માણસજાત વેપાર, યુદ્ધ, સુલેહ, વિજ્ઞાન, કળા એ બધાં કાર્યોમાં ગુલતાન હોય એમ ભાસે છે; પરંતુ માણસજાતને ખરું મહત્ત્વનું એવું તો એક જ કાર્ય છે, અને તે જ કાર્ય તે કરે છે. જે નૈતિક સિદ્ધાંતો વડે પોતે જીવે તેમનો સાક્ષાત્કાર કરવો તે એ કાર્ય. નૈતિક સિદ્ધાંતો પરાપૂર્વથી અસ્તિત્વ ધરાવતા આવે છે. માણસજાત માત્ર પોતાના લાભની ખાતર તેને વિશદ (= એની સ્પષ્ટ સમજણ) કરી લે છે.

— ટૉલ્સ્ટૉય (વ્હૉટ શૅલ વી ડુ ? માંથી)

ॐ

न होय जे देवा असुरा ।
तें तुझें करणें दातारा ।
समर्थ न देखों दुसरा ।
तुजवाचूनि ॥
आर्जिका वचना नमस्कारू ।
पवनाचें स्तवन करू ।
जयजयाजी श्री गुरु ।
अगाध महिमा ॥
तुज विण अन्य न देखो कोणी ।
म्हणोनि आणिकाते न मानी ।
हा मस्तक तुझिये चरणी ।
ठेविला सत्य ॥

(परमामृत)

અનુક્રમણિકા

ત્રીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

આ આવૃત્તિમા ભાષાને વધારે સહેલી કરી છે, બે ત્રણ નિબંધોનો ક્રમ થોડો ફેરવ્યો છે, અને 'ઇતિહાસ વિષે દૃષ્ટિ' વાળા લેખમાનો આલેખ બદલ્યો છે એ આલેખ પ્રજાઓના ઇતિહાસના અનુભવથી શોધેલો છે, તથા તેમા બતાવેલા કાળવિભાગ કે ગુણવિભાગ પ્રમાણસર બતાવેલા છે એમ સમજવાનું નથી અભ્યાસની દૃષ્ટિ સમજાવવા પૂરતો જ એનો ઉપયોગ સમજવો

વર્ધા, ચૈત્ર સુદ ૧૫ સ ૧૯૯૫
તા ૪-૪-'૩૯ કિશોરલાલ ઘ० મશરૂવાળા

બીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

સાત વર્ષ પછી આ પુસ્તક સુધારવા માટે હું ફરીથી વાંચી ગયો છુ 'કલ્પનાશક્તિની કેળવણી'ના પ્રકરણને અંતે એક વધારાની નોંધ, જે સ ૧૯૮૩મા જ મે લખી રાખી હતી તે જ ખાસ નોંધવા યોગ્ય સુધારો છે તે ઉપરાત 'સામુદાયિક ઉપાસના વિષે વ્યાવહારિક ચર્ચા' તથા 'સ્ત્રીકેળવણી'ના બે પ્રકરણો નવા છે અને કેટલીક નાનકડી નોંધો અને ઉમેરા છે વળી, ભાષાની દૃષ્ટિએ પુસ્તકમા સુધારા કર્યા છે, પણ તેથી પુસ્તકની વિચારસરણીમા ફરક પડતો નથી ભાષાના સુધારાઓ કરવામા કેટલાક મિત્રોની મદદ મળી છે તેમનો આભાર માનુ છુ

આ પુસ્તક પર ઝીણી અને સ્પષ્ટ ટીકા એક બે ખાનગી મિત્રો ઉપરાત કવિશ્રી નાનાલાલ તરફથી મળી હતી કવિશ્રીએ પોતાની ટીકાઓવાળી પ્રત જ મને પહોંચાડી આભારી કર્યો હતો એ માટે એમનો આ સ્થળે ઉપકાર માનુ છુ અને બીજા સમભાવી વિદ્વાનોને પણ એવી જ મદદ કરવા વિનતી કરુ છુ

પહેલી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામા કરેલા એક ઉલ્લેખ માટે મને વારવાર પ્રશ્નો પુછાયા છે એમા બે મતનમના શબ્દો આવ્યા છે કે,

મારા ગુરુએ મને વિચારની એ 'દૃષ્ટિ' આપી અને એક 'કસોટી' બતાવી મેં ધાર્યું નહોતુ કે, આમ લખવામા હું કોઈ ગુપ્ત જ્ઞાન મળ્યાનુ સૂચવી રહ્યો છું એમ વાચકોને લાગશે પ્રસ્તાવના અને નિબંધો વાચતા એ સ્પષ્ટ જ થશે એમ મને લાગ્યુ હતું પણ એમ મારુ લખાણ નથી સમજાયુ એમ જોઉ છુ, તેથી વધારે ખુલાસો અહી કરુ છુ 'વિચારની દૃષ્ટિ' તે તર્ક, કલ્પના અને અનુભવ વચ્ચેના ભેદની, અને 'કસોટી' તે ભાવનાના વિકાસની સત્યના શોધન માટે તેમ જ તેમા દૃઢ સ્થિતિ થવા માટે એ બંને અનિવાર્ય છે આટલો ખુલાસો પૂરતો થશે એ આશા છે

મુખપૃષ્ઠ પર જણાવ્યા પ્રમાણે આ પુસ્તકમા કેળવણી વિષે છૂટક નિબંધો જ છે કેળવણીને લગતા સર્વ વિષયોનું સાંગોપાંગ વિચાર કરનારુ એ શાસ્ત્ર કે પાઠ્યપુસ્તક નથી એનો મને સારી રીતે ખ્યાલ છે બીજા વિભાગના પ્રકરણોને વિશિષ્ટ પ્રકરણો ગણવા હોય તો ગણી શકાય ભિન્ન ભિન્ન વિષયો પર એ જાતના નિબંધો દાખલ કરી 'પાયા' પર ચણવાની 'ઇમારત'નો નકશો પણ મારે રજૂ કરવો જોઈએ એમ એક મિત્રે સૂચના કરી હતી પુસ્તક લખ્યુ તે વખતે જે જાતની શિક્ષણપ્રવૃત્તિમાં હું રોકાયેલો હતો, તેમા ચાલુ રહ્યો હોત તો કદાચ એવું કંઈક થાત પણ આજે તો સભવ લાગતો નથી

એક પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો છે તે આ કોની કેળવણીના આ 'પાયા' છે? પોતાની કે વિદ્યાર્થીની? પ્રસ્તાવના અને ૧૭મુ પ્રકરણ વાચીએ તો કેવળ પોતાની જ કેળવણીનુ આ પુસ્તક જણાય છે અને બીજાને કેળવવાની આકાંક્ષાનો નિષેધ કરતો હોઉ એમ લાગે છે પણ બાકીનાં પ્રકરણો શિક્ષક વિદ્યાર્થીના સબંધને ધ્યાનમા રાખીને લખેલા જણાય છે માટે આમા વિરોધની શકા આવે છે

આવી શકા ઊઠવી એ મને ક્રમપ્રાપ્ત જણાય છે મારો પોતાનો મત તો આ પ્રમાણે છે 'પાયા'માથી સ્વકેળવણીને ઉપયોગી ઘણું મળી શકે એ સાચુ છે પ્રસ્તાવના એ રીતે વાચી શકાય એવી છે જો સ્વકેળવણીને ઉપયોગી આમા કશુ જ ન હોય તો એ કેળવણીનું પુસ્તક પણ ન હોઈ શકે કારણ કે, સાચી કે ખોટી મારી એવી દૃઢ

માન્યતા છે કે, માણસ જે કાંઈ પ્રવૃત્તિ કરે છે તેમા પોતાનોયે આધ્યાત્મિક લાભ રહેલો હોય છે જ, અને જે એ લાભ દૃષ્ટિ રાખીને તે પ્રવૃત્તિ કરે છે તે એ પ્રવૃત્તિનેયે વધારે શોભાવે છે એ રીતે જે શિક્ષક બાળકની કેળવણીના પ્રયત્નમા પોતાની કેળવણી કરવાનુ સાધન સમાયુ છે એમ સમજે છે તે બાળકને કેળવવામાયે વધારે સફળ થાય છે એ રીતે આ પુસ્તકમા સ્વકેળવણીને ઉપયોગી સૂચનાઓ મળે તો તે એનો દોષ ન ગણવો જોઈએ

છતા, 'પાયા સ્વકેળવણી કરવા મથનાર માટે લખાયુ નથી દરેક ઠેકાણે કેળવણી લેનાર બાળક અને તેને કેળવવા મથનાર એક શિક્ષક સ્પષ્ટપણે નજરમા રહેલા છે પોતાના હાથ તળે રહેલા બાળકને કેળવવા માટે કેળવણી સબંધી વિચારોમા શિક્ષકના મનમા ધ્યેયની કેવા પ્રકારની સ્પષ્ટતા જોઈએ એ રજૂ કરવાનો આ પુસ્તકમા પ્રયત્ન છે એટલે 'પાયા સ્વકેળવણીનુ પુસ્તક નથી, તેને સહાયક ભલે હોય

વળી, સ્વકેળવણીની દૃષ્ટિ લઈએ કે બાળકની કેળવણીની દૃષ્ટિ લઈએ, દરેકમા કેળવણી લેનારને સામાજિક જીવન ગાળવાનું છે એ વાત એકે નિબધમા ભુલાઈ હોય એમ મને લાગતુ નથી કેળવણી લેનાર સમાજનુ ઉપયોગી અવયવ કેમ બને—એ વાતનુ ક્યાયે વિસ્મરણ નથી ઉલટુ પોતાની ઉન્નતિ અને સમાજોપયોગી જીવન વચ્ચે વિરોધ છે એવી જે ધાર્મિક માન્યતાઓ રહેલી છે એમા ક્યાઈક ભૂલ રહેલી છે એમ દેખાડવા પ્રયત્ન છે જ્યા સામાજિક જીવનથી પોતાની ઉન્નતિમા વિરોધ આવતો લાગતો હોય ત્યા કા તો સમાજના કલ્યાણના આદર્શમા અથવા સ્વકલ્યાણના આદર્શમા અથવા પોતાની કેળવણીમા ક્યાઈક ભૂલ રહેલી હોવી જોઈએ

એક બીજો પ્રશ્ન પૂછવામા આવ્યો છે કે આ પુસ્તકમા ધાર્મિક કેળવણી પર એકે પ્રકરણ ન મળે એ શુ? ધર્મની વિશાળ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો મને લાગે છે કે એકે પ્રકરણ એવુ નથી કે જેમા ધર્મમય કેળવણી જ હોઈ શકે એનુ જરાય વિસ્મરણ હોય પણ ઉપાસના, ભક્તિ વગેરે ધર્મના અગોની દૃષ્ટિએ જોતા એ પ્રકરણની ઊણપ લાગવાનો સભવ હતો ખરો 'સામુદાયિક ઉપાસના વિષે

કેટલીક વખત શિક્ષક તરીકે કામ કર્યું હજુ કાંઈ તાત્ત્વિક વિચારની દિશા સૂઝી નહોતી, પણ બે વસ્તુનો મને નિશ્ચય થયો શિક્ષક તરીકે હું નાલાયક છુ અને ધર્મશાસ્ત્રોના અધ્યયન કરતા ધર્મ એ કાંઈ જુદી જ વસ્તુ છે, જેનુ જ્ઞાન બ્રહ્મનિષ્ઠ સદ્ગુરુ વિના પ્રાપ્ત ન થઈ શકે

શિક્ષક તરીકેની મારી નાલાયકી આજે મને ભાસે છે તેવી રીતે તદ્દન નહોતી ભાસી તે દિવસે મને લાગતુ હતુ કે, મને શિક્ષણ આપતા આવડતું નથી, કારણ કે હું બહુશ્રુત નથી અથવા મને જ્ઞાન આપવાની કળા આવડતી નથી, અથવા મારો અવાજ કર્કશ છે વગેરે વગેરે પણ હું પોતે કેળવાયેલો નથી, માટે હું શિક્ષક તરીકે નાલાયક નીવડ્યુ છુ, એ મને તે દિવસે સ્પષ્ટ માલૂમ પડ્યુ નહીં

ભૂતકાળ પર આજની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતા હું જોઉં છુ કે, પ્રાથમિક તથા ધાર્મિક કેળવણી વિષેનો મારો ખૂબ આગ્રહ હોવાનુ કારણ એ હતું કે, મે પોતે એ બે જાતની કેળવણી લીધી નહોતી મારામા રહેલી એ ન્યૂનતાઓનુ જ્યા સુધી મને ઝાખુ ભાન હતું ત્યા સુધી એના પ્રચાર વિષેનો મારો આગ્રહ પણ તીવ્ર નહોતો જેમ જેમ એ ન્યૂનતાઓ મને વધારે વધારે સાલવા લાગી, તેમ તેમ એના પ્રચાર માટેનો મારો આગ્રહ તીવ્ર થતો ગયો અલબત્ત, મારામા રહેલી ઊણપો જ મને બહાર ભાસે છે એ તો હું જાણતો નહોતો જ

વર્ગો મેળવતો મેળવતો બી એ એલએલ બી સુધી પહોચેલો હું પ્રાથમિક કેળવણી વિનાનો હતો એ હું શુ કહુ છુ એમ વાચકને લાગશે ધર્મનુ જ્ઞાન મને નહી હોય, એ વાત વાચક કદાચિત્ સ્વીકારશે, પણ મે પ્રાથમિક કેળવણી નહોતી લીધી એ વાત એ નહી સ્વીકારે એવો સભવ છે હુ ભણેલો તો હતો એમા ના નહી છતા પ્રાથમિક કેળવણી—સર્વ કેળવણીનો મૂળ પાયો—જેના વિના સર્વ શિક્ષણ રેતીમા બનાવેલા બગલા જેવુ ભયકર થઈ જાય—તે મારી પૂરી થઈ નહોતી આ મારે સમજાવવુ પડશે

ભવિષ્યમાં દેશના આદર્શ સેવકો થાય એવી આદર્શ કેળવણી ના હું કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને લઈને બેઠો હતો સ્વભાષાનું સગીન

જ્ઞાન, હિંદી, સંસ્કૃત, અંગ્રેજી, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, ગણિત, નામું, સંગીત, પ્રાર્થના વગેરે વગેરે વિષયોનું શિક્ષણ લઈ વિદ્યાર્થીઓ આદર્શ નાગરિકો બનશે એવા મારા ગોખલામાંથી નીકળતા સિદ્ધાંતો તો નહીં પણ અંતઃકરણના વિચારો જણાતા હતા. પણ મેં જોયું કે, આ તો બધી જુદી જુદી વિદ્યાઓ થઈ. એવી વિદ્યાઓ તો અનંત હોઈ શકે, અને એવી કેટલી વિદ્યાઓના જ્ઞાનથી આદર્શ નાગરિક બનાય — એ ઠરાવવું મુશ્કેલ હતું. આટલા વિષયોની ગણતરીનાં શા શાં કારણો છે તે મેં એક લેખમાં સમજાવ્યાં હતાં, પણ આજે જોઉં છું કે, કારણો પાછળ કોઈ પણ સિદ્ધાંત હોય તો તે હું સમજ્યો નહોતો. હું માત્ર એટલું જોઈ શક્યો કે, હું શિક્ષણ આપવા પરિશ્રમ લેતો હતો, પણ હું અને મારા વિદ્યાર્થીઓ બંનેને સમાધાન મળતું નહોતું. માંદો માણસ જેમ રોગની બેચેનીમાં પાસાં ફેરવી, આ બાજુનો તકિયો પેલી બાજુ કરી, સૂતો હોય તો બેઠો થઈ, બેઠો હોય તો સૂઈ જઈ, માબાપ કે ભગવાનને બૂમ પાડી ચેન મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે, તેમ અમે વર્ગો બદલી, સમયપત્રકો બદલી, વિષયો બદલી, અમારે દોષે વિદ્યાર્થીઓને સજા કરી, અને શારીરિક શિક્ષામાં અનીતિ જણાતાં ઉપવાસને મિષે માનસિક શિક્ષા કરી સમાધાનીનો માર્ગ શોધતા. પણ રોગના મૂળનું ઔષધ કાંઈ લક્ષમાં આવતું નહીં.

એ રોગનું મૂળ આ હતું. હું અને મારા વિદ્યાર્થીઓમાં એવો કશો તાત્ત્વિક ભેદ નહોતો કે જેથી એ કેળવણી લેવા લાયક અને હું કેળવણી આપવા લાયક એવો ભેદ પાડી શકાય. અમારા વિદ્યાર્થીઓ પરસ્પર લડતા હતા, એકબીજાની ઈર્ષા કરતા હતા, ઘણી વાર બોલાચાલી અને કોઈ વાર મારામારી ઉપર આવતા હતા. અમે શિક્ષકો અથવા વ્યવસ્થાપકો પણ પરસ્પર લડતા હતા, એકબીજાની ઈર્ષા કરતા હતા, ઘણી વાર બોલાચાલી ઉપર આવતા હતા. અને જો મારામારી ઉપર આવતા નહોતા તો તેનું કારણ એ હતું કે, અમારી પાસે વધારે તીવ્ર ધારવાળું બાણ હતું, તે મર્મભેદી વાણીનું. બાળકોએ કરેલી મારામારી આજે એમને યાદ હશે કે કેમ એ શંકા છે, અમારા વાગ્બાણોના ઘા જીવનપર્યંત સ્મરણમાં રહેનારા હતા. બાળકોની દૃષ્ટિએ

આંખને ઠારે એવા બને એમ ઇચ્છતા હતા. 'અમારું તો હવે જીવન ગયું, પણ આ બાળકો સુધરે એટલું ઇચ્છીએ છીએ.' મને આ માગણી વિચિત્ર લાગતી અને જોકે મેં એક બે વાલીઓને કહેલુ કે તમે ન સુધરો તો તમારો છોકરો ન સુધરી શકે; છતા એવું થઈ શકે એવી મને આશા તો હતી.

પણ વાલીને માટે મેં જે નિયમ જોયો તે મને પણ લાગુ પડે છે તે હું સમજી શક્યો નહીં. જેમ બહારનાં બાળકો એમનું ઘરનુ વાતાવરણ શુદ્ધ થયા વિના આશ્રમના ૪–૬ મહિનાના સહવાસથી સુધરી ન શકે, તેમ મારા વાલીપણા નીચે રહેલાં બાળકો મારા ઘરનું વાતાવરણ શુદ્ધ થયા વિના હું અપેક્ષા રાખતો હતો તેવી જાતનાં ન થઈ શકે, એ હું જોઈ શકતો નહોતો એટલે મારી અને મારા ઘરનાં બાળકો વચ્ચે પણ અસમાધાન જ રહેતું હતું. હું મારી પત્ની સાથે બે–ત્રણ દિવસે કલેશ કર્યા કરતો હોઉં, એક પણ નિશ્ચયને ઠીક એક માસ સુધી વળગી રહી શકતો ન હોઉં, મને પણ મારી વસ્તુ એના ઠીક સ્થાન પર મેલવાની ટેવ ન હોય, મારુ મેજ હમેશાં અવ્યવસ્થિત દશામાં હોય, (આજે પણ એમ જ રહે છે), મને દિવસમાં ભૂખ વિના ૨–૪ વાર ખાવાની ઇચ્છા થયા કરતી હોય, કોઈ અટકાવનાર ન હોવાથી હુ એમ બેલાશક કરી શકતો હોઉં,—છતાં મારા ભત્રીજાઓ સંતાપ ન કરનારા, નિશ્ચયી, વ્યવસ્થિત, મિતાહારી હોય એમ હુ ઇચ્છતો હતો. અને એમ નથી થતા એમ જોતો એટલે મૂંઝાઈ મારા પરનો ભાર કોઈ બીજા શિક્ષકને સોંપી દેતો હતો. 'પારકી મા કાન વીંધે' એ વાલીઓના સિદ્ધાંતને હું પણ માનતો હતો

એ જ પ્રમાણે અમારી એક એવી ઇચ્છા હતી કે, અમારા વિદ્યાર્થીઓ કેવળ વિદ્યાવ્યાસંગી ન થાય, પણ ઉદ્યોગવ્યાસંગીયે થાય એ મજૂરના જેટલી મહેનત કરનારા થાય વારંવાર મજૂરીને માટે ખૂબ કલાક રાખવામાં આવે એમ અમે અખતરા કરતા, અમારામાથી એકાદ બે શિક્ષક એમાં વારાફરતી જોડાતા પણ અમે ગમે તેટલુ મજૂરીનું માહાત્મ્ય સમજાવીએ છતાં અમારા વિદ્યાર્થીઓમા અમે પંડિતજીવન માટે જ પ્રીતિ નિર્માણ થતી જોઈ; મજૂરી પ્રેમથી નહીં

પણ વેઠથી જ કરાતી જોઈ આનાં કારણો આટલું લખ્યા પછી હવે સમજવાં સહેલાં લાગશે, પણ હુ સમજી શક્યો નહોતો

હુ ન જોઈ શક્યો કે, અમારુ જીવન વિદ્યાવ્યાસંગી હતુ, ઉદ્યમ-વ્યાસંગી નહી, બાળકો સાથે અમે મહેનતના સમયો રાખતા ત્યારે પણ અમારુ ચિત્ત તો કોઈ પુસ્તકમા કે સાહિત્યચર્ચામાં રમેલુ રહેતુ; વળી બાળકો સાથે એકાદ બે શિક્ષક જ મહેનતમાં ઉપર પ્રમાણે ઉપલકિયો ભાગ લેતા; જ્યારે બીજા શિક્ષકો તો સીધી રીતે સાહિત્યની જ ઉપાસના કરતા હતા અરે, સાહિત્યનુ ખંડન કરવાની અમારી રીતમાયે સાહિત્યની ઉપાસના જ થતી, અને મજૂરીનુ મંડન હાથપગથી નહી પણ મોટે ભાગે લેખો કે પ્રવચનોથી જ થતુ છતા અમે માનતા કે અમારી પાસે નથી તે અમારા વિદ્યાર્થીઓ અમારી પાસેથી મેળવી શકશે !

પણ આ તો આજની દૃષ્ટિએ કહુ છુ તે દિવસે તો એટલું જ ભાન હતુ કે, મારા ચિત્તને શાંતિ નથી એટલે વિદ્યાપીઠના નવા અખતરામા રસભેર ઝપલાવ્યુ 'सा विद्या या विमुक्तये' એ ગભીર વાક્યને વિદ્યાપીઠના ધ્યાનચિહ્ન તરીકે કાકાસાહેબે સૂચવ્યુ અને વિદ્યાપીઠે સ્વીકાર્યું ગાધીજીને એ બહુ જ ગમ્યુ. વળી એમણે 'એક વર્ષમા સ્વરાજ'ની ઘોષણા કરી આ બંનેએ વળી પાછા મને ચીમટા ભર્યાં વિદ્યાપીઠની સસ્થા નવી હતી પણ નવી સસ્થામાં જોડાવાથી થોડુ જ હૃદય પણ નવું બને છે? નવી સસ્થામા હુ જૂનું, વિવિધ પ્રકારના ગગદ્વેષોવાળા આગ્રહોથી ભરેલુ જ હૃદય લઈને ગયો અને 'શકટનો ભાર જેમ શ્વાન તાણે' તેમ હુ પોતાને અપૂર્વ ત્યાગી, દેશભક્તિથી તરબોળ થયેલો, વિદ્યાપીઠના સ્તભરૂપ માનતો અને મારી જોડે સહમત ન થનારા સાથીઓને સ્વાર્થબુદ્ધિથી રગાયેલા સમજતો, સર્વેની જોડે ઝઘડવા લાગ્યો જેમ જેમ મારી ઊણપો મારી નાલાયકીને વધારે તીવ્રપણે આગળ આવવા લાગી, તેમ તેમ પ્રાથમિક કેળવણી અને ધાર્મિક કેળવણીનો મારો આગ્રહ વધતો જ ગયો પણ મારો આગ્રહ ન ચાલ્યો ત્યારે મારી નાલાયકીથી રિસાવાને બદલે મે વિદ્યાપીઠમાથી મન મોળું કર્યું પણ મારો આગ્રહ ન ચાલવાથી જ હું બચી ગયો પેલા બે ચીમટાઓના નખ તો વેદના કરી જ રહ્યા હતા મને એટલું

તો સ્પષ્ટ થયું કે, મુક્તિની કેળવણી આપવાની લાયકાત પદવીધરોમાં, સાહિત્ય-સંગીત-કળાધરોમાં, કે શાસ્ત્રીઓમાંયે નથી. એ રાષ્ટ્રભાષામાંયે નથી, સ્વભાષામાંયે નથી અને અંગ્રેજીમાંયે નથી. એટલે એ બધાનું ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવાની યોજનામાંથી મારી શ્રદ્ધા મોળી હતી તે બિલકુલ ઊડી ગઈ. આયે એકાંગી દૃષ્ટિ તો હતી જ

દરમ્યાન ધર્મનાં પુસ્તકોનું મારું વાચન વધતું જતું હતું ઘણી વાર બને છે તેમ, જે વસ્તુ હું ઓછામાં ઓછી સમજતો, અથવા જેને ઓછામાં ઓછી સિદ્ધ કરી હતી તેને વિષે વધારે ભારપૂર્વક અને ખાતરીના રોળથી હું બોલતો કે લખતો કોઈ અચૂક માર્ગદર્શકને જાણતો નહોતો. સંપ્રદાયના સારા સારા સાધુઓ જોડે પ્રસંગમાં આવ્યા કરતો, અને ગાંધીજી તરફથી યમોના પાલન અને વિચાર બાબત પ્રોત્સાહન અને પ્રેરણા મળતા

આ વખતમાં ધર્મવિચાર અને શિક્ષણવિચાર વચ્ચે એક મોટો વિરોધ મારા લક્ષમાં આવ્યો

ધર્મશાસ્ત્ર કહે, ભોગથી વિષયોની શાંતિ થતી નથી, ઇંદ્રિયોને લાડ લડાવો નહીં, મનને કબજે રાખો; એ કહે તેમ ન કરો, યમ નિયમોનું પાલન કરો, વિષયોમાંથી રસો ઓછા કરો,-રાગદ્વેષથી પર થાઓ વળી ધર્મશાસ્ત્ર કહે, સંગીત-નૃત્ય-વાદ્ય વગેરે વિદ્યાર્થીને, સંયમમાં પ્રયત્નશીલ પુરુષને, બ્રહ્મચારીને વર્જ્ય છે, એક ઇંદ્રિયને પણ મોકળી મૂકવાથી સર્વે ઇંદ્રિયો પરનો કાબૂ ચાલ્યો જાય છે વગેરે. શિક્ષણશાસ્ત્ર કહે,—(અને આ શાસ્ત્ર તો આશ્રમના સંયમી વાતાવરણનેયે માન્ય હતું) —બાળકની સર્વે ઇંદ્રિયોને કેળવો, સંગીત વિના શિક્ષણ અધૂરું છે, કળા એ રાષ્ટ્રનો પ્રાણ છે, સાહિત્ય એ પ્રજાનું જીવન છે, બાળકને તમારું ધાર્યું ન આપો, પણ એને જેનો રસ હોય તે આપો. વિષયોને રસિક કરો; માટે બાળકની પાસે નાટકો ભજવાવો, રાસો રમાડો, બાળાને શણગારતા શીખવો, વળી બાળકને રાષ્ટ્રદેવ ભવ એમ કહો, એ રીતે એને પ્રતિહાસ આપો, એના જ દેશની સંસ્કૃતિ (એટલે પ્રકૃતિ)ને પોષનારું જ્ઞાન આપો, વગેરે

આ વિરોધ સમજતો હતો, પણ સ્પષ્ટપણે નહી, એટલે એ વિરોધ ટાળવાની કૂંચી તો ક્યાથી જ મળે ?

પણ વડીલોના આશીર્વાદથી અને મિત્રોના પ્રેમથી મારી મૂઝવણો ઝાઝો વખત રહી નહી થોડા સમયમા જ મને મારા સદ્ગુરુની ઓળખાણ થઈ, અને ગુરુ તરીકેના મારા એમની આથેના પહેલા જ ભાષણમા એમણે મને વિચારની એક એવી દૃષ્ટિ આપી કે જેથી જીવન અને જગતને વિચારવાની મારી પદ્ધતિમા ક્રાતિકારક પલટો થઈ ગયો વળી એમણે મને એક એવી કસોટી બતાવી કે જે કસોટી પર ઘસવાથી જગતની પ્રત્યેક વિભૂતિનો સાચો કસ નીકળી આવે *

ભાગ્યવશાત્ મારે પાછુ વિદ્યાપીઠમા જોડાવુ પડ્યુ મે હજુ કેવળ એમની પાસેથી કસોટી મેળવી હતી, પણ એનો ઉપયોગ જાણતો નહોતો, અને હજુ પૂરો જાણતો નથી, કારણ કે સરખાવવા માટે જે શુદ્ધ કાચનનો નમૂનો મારી પાસે સદૈવ રહેવો જોઈએ, તેનો હુ હજુ સ્વામી થયો નથી એટલે હજુ મારી પ્રાથમિક શિક્ષણના પ્રચાર વિષેની ધગશ શમી નહોતી

પણ હવે એક બીજા અનુભવ પર મારુ ધ્યાન ખેચાયુ અસહકારની શરૂઆતમા ગાધીજીના તપોબળથી તે વખતે પ્રવૃત્તિમા પૈસાનો તો ખ્યાલ જ નહોતો આવતો પણ પાછો જોવાયો ત્યારે દરેક સસ્થાના વ્યવસ્થાપકોને પૈસાની ચિતા કરતા જોયા ધનિક લોકો ઉપર હોક પાડનારાઓને ધન વિના ચાલતું નહોતુ વિશ્વભારતીથી માડીને નાનામા નાના કુમારમદિરના આચાર્ય સુધી સર્વે તિરસ્કારપાત્ર થયેલા બાવાઓની માફક, "શેઠજી, પૈસા ધર દો" કરતા હતા બ્રહ્મ દેશથી માડી આફ્રિકા સુધી દરેક સસ્થાના ફાળો ઉઘરાવનારા ફરી રહ્યા હતા મદિરના મહારાજો અને બાવાઓ ભ્રમાશે સ્થળ કે પાણીની આશા આપતા નહોતા, એમની હૂડીઓ તો સ્વર્ગમા જ વગવવાની હતી, અમે સાક્ષાત્ જનકલ્યાણ મનાવી રહ્યા હતા તમારા બાળકોને જ્ઞાન

* આ દૃષ્ટિ તથા કસોટી માટે બીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામા કરેલો ખુલાસો જુઓ.

આ જ કારણથી જેમ 'સોય કેડે દોરો ચાલી આવે', તેમ આ નિબંધોની પાછળ એક જ પ્રધાન વિચાર માલૂમ પડી આવશે. તે દૈવી સંપત્તિઓના ઉત્કર્ષનો; ચિત્તના ગુણવિકાસનો; વિવેકબુદ્ધિની શુદ્ધિનો. આથી કેટલાકને નિરાશા થશે. આટલા બધા નિબંધોમાંથી આટલો એક લીટીનો સાર નીકળે એ ચોખ્ખું યુરોપિયન પદ્ધતિનું પુસ્તક ગણાય. પણ એમ છે ખરું.

મને એક દહેશત છે કે, આ નિબંધો—એની ભાષાને લીધે, એના વિષયોને લીધે અને એની અંદર કેટલુક 'બહુ ઝીણું કાંતેલુ' હોવાથી—પ્રજાનો સામાન્ય વર્ગ સમજી ન શકે એવા છે. ભાષાને સહેલી કરવા મેં ઠેકાણે ઠેકાણે પ્રયત્ન કર્યો છે, પણ 'પડી ટેવ તે તો ટળે કેમ ટાળી ?' વિચારના કેટલાક વિષયો બહુ તાત્ત્વિક હોવાથી અઘરા છે, એને સહેલા કરીને કેમ લખવા એ હજુ શીખવાનું રહ્યું છે. વાત એ છે કે, આ વિષયો હજુ મને મારા પોતાના જ ઉપયોગાર્થે લખાયેલા જેવા છે એ વિચારો હજુ જીવનમાં ઓતપ્રોત થયા નથી. 'વણ વિચારે પણ વાતું રે આવે એના અંતરથી,' એ જીવન સાથે વણાઈ ગયેલા વિચારો માટે થઈ શકે એવા વિચારો બધા સમજી શકે; જો એનું જીવન જુએ તો બાળક પણ સમજી શકે; 'પ્રજાના કલ્યાણની કળકળ ધરાવનાર' એ વિશેષણ માટે પણ એ જ વાત લાગુ પડે છે. એ વિચાર છે; જીવન નથી.

છતાં મિત્રો માને છે કે, જો થોડા પણ વાચશે તેને પુસ્તક ઉપયોગી થશે, એટલે આ નિબંધોને પુસ્તકાકારમાં મૂકવા દીધા છે. આમાંના બે ત્રણ નિબંધો પૂર્વે માસિકોમાં છપાઈ ગયા છે, તે ફરી સુધારેલા છે. 'એ કેળવણી તે કઈ?' એ નિબંધ સૌથી પહેલો લખાયો હતો, પણ મને લાગે છે કે, એમાં એક રીતે સર્વે નિબંધોનો નિષ્કર્ષ આવી જાય છે.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ
કાર્યાલય, કિશોરલાલ ઘ૦ મશરૂવાળા
અષાડ વદ ૬, ૧૯૮૧

કેળવણીના પાયા

વિભાગ ૧લો

હોતી; પોતાના સમાજમાં બોલાતી ભાષા સિવાય બીજી ભાષા એ સમજી શકતો નથી. શાળામાં આ બધું મળે છે. ન જાણેલી વસ્તુઓ વિષે માહિતી આપવી એટલે ' શિક્ષણ ' આપવું. પણ ' કેળવણી ' ' શિક્ષણ 'થી અટકતી નથી; કારણ કે, શિક્ષણ ઘણું કરીને પરોક્ષ રહે છે. જે દેશ વિષે આપણે માહિતી મેળવીએ છીએ, તે માહિતી સાચી છે કે ખોટી, તેની તે દેશને જોઈને આપણે ખાતરી કરેલી હોતી નથી. જે ભાષાના અર્થ કરી જાણીએ છીએ, તે ભાષાના લોકો સાથે પરિચયમાં આવેલા નથી હોતા. જે દેશના ઇતિહાસની વાતો વાંચીએ છીએ, તે વાતોના મૂળ આધાર તપાસ્યા નથી હોતા. આ રીતે શિક્ષણથી જે આપણે મેળવીએ છીએ તે પરોક્ષ રહે છે. એ પરોક્ષ જ્ઞાનને જ્યારે આપણે આપણી પોતાની તપાસથી ખરું કરીએ ત્યારે એ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે. જ્યાં સુધી જ્ઞાન પરોક્ષ છે, કેવળ શીખેલુ છે, ત્યાં સુધી એ જ્ઞાન વિષે કેવળ શ્રદ્ધા જ રાખવાની રહે છે. એ શ્રદ્ધા ભૂલભરેલી પણ હોય. જે માહિતી વિષે કેવળ શ્રદ્ધા હોય તે ખરું જોતાં ' જ્ઞાન ' એટલે ' જાણેલી ' કે ' અનુભવેલી ' વસ્તુ નથી. એ તો માન્યતા જ છે. જ્ઞાન મેળવવા માટે માહિતીને પ્રત્યક્ષ કરવાની જિજ્ઞાસા અને ટેવ, જોઈએ. પ્રત્યક્ષ કરવાની જિજ્ઞાસા અથવા ટેવ એ સંસ્કારનો વિષય છે. એ સંસ્કાર આપવો એ કેળવણીનું એક અંગ છે.

શિક્ષક કે માબાપ કે મિત્ર વિદ્યાર્થીને પરોક્ષ જ્ઞાન કે શિક્ષણ અનેક વસ્તુનું આપી શકે, પણ અનેક વસ્તુનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન ન આપી શકે. એ તો મોટે ભાગે વિદ્યાર્થીએ, ગમે ત્યારે પણ, પોતે જ મેળવવાનુ રહ્યું, પણ જો કેળવણી આપનારો વિદ્યાર્થીમાં કોઈ પણ જ્ઞાનને — માહિતીને — પ્રત્યક્ષ કરવા જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરી શકે, અને એ વિષે પ્રયત્ન કરવાની ટેવ નિર્માણ કરી શકે, તો એણે વિદ્યાર્થીને જ્ઞાન મેળવવાની એક કૂંચી આપી કહેવાય. કેળવણીનો અર્થ માહિતી આપીને અટકવાનો નથી, પણ જ્ઞાનની જુદી જુદી કૂંચીઓ આપવી એ પણ થાય છે. એ રીતે શિક્ષણ કરતાં કેળવણીમાં વિશેષ અર્થ રહેલો છે

માણસ અનેક વસ્તુઓનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન નથી લઈ શકતો. કેટલીયે બાબતોમાં એણે માન્યતા અને માહિતીથી જ સંતોષ માનવો પડે છે.

એટલી પરોક્ષ માહિતીયે ન હોય તો એને જીવનવ્યવહારમાં સહન કરવું પડે છે. એટલે શિક્ષણ એ નિરર્થક છે એમ માનવાનું નથી. પણ પોતે જે પરિસ્થિતિમાં જીવન ગાળતો હોય તેનો વિચાર કરી, યોગ્ય પ્રમાણમાં પણ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન મેળવવાની ટેવ ન પાડે, તો એની સર્વ માહિતી નકામી પંડિતાઈ થાય છે; એ એને કે સમાજને ઉપયોગી નથી થતી. એ કેવળ એટલી માહિતીના ટોપલા ઉપાડનારો મજૂર જ થાય છે. જેટલે અંશે એ માહિતી ભૂલભરેલી હોય, એટલે અંશે એ ખોટું જ્ઞાન ફેલાવવામાં પણ નિમિત્ત થાય છે. માટે શિક્ષણરૂપી કેળવણીમાં ત્રણ પ્રકારનું કાર્ય રહ્યું:

૧. પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન મેળવવાની જિજ્ઞાસા જાગ્રત કરવી અને તેની ટેવ પાડવી, અને તેટલા માટે,

૨. ઘટે તેટલા વિષયોનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન આપવું. અને તેની ભૂમિકારૂપે,

૩. સગવડ હોય તેટલા વિષયોનુ શિક્ષણ આપવું.

ઓછું શિક્ષણ પામેલા ગરીબ માબાપ કે શિક્ષક પણ, ધારે તો ઓછામાં ઓછા સાહિત્યથી, આ પ્રકારે કેળવણી આપવા શક્તિમાન થાય. આમાં જે સાહિત્ય જોઈએ તે એટલુ જ કે બાળક અને કેળવણી આપનાર બંનેને જ્ઞાનેન્દ્રિયો હોવી જોઈએ, જિજ્ઞાસા હોવી જોઈએ, અને મહેનત કરવાની ટેવ હોવી જોઈએ. જિજ્ઞાસાની જાગૃતિનો સંસ્કાર એ જ્ઞાનનું બીજ છે. એમાંથી મહેનતુ વિદ્યાર્થીના હૃદયમાં જ્ઞાનનું વૃક્ષ પોતાની મેળે ઊગી ઊઠે.

૨

'કેળવણી' અને 'વિનય'

અંગ્રેજી 'એજ્યુકેશન' શબ્દ અને આપણી માધ્યમિક શાળાઓનાં નામમાં વાપરેલા 'વિનય' શબ્દના અર્થમાં થોડોક જ ફરક છે. 'એજ્યુકેશન' શબ્દનો અર્થ 'બહાર (એટલે અજ્ઞાનની બહાર) દોરવુ' એવો થાય. 'વિનય'નો અર્થ 'આગળ (એટલે થોડા જ્ઞાનમાંથી વધારે જ્ઞાનમા) દોરવું' એવો થાય છે. આપણે સામાન્ય ભાષામાં વિનયનો અર્થ સારી રીતભાત એમ સમજીએ છીએ, અને વિદ્યાર્થી વિનય આવે એવી આશા રાખીએ છીએ. આનું કારણ એ છે કે, જેનામાં રીતભાતનુ જ્ઞાન નથી તે હજુ અણઘડ છે, કારણ કે તે ઓછી સમજવાળો છે. એને વિનય આપવાથી, એટલે એનું જ્ઞાન વધારવાથી એ સુઘડ એટલે રીતભાત જાણનારો થાય છે. વિનય આપવાને પરિણામે સુઘડતા આવે છે. તે ઉપરથી સામાન્ય પ્રચારમાં વિનયનો અર્થ જ સુઘડતા અથવા સુરીતિ થઈ ગયો છે.

ગયા લેખમાં શિક્ષણનો અર્થ તપાસ્યો તે ઉપરથી, એમાં વિનયનો અર્થ સમાય છે જ એમ જણાતું નથી. એનો અર્થ તો અજાણી વસ્તુની માહિતી મેળવવી એટલો થાય. એ જ લેખમાં 'કેળવણી' શબ્દમાં શિક્ષણ ઉપરાંત શું આવ્યું છે તે જોયું હતું. પણ 'કેળવણી' એટલેથી જ પૂરી થતી નથી. 'કેળવણી'માં 'વિનય'નો અર્થ પણ આવી જાય છે. જેનામાં સુઘડ રીતભાત આવી નથી, તે શીખેલો હોય તોપણ, એને આપણે કેળવાયેલો કહેતા નથી; પણ જે શીખેલો ન હોય છતાં સુઘડ રીતભાત જાણતો હોય, તો એક અંશમાં કેળવાયેલો મનાય છે. એટલે 'શિક્ષણ' કરતાં 'વિનય'નું મહત્ત્વ વધારે છે, અને કેળવણી'માં એ બંનેની આશા રખાય છે.

પણ સારી રીતભાત આવડવાના વિષયમાયે 'વિનય' કરતા 'કેળવણી'મા વધારે અર્થ રહેલો છે કેટલાક માણસો ગમે તેના સમાજમા અસભ્ય ભાષા બોલતા અચકાતા નથી એમને સભ્ય કે અસભ્ય ભાષા વિષેનુ ભાન નથી હોતુ, અથવા તે વિષે નિર્લજ્જતા હોય છે એમને આપણે અણઘડ અથવા અવિનયી કહીએ છીએ. કેટલાકને અસભ્ય ભાષા બોલવાની ટેવ હોય છે, અને સરખેસરખા માણસોમા એ બોલવામા આનદ પણ માને છે છતા સ્ત્રીઓ વચ્ચે અથવા પૂજ્ય માણસો વચ્ચે સભ્ય ભાષા વાપરે છે એમને બાહ્ય દૃષ્ટિએ વિનય આવેલો ગણાય છે પણ એમની વાણી 'કેળવાયેલી' છે એમ ન કહી શકાય કેટલાક ખાનગીમા કે સમાજમા અસભ્ય ભાષા બોલે નહી, પરતુ અસભ્ય શબ્દો એમના મનમા આવી જાય, અને અતિશય સતાપમા એનો વાણીમા ઉપયોગ થતો પણ દેખાઈ આવે એમની વાણીને સામાન્ય રીતે અવિનયી કે અણકેળવાયેલી ન કહી શકાય, છતાં અસભ્ય વાણી પ્રત્યે એમના મને પૂરી તાલીમ નથી લીધી એમ કહેવુ પડે, અને એટલી એ અણકેળવાયેલી જ ગણાય

આ ઉપરથી જણાશે કે, કેળવણી કેવળ વિનય અથવા બહારની રીતભાત અને વાણીમા પૂરી થતી નથી, પણ રીતભાત અને વાણી વિષે બુદ્ધિથી વિચાર કરી સારુનરસુ ઠરાવી, મન, વાણી અને કર્મને, તે પ્રમાણે વ્યવસ્થિત કરવાની અપેક્ષા રાખે છે

આ રીતે કેળવણી એક દિશામા વિવેકબુદ્ધિ સુધી પહોચી જાય છે અને બીજી દિશામાં સ્થૂળ કર્મમા ઊતરે છે કેવળ અનુકરણથી વિનય આવી શકે છે, પણ વિવેકબુદ્ધિ આવી શકતી નથી વિવેકબુદ્ધિ વ્યવસ્થિત થયા વિના કેળવણી પૂરી થઈ શકતી નથી

૩

કેળવણી અને વિદ્યા

વિદ્ એટલે જાણવું. વિદ્યા એટલે જાણવાનો વિષય. એનો સામાન્ય અર્થ ચતુરાઈ થાય છે. પણ વિદ્યા તો સારીયે હોય અને ખરાબે હોય. ચોરી કરવાની, બીજાનો પ્રાણ લેવાની, છેતરવાની, જૂગટાની ચતુરાઈ, વિવિધ પ્રકારની કળાઓ, એ બધાનો વિદ્યામાં સમાવેશ થાય છે. વિદ્યા આવો બહોળો શબ્દ હોવાથી સુવિદ્યા, કુવિદ્યા, પરા વિદ્યા, અપરા વિદ્યા વગેરે ભેદો પાડવા પડે છે.

સર્વે વિદ્યા એ કેળવણી નથી. જેટલા નૃત્યકળા, ગાનકળા કે ચિત્રકળા જાણતા હોય, તે કેળવાયેલા પણ હશે એમ ખાતરી નથી. વધારેમાં વધારે એટલું કહી શકાય કે, એમની કેટલીક ઇંદ્રિયોની, અને કેટલીક દિશામાં બુદ્ધિની ખિલવણી પુષ્કળ થઈ છે કેટલીક વિદ્યાઓ તો કેળવણીની વિરોધી પણ થઈ શકે છે.

વિદ્યા કરતાં કેળવણી ચડે છે, કારણ કે વિદ્યા નીતિવિહોણી હોઈ શકે. પણ કેળવણીને નીતિના વિચારથી અલગ પાડી શકાતી નથી. જ્યાં એવી રીતે વિદ્યાને અલગ કરીને વિચારવાનો પ્રયત્ન કરવામા આવે છે, ત્યાં વિદ્યા (=ચતુરાઈ કે પ્રવીણતા) ભલે થોડો કાળ ટકે, પણ કેળવણી ટકતી નથી. આનાં ઉદાહરણ લઈએ : કાવ્ય, અલંકાર, ગાન, ચિત્ર, શિલ્પના અનેક નમૂના એવા પડેલા છે કે જે વિકારો ઉપર જીત મેળવવા ઇચ્છનાર પુરુષ નિર્ભયતાથી વાંચી, ગાઈ કે જોઈ શકે નહીં; જે બાળકોના હાથમાં નિર્ભયતાથી મૂકી શકાય નહીં; કે મા-દીકરીની સાથે બેસી નિસ્સંકોચપણે વાંચી-ગાઈ-જોઈ શકાય નહીં. કેળવણીની દૃષ્ટિએ એવા નમૂનાઓને કેળવણી મંદિરોમા સ્થાન ટોઈ શકે નહીં. પરંતુ એ દૃષ્ટિનુ વિસ્મરણ થાય છે, અને એક શુદ્ધ (?) વિદ્યાની દૃષ્ટિએ એ શીખવા-શીખવવામાં આવે છે

કેળવણી એ ઇંદ્રિયો કે અન્તઃકરણની શક્તિઓના વિકાસને વિરોધી નથી, પણ માત્ર તેના જ વિકાસથી કેળવણી પૂરી થતી નથી એની

સાથે નીતિના વિચારનો વિકાસ હોય ત્યારે જ, અને તેટલે જ અંશે, એ વિદ્યાને કેળવણીમા સ્થાન મળી શકે

વિદ્યા અને કેળવણી વચ્ચેનો ભેદ બીજી રીતે પણ સમજાવી શકાય એમ નહી શકામ કે, વિદ્યાને એક આખ છે, અને કેળવણીને બે અથવા બહુ આખો છે વિદ્યારસિયો માણસ જેની પાછળ મડે તેને જ જુએ ચિત્રની પાછળ મડચો તો ચિત્રવિદ્યામા પ્રવીણતા મેળવવી એટલુ જ જુએ ચિત્રને અંગે સત્ય, નીતિ, જનહિત, ઉપયોગિતા વગેરે કેટલા છે તેનો વિચાર ન કરે કેળવાયેલો માણસ ચિત્રવિદ્યાની પ્રવીણતાને સ્વીકારે, પણ સત્ય, નીતિ, જનહિત કે ઉપયોગિતાને વિષે બેપરવા રહી ન શકે તેમ જ, જીવનની બીજી ઉપયોગી બાબતોને ખ્યાલમા લેતા, પોતાના કાળમા કેટલી હદ સુધીની એ પ્રવીણતા મહત્ત્વની છે, અને કેટલી હદ પછીની પ્રવીણતા કેવળ શોભારૂપ કે કેવળ આશ્ચર્યકારક કે નિરર્થક છે, એનો વિચાર ભૂલી ન શકે

એટલે કેળવણી કોઈક વિષયમા યોગ્ય પ્રવીણતા આપીને અટકે નહી, પણ તે ઉપરાંત, અન્ય વિષયો સાથેની અને જીવનના સર્વ વિષયો સાથેની સરખામણીમા એનુ કેટલુ મહત્ત્વ છે તે ઠરાવે દરેક બાબતની પ્રમાણસર આકણી કરવા માટે કેળવણી જોઈએ માત્ર વિદ્યાને એ ઠરાવતા ન આવડે

શાળામા શીખવાતી અનેક બાબતો માટે વિદ્યાર્થીઓ, વાલીઓ અને શિક્ષકો વચ્ચે તીવ્ર મતભેદ રહે છે વિદ્યાર્થીઓ કેટલીક વસ્તુઓ શીખવા ઇચ્છે છે, તે વાલીઓ અને શિક્ષકો આપવા ઇચ્છતા નથી શિક્ષકો કેટલીક વસ્તુઓ શીખવવા માગે છે, તે વાલીઓને પસદ પડતી નથી અને વાલીઓ કેટલીક બાબતોનુ શિક્ષણ આપવા માગે છે, તેની સામે વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોનો વિરોધ હોય છે આનુ કારણ એ છે કે, તણમાથી કોઈ પણ જુદા જુદા વિષયોનો કેળવણીની પૂર્ણ દૃષ્ટિથી વિચાર કરતા નથી, કોઈ પણ વિષયનુ યોગ્ય મહત્ત્વ કેટલુ છે, એ શોધવાની આપણને કૂચી જડી નથી જડી હોય તોપણ, જુદા જુદા મોહોને લીધે એનો અમલ કરી શકાય એટલી નિષ્ઠા આપણામા ઉત્પન્ન થઈ નથી.

શિક્ષણના દરેક વિષયની — શરીર, ઇંદ્રિયો કે બુદ્ધિના વિકાસની — આત્મોન્નતિની અને જનહિતની દૃષ્ટિએ આજના કાળમાં કેટની કિંમત છે એની બરાબર આકણી કરવી એમાં કેળવણીના કોકડાનો છેડો સતાયેલો છે.

૪
કેળવણી અને વિજ્ઞાન

ગીતામા એક શ્લોક છે, ज्ञान तेऽह सविज्ञानमिद वक्ष्याम्यशषत । એનો શબ્દાર્થ એવો થાય છે કે, 'હુ તને સપૂર્ણપણે વિજ્ઞાનસહિત જ્ઞાન કહુ છુ' અહી જ્ઞાન — વિજ્ઞાનનો શો અર્થ કરવો એ વિષે ભાષ્યકારોમા મતભેદ છે કેટલાક એવો અર્થ કરે છે કે, 'જ્ઞાન' એટલે એક વસ્તુને માત્ર વર્ણનથી કે ચિત્રથી સમજી લઈ એના સબધી કલ્પના કરવી તે દાખલા તરીકે, તાજમહેલનુ ચિત્ર જોઈ કે વર્ણન સાભળી એ વિષેની કલ્પના તે તાજમહેલ વિષેનું જ્ઞાન થયુ કહેવાય એ જ પ્રમાણે, શાસ્ત્રોમા આત્મા વિષે જે કાઈ સિદ્ધાતોનું નિરૂપણ કર્યુ હોય તે ઉપરથી આત્મા વિષેની કલ્પના કરીએ, એ જ્ઞાન કહેવાય, અને વિજ્ઞાન એટલે જેની કલ્પના છે તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ આગ્રા જઈને તાજમહેલ આખો જોઈ વર્ણનારને તેને વિષે વિજ્ઞાન થયુ કહેવાય તેમ જ શાસ્ત્રના સિદ્ધાતોનો અનુભવ કરી વર્ણનારને આત્મા વિષે વિજ્ઞાન થાય આ રીતે વિજ્ઞાનનો અર્થ જાતિઅનુભવથી મળેલુ જ્ઞાન એવો કરવામાં આવે છે *

બીજા કેટલાક, જે અર્થમા ઉપર વિજ્ઞાન શબ્દ વાપર્યો, તે અર્થમા જ્ઞાન શબ્દ વાપરે છે જેનો આપણને અનુભવ છે તેનું જ ખરેખરુ જ્ઞાન છે એમ કહી શકાય જેનો અનુભવ નથી તેને વિષે

* જુઓ શાંકરભાષ્ય અ ૭, શ્લો. ૧

सविज्ञान विज्ञानसहित स्वानुभवयुक्तम् ।

આપણને કલ્પના જ છે. કલ્પના ગમે તેવી કાળજીપૂર્વક કરવામાં આવી હોય તોયે કલ્પના તે કલ્પના જ; એ કાંઈ જ્ઞાન કહેવાય નહીં. ગમે તેટલી કાળજીથી આપણે તર્ક બાંધીએ કે મંગળના ગ્રહ ઉપર મનુષ્ય જેવાં પ્રાણીઓ વસતાં હોવાં જોઈએ; પણ એ બાબતનું આપણને જ્ઞાન છે એમ આપણે ન જ કહી શકીએ. એવી આપણી કલ્પના થાય છે એમ જ કહેવું બરાબર ગણાય. એ અર્થમાં જ્ઞાન લેવાથી, 'વિજ્ઞાન'નો અર્થ વિશેષ જ્ઞાન કરવામાં આવે છે. પાણી વિષે આપણને સર્વેને જાતઅનુભવથી જ્ઞાન છે; આપણે સર્વે પાણીને ઓળખીએ છીએ. પણ પાણીનાં અંગભૂત તત્ત્વોનું પૃથક્કરણ કરીએ એટલે એ વિષે વિશેષ જ્ઞાન થાય છે. પાણીના ધર્મો વિષે જેટલો જેટલો અનુભવ ભેગો કરીએ, તેટલું પાણી વિષે વિજ્ઞાન જ થયું કહેવાય. હાથમાંથી પથરો છોડી દઈએ તો તે જમીન ઉપર પડી જાય એનુ આપણને સર્વેને જ્ઞાન છે. એ પથરો શું કામ પડે છે, કેટલા વેગથી પડે છે, કઈ દિશામાં પડે છે, એ બધું જાણીએ ત્યારે વિજ્ઞાન થયું કહેવાય.

'સાયન્સ'ના અર્થમાં જ્યારે આપણે વિજ્ઞાન શબ્દ વાપરીએ છીએ ત્યારે એનો અર્થ આ બીજા અર્થને મળતો થાય છે. ત્યાં જ્ઞાન એટલે સ્થૂળ — ઉપરછલું — પ્રથમ દૃષ્ટિનું, અને વિજ્ઞાન એટલે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિનું જ્ઞાન.

દરેક જ્ઞેય (જાણવા જેવા પદાર્થ) વિષેનુ વિજ્ઞાન — વિશેષ જ્ઞાન — બે દિશામાં થાય છે. એ બે દિશાઓને બે રીતે વર્ણવી શકાય. જોકે બન્ને રીત એક જ વસ્તુને દેખાડનારી છે, છતાં એકે પૂરેપૂરી સ્પષ્ટ નથી, પણ માત્ર ખ્યાલ આપવાવાળી છે. એક દિશાને પદાર્થના મૂળનુ જ્ઞાન, અથવા એ પદાર્થ અને આખું જગત એ બે વચ્ચેનો સંબંધ કે સમાનધર્મ શોધવાવાળું વિજ્ઞાન કહી શકાય; અને બીજી દિશાને પદાર્થના વિસ્તારનુ, અથવા એ પદાર્થ અને આખા જગત વચ્ચેના ભેદોને શોધવાવાળું વિજ્ઞાન કહી શકાય.

એક ઉદાહરણથી આને વિશેષ સ્પષ્ટ કરવા પ્રયત્ન કરું છું:

આપણે એક વડને જોઈએ. એ વડ વિષે બે રીતે આપણે વિશેષ જ્ઞાન મેળવી શકીએ. એ વડ થયો જ શું કામ? એ વડની ઉત્પત્તિની

ખરી ચાલી ક્યાં છે? — વગેરે શોધતા શોધતા એના ટોચ પરથી પાન પર, પાન પરથી ડાળી પર, ડાળી પરથી થડ પર, થડ પરથી મૂળ પર, મૂળ પરથી બીજ પર, પહોંચી જઈએ આ વડના આદિકારણની દિશામાં વિજ્ઞાન થયુ વળી, બને તો એથી પણ ઊંડી શોધ કરીએ: એ વડનુ બીજા વડો સાથે સામ્ય; બીજાં વૃક્ષો સાથે સામ્ય; બીજી વનસ્પતિઓ સાથે સામ્ય; બીજી સજીવ સૃષ્ટિ સાથે સામ્ય; નિર્જીવ સૃષ્ટિ સાથે સામ્ય એ પ્રમાણે એની અને જગતની વચ્ચેની સમાનધર્મતા શોધવાવાળું, એના મૂળની દિશાનુ એ વિજ્ઞાન થયુ

બીજી શોધમાં આપણે વડની વડવાઈઓ, થડ, ડાળ, પાન, ફૂલ, ફળ વગેરે તપાસીએ તે દરેકની રાસાયનિક રચના, ભૌતિક રચના, રાસાયનિક ભૌતિક-વૈદક ધર્મો, એનાં પાંદડાં પાંદડાંમાં, ફળ ફળમાં, ડાળી-ડાળીમાં રહેલા ભેદ, એ વડના બીજા વડોથી, વૃક્ષોથી, વનસ્પતિથી, સજીવ નિર્જીવ સૃષ્ટિથી અનેકાનેક ભેદો શોધીએ આ પ્રમાણે આ વિજ્ઞાન વડની વિસ્તારની દિશામાં અથવા એની અને બાકીની સૃષ્ટિ વચ્ચે રહેલા ભેદોને શોધવાવાળું વિજ્ઞાન થયુ કહેવાય

જ્ઞેય પદાર્થના મૂળ અને સર્વસામાન્ય ધર્મ સુધી પહોંચી જઈએ એટલે એના વિજ્ઞાનનો એક છેડો આવી જાય મૂળ તરફનુ જ્ઞાન છેડાવાળુ છે *

---

*બીજી રીતે 'જ્ઞાન' અને 'વિજ્ઞાન' શબ્દોના જે અર્થો કરેલા છે તેનુ તાત્પર્ય એ થાય કે આ મૂળનું—આદિકારણનુ—જ્ઞાન એ જ 'જ્ઞાન' છે, બાકી સર્વ વિજ્ઞાન છે, કારણ કે એની અપેક્ષાએ એ વિસ્તારનુ જ્ઞાન છે. ઉપર કહેલા બીજા ભાષ્યકારોએ આ રીતે જ અર્થ કરી, 'જ્ઞાન' એટલે આત્મા, બ્રહ્મ કે પુરુષનુ જ્ઞાન, અને 'વિજ્ઞાન' એટલે પ્રકૃતિના કાર્યનુ જ્ઞાન એમ સમજાવ્યુ છે જુઓ જ્ઞાનેશ્વરી—

जाणीव जेथ न रिगे । विचार मागुता पाउली निघे ।
तर्क आयणी नेघे । आंगी जयाचा ॥
अर्जुना तया नाव ज्ञान । येर प्रपच हे विज्ञान ।

(અ० ७, શ્લો० २, ઓવી ५–६)

[જાણપણ ત્યાં પેસી શકતું નથી, વિચાર પાછે પગે નીકળી જાય છે,

કોઈ પણ જ્ઞેય પદાર્થનુ આદિકારણ હાથ લાગ્યુ એટલે એથી આગળ એ દિશામા વિજ્ઞાન જઈ શકે નહી પણ વિસ્તારની દિશાના વિજ્ઞાનનો છેડો જ નથી એ વિજ્ઞાનની જેટલી બારીકીઓમા ઊતરવુ હોય તેટલુ ઊતરી શકાય, છતા ન જાણેલો ભાગ અપાર જ રહે સમાનતા અને કાર્યકારણ પરપરા શોધવાની તરફ દૃષ્ટિ રાખી આપણે જ્ઞેયને ખોળીએ ત્યારે મૂળ તરફ જઈએ છીએ, ભેદની અને બાહ્ય ધર્મોની તરફ દૃષ્ટિ રાખીએ, ત્યારે વિસ્તારનુ વિજ્ઞાન વધે છે

કેળવણી એ વિજ્ઞાનને વિરોધી નથી છતા વિજ્ઞાનથી કેળવણી પૂર્ણ પણ થતી નથી પહેલા લેખમા કેળવણી અને શિક્ષણ વચ્ચેનો ભેદ દર્શાવતા જણાવ્યુ હતું કે, શિક્ષણ એ ઘણુખરુ પરોક્ષ જ્ઞાન છે, કેળવણીમા પરોક્ષ જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કરવાની વૃત્તિ સમાયેલી છે વિજ્ઞાન એ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે, એટલે શિક્ષણથી એમા વિશેષ કેળવણી રહી છે છતા વિજ્ઞાનથીયે (પદાર્થોના અનુભવયુક્ત વિશેષ જ્ઞાનથીયે) કેળવણીની પૂર્ણતા થતી નથી આનુ કારણ 'વિદ્યા' અને 'કેળવણી' વચ્ચે દર્શાવેલા ભેદ જેવુ જ છે એટલે કે, વિજ્ઞાન આત્મોન્નતિ અને જનહિતનો હમેશા ખ્યાલ કરતુ નથી, કેળવણી એ ખ્યાલને છોડી શકતી નથી

વિજ્ઞાન જ્ઞેય પદાર્થના આદિકારણને લગતુ તેમ જ એના વિસ્તારને લગતું હોઈ શકે એમ ઉપર જણાવ્યુ મનુષ્યની ઉન્નતિ માટે તથા

તર્ક જેના અગ પર (પહોચવાનો) માર્ગ લઈ શકતો નથી, અર્જુન, તેનુ નામ જ્ઞાન, બાકી સર્વ વિસ્તાર તે વિજ્ઞાન]

આ રીતે, જ્ઞાન એટલે ઉપરછલ્લુ કે સ્થૂળ દૃષ્ટિનુ જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન એટલે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિનું જ્ઞાન એમ નહી, કારણ કે અધ્યાત્મશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સ્થૂળ દૃષ્ટિનુ જ્ઞાન પણ વિજ્ઞાન જ છે, અને આદિકારણનુ જ્ઞાન એ સાયન્સની સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ કરતાંયે વિશેષ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિનુ જ્ઞાન છે સાયન્સના વિજ્ઞાન શબ્દમા, શકરાચાર્ય અને જ્ઞાનેશ્વર બન્નેને ઇષ્ટ અર્થો સમાય છે, પણ જ્ઞાન શબ્દનો અર્થ ત્રણેની રીતે જુદો થાય છે પણ જ્ઞાન પોતાના જ અદર અનુભવનો ભાન આવી જાય, એ જ્ઞાનેશ્વરી અને સાયન્સ બન્ને કબૂલ રાખે છે, એટલે, એ બે વચ્ચેનો ભેદ તાત્ત્વિક નથી સાયન્સ તત્ત્વજ્ઞાન સુધી ઊડુ જાય તો જ્ઞાનેશ્વરીનો અર્થ સાયન્સને સ્વીકારવો પડે એમ લાગે છે આ લેખમા તો એ શબ્દો સાયન્સની ભાષામા જ વાપર્યા છે

જીવન-વ્યવહારમાં બેઉ પ્રકારનું વિજ્ઞાન અગત્યનુ છે કોલસો અને હીરો મૂળે એક જ વસ્તુ છે એ વિજ્ઞાન, તેમ જ બંનેમા બહુ જ જુદા જુદા ધર્મો પણ રહેલા છે એ વિજ્ઞાન, બંને ઉપયોગી છે કોલસા અને હીરાની વાસ્તવિક એકતા જાણી હોય તો કોલસામાથી હીરો નિપજાવવાનો યત્ન કરી શકાય, અને તેનો ભેદ જાણ્યો હોય તો બંનેનો યથાઘટિત ઉપયોગ કરી શકાય જો મનુષ્યની કેળવણીના બીજા અંગો ખીલ્યા હોય, તો એકતાનું જ્ઞાન એના ચિત્તની શાતિ અને સમતા જાળવવામા ઉપયોગી થાય, અને ભેદ-જ્ઞાન એને જગતની ઘટતી રીતે સેવા કરવા માટે લાયક બનાવે

વહેવારનો પ્રશ્ન એ છે કે, મૂળવિષયક વિજ્ઞાન અને વિસ્તારવિષયક વિજ્ઞાન પૈકી કયા વિજ્ઞાનને કેટલું મહત્ત્વ આપવુ જોઈએ

આમાં એક વસ્તુ વિચાર કરતા જણાઈ આવશે કોઈ પણ વસ્તુના મૂળનો વિચાર કરવા માટે પણ એના વિસ્તારનો કેટલોક વિચાર કરવો જ પડે છે નદીનું મૂળ શોધનારને કેટલેક અંશે નદીના વિસ્તારનું જ્ઞાન મળી જાય છે, યા કરવુ પડે છે નદીના મૂળ તરફ જનાર જો આખ બંધ રાખીને ન ચાલે, તો આજુબાજુના પ્રદેશ, ભૂમિની રચના, નદીની ઊંડાઈ, વનસ્પતિ, હવા, ફળદ્રુપતા, રેતી-માટી ઇત્યાદિની વિશેષતા, જળચરો, ભૂચરો, એને આવી મળતી બીજી શાખાઓ, એ સર્વેનાં પાણીઓની શરીર વગેરે પર થતી અસર વગેરે સબધી કાઇક વિજ્ઞાન મેળવ્યા વિના ન જ રહી શકે જ્યા શાખા મળતી જણાય ત્યા શાખા કઈ ગણવી અને મૂળ નદી કઈ ગણવી એ ઠરાવવા માટે પણ કેટલુક વિશેષ જ્ઞાન મેળવવુ પડે આ રીતે નદી સબધી જે કાઈ વિસ્તારની દિશામા જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય એ સહેજે મળતુ વિજ્ઞાન છે એ વિજ્ઞાન ઉપયોગી પણ થાય, અને છતા એ મૂળ શોધવામા બાધા ન આણે પણ જો મૂળને શોધવા નીકળેલો માણસ અવલોકનમા આવતા એના અનેક પદાર્થો વિષે સ્વતત્ર શોધખોળ કરવા બેસે અથવા પાણીના વહેણની દિશામાં ચાલવા માંડે, તો મૂળની શોધ બાજુ પર રહી જાય અને એ ધ્યેયને ચૂકી જાય

વસ્તુનું મૂળ શોધવાનું ધ્યેય ચોક્કસ રાખતા એના વિસ્તારનું જે વિશેષ જ્ઞાન થાય એ જ વૈજ્ઞાનિક પ્રયત્ન યોગ્ય ગણાય પણ ધ્યેય ચૂકી જવાની ભૂલ વાર વાર થતી હોય છે માણસ નાદનું મૂળ શોધતા શોધતા સ્વરોની રમતામા લુબ્ધ થઈ જાય છે, ચિત્તનુ શોધન કરવા જતાં જતા સિદ્ધિઓમા મોહિત થાય છે, નદીનુ મૂળ શોધવા જતા રંગબેરંગી કાકરા કે માછનાં ભેગા કરવા મંડી પડે છે, કે આજુબાજુના પ્રદેશમા કાઈ પોલ જુએ તો પોતાની સત્તા જમાવવા બેસી જાય છે, કે એવા જ કોઈ બીજા કારણસર વચમા જ રહી પડે છે

આ વિશ્વ અત્યંત આશ્ચર્યકારક છે કોઈ નાનો કે મોટો પદાર્થ, અથવા તેનો ગુણ ક્રિયા કે અન્ય કોઈ ધર્મ એવો નથી કે જેના મૂળનુ શોધન કરીને એના આદિકારણ પર આવી ન શકાય અને તે સાથે જ એના કોઈ નાના મોટા પદાર્થ, ગુણ ક્રિયા કે ધર્મ નથી કે જેમા વચ્ચે જ અટકાવી રાખી શકે એવી અનંત પ્રકારની વિવિધતા ન હોય જેમ કોઈ મૂળ પુરુષને હજાર પુત્રો હોય, અને તે દરેકને હજાર પુત્રો હોય, અને એવી રીતે એક હજાર પેઢી સુધી પ્રત્યેક વંશજની હજાર હજાર પુત્રોની પરંપરા ચાલે તેવુ આ સંસારનું વૃક્ષ છે છતા એ વૃક્ષ એવુ વિલક્ષણ છે કે એની હજારમી પેઢીને બરાબર શોધીએ તો એમાંયે મૂળ પુરુષનુ પૂર્ણ બીજ બરાબર ઊતરેલુ જણાય એટલે કેવળ મૂળ બીજની જ શોધ કરવી હોય તો કઈ પેઢીના કયા વંશજને શોધનો વિષય કરવો એ મહત્ત્વનુ ન થાય ગમે ત્યાથી આપણે એ બીજ ઓળખી શકીએ પણ મૂળ બીજને શોધીને એની મદદ વડે એ આખા કુટુંબ સાથે કાઈક સબંધ સાધવો હોય તો આપણી શોધ ખાસ પ્રકારે જ થવી જોઈએ

અને વિજ્ઞાન અને કેળવણી વચ્ચેનો આ જ ભેદ છે ગમે તે પદાર્થને શોધનો વિષય બનાવે તે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી ખરો એથી એ કાચ મૂળ કારણ સુધીયે પહોચી જાય, એની શોધનો જગતને કાઈક ઉપયોગ પણ થાય પણ વિજ્ઞાનની જે શાખા પોતાને શાંતિ અને સમાજને સુખ આપનાર થાય તે એ વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર ન પણ હોય એ રીતે કેળવણી વિજ્ઞાનને વિરોધી નથી, પણ વિજ્ઞાન કરતા વિશેષ છે

નથી હોતુ અતિશય નજીવી કે અતિશય ગભીર ક્રિયાઓ, માન્યતાઓ અને શિખાતી બાબતોમાથી ઘણી વિષે આપણને કશો કાઈ વિચાર જ ન સૂઝ્યો હોય એવુ બને છે આપણુ બોલવાની અને વર્તવાની ઢબમાં એવી ટેવો હોય છે કે જે બીજાના લક્ષમા આવી જતી હોય, છતા તેના અસ્તિત્વવિષે આપણને જાણ ન હોય મારા મિત્રો કહે છે કે, મને બોલવામા 'છે તે' જેવા નિરર્થક શબ્દો બોલવાની ટેવ છે હુ એ ટેવ છે એમ હજુ સુધી ખાતરી કરી શક્યો નથી કારણ કે, હુ સાવધપણે બોલું તો એ શબ્દો આવે નહી, અને અસાવધપણે બોલુ ત્યારે મારા લક્ષમા આવે નહી જેટલે અશે આવુ થાય છે તેટલે અશે આપણી ક્રિયાઓ, માન્યતા અને શિક્ષણ વિવેકરહિત છે એમ જ કહેવુ જોઈએ આનો અર્થ એ કે, એવા આપણા કર્મો વગેરે બેસાવધપણાના અને તે વિષયનો અગાઉથી વિચાર કરી લીધેલો નથી એવુ બતાવનારા છે

વગર વિચાર્યા કર્મ, માન્યતા કે શિક્ષણ ખરાબ કે ભૂલભર્યા જ હોય એમ નથી પણ સુકર્મ, સુશિક્ષણ અને સુશ્રદ્ધાયે જો વિચાર પૂર્વક ન હોય તો તેમા બે ખામીઓ રહે છે એક એ કે, વિચારપૂર્વક કરેલા કર્મ વગેરેમા જે ગુણો પ્રગટાવવાની અને દૃઢ કરવાની શક્તિ રહેલી છે, તે વિચારહીન કર્મમા નથી તથા, બીજુ, ગમે તેટલી જૂની ટેવ હોય તોયે, તેને સહજ આઘાત પહોચાડી શકે છે ઉદાહરણાર્થ, હુ કીડી મ કોડાને પણ ન મારુ એ જરૂર સુકર્મ છે પણ એ સુકર્મ કરવાની ટેવ જો મને કેવળ વશપરપરાના સસ્કારોથી કે વડીલોના ધાકથી, કે નરકમા થનારી શિક્ષાના ભયથી, કે સ્વર્ગમા મળનારા સુખની લાલચથી પડી હોય, પણ એ વિષયને મે મારી મેળે જ કોઈ સ્વતત્ર દૃષ્ટિબિંદુથી વિચારી ન લીધો હોય તો એ કર્મથી જે ગુણની વૃદ્ધિ થવી જોઈએ તે ન થાય એટલે હુ કીડી-મ કોડાને મારુ નહી, પણ એવુ બને કે એના નાશથી એને મનમા શાપ દીધા વિના રહી ન શકુ, જીવ લેવા સિવાયની બીજી કોઈ જાતની શિક્ષા એને કરી નાખુ કદાચ બીજી શિક્ષા એવી પણ હોય કે જેમા પરિણામે પ્રાણ લેવા કરતા વધારે નિર્દયતા રહી હોય

આ ચારમાથી કોણુ કોનુ કારણ છ એ ઠરાવવુ મુશ્કેલ છે એ ચારે વસ્તુઓનો કેટલોક વારસો દરેકને જન્મથી છે પ્રજ્ઞા સૂક્ષ્મ થવાથી ભાવ સ્પષ્ટ થાય છે સૂક્ષ્મ પ્રજ્ઞા અને સ્પષ્ટ ભાવ અવલોકન સ્પષ્ટ કરાવે છે, સ્પષ્ટ અવલોકન સાચો નિર્ણય કરવા માટે જરૂરનુ છે, અને સાવધાનના એ ત્રણે પર અસર પાડે છે આ સર્વને પરિણામે નિર્ણય કરાવનારો જે વિચાર ઊપજે તે વિવેક વિવેકનો ફેરચકો પાઠો અવલોકન, પ્રજ્ઞા અને ભાવની શુદ્ધિ તથા સાવધાનતાને પોષે છે. આ ચારમાથી જે અગ અધૂરુ રહે તેથી વિવેકમાં ઊણપ આવે

મનુષ્ય અવલોકનાર હોય, પણ જો એના ભાવ યોગ્ય ન હોય ; અથવા પ્રજ્ઞા જડ હોય, તો એ માત્ર સ્થૂળ, ટૂકી દષ્ટિના કે કાલ્પનિક સિદ્ધાતો રચનારાઓ થાય, તત્ત્વવિચારનો મૂળ પાયો એને હાથ ન લાગે યોગ્ય ક્ષણે ઉપયોગમા આણી શકાય એવી નિર્ણય-શક્તિ એનામા ઊગે નહી.

જો માત્ર એની પ્રજ્ઞા જ ઝીણી હોય તો એ પદાર્થોના ઉપર ઉપરના ભેદો અને સ્વરૂપોમા જ રમ્યા કરે પણ પદાર્થોના બધનોથી સ્વતત્ર થઈ શકે નહી

માણસમા અવલોકન અને પ્રજ્ઞા હોય, પણ યોગ્ય ભાવ ન હોય તો એનો તત્ત્વવિચાર એનામા ગતિ ન પ્રેરી શકે, એના જીવનમા ફરક ન પાડી શકે

વળી યોગ્ય ભાવ હોય, પણ અવલોકનની ખામી હોય કે પ્રજ્ઞા મદ હોય, તો તે પદાર્થોની કાલ્પનિક કિંમત આંકે, ઉતાવળા નિર્ણયો કરે, એનો વિકાસ એકાગી રહે, એના આચાર ઉપર એનો કાબૂ ન હોય અને તારતમ્ય સમજવાની ઊણપ દેખાય એટલે કે સામાન્ય ભાષામા, જેને સમજણ વિનાનુ કે વેવલુ વર્તન કહેવાય એવુ જણાય પ્રમાણ જાળવતા ન આવડે.

બધુયે હોય પણ સાવધાનતા ન હોય તો એને વારવાર એમ કહેવાનો પ્રસગ આવે કે, जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्ति । जानाम्यधर्मं न च मे निवृत्ति ॥ (હુ ધર્મને જાણુ છુ, પણ તે હુ આચરી શકતો નથી, અધર્મ જાણુ છુ પણ તેમાથી છૂટી શકતો નથી)

કળા, કૌશલ્ય, પાણ્ડિત્ય, સૌંદર્ય, બલ, કે કેવળ ભક્તિ, કેવળ કર્મપરાયણતા, કેવળ તપ, કેવળ જ્ઞાન (માહિતી અને તર્કશક્તિ), કે કેવળ ધ્યાનની પૂર્ણતાથી જીવનમા પૂર્ણતા આવી શકતી નથી, પણ વિવેકની પૂર્ણતા અને જીવનની પૂર્ણતા એ બે એક જ વસ્તુ છે એમ કહીએ તો ખોટુ નથી જેમ પ્રાણ વિનાનુ શરીર એટલે જ શબ, તેમ વિવેક વિનાનુ જીવન એટલે જ અમાણસાઈ એમ મને લાગે છે

કેવળ વિવેકબુદ્ધિની મદદથી આપણે ભક્તિમાર્ગ, તપમાર્ગ, કર્મમાર્ગ કે ધ્યાનમાર્ગનુ ફળ પ્રાપ્ત કરી શકીએ પણ કેવળ વિવેક-વિચાર ઉપર રહેવુ કઠણ હોય છે, અને તેથી ભક્તિ આદિક માર્ગોનો આધાર લેવો યોગ્ય છે પણ વિચાર કરતા જણાશે કે મનુષ્યની ઉન્નતિ માટે એવુ એક પણ સાધન નથી કે જેમા વિવેકવિચારની ગરજ ન રહેતી હોય, અને જેટલા જ્ઞાની કે સત પુરુષો ભૂતકાળમા થઈ ગયા છે કે વર્તમાનકાળમા હોય, તેમના જીવનમા વિવેકબુદ્ધિની સતત જાગૃતિ એ જ મોટામા મોટી સમાનતા જણાશે વિવેકની પૂર્ણતાના પ્રમાણમા એના જીવનની ખરેખરી મોટાઈ બીજી બધી સામગ્રીઓ એના કેવળ અલકારો

ઇષ્ટદેવનુ દર્શન થયુ હોય, સમાધિલાભ થયો હોય, તપ સિદ્ધ થયુ હોય, અનેક પ્રકારની વિદ્યાઓમા પારગતતા પ્રાપ્ત થઈ હોય, કે વૈરાગ્યવૃત્તિ હોય, પણ જો વિવેકનો ઉત્કર્ષ થયો ન હોય તો માણસ તે બધુ જીરવી શકતો નથી અને અધોગતિયે પામી શકે છે એથી ઊલટુ, જો કેવળ વિવેક-વિચાર પર જાગ્રત રહેવાની શક્તિ મેળવી શકાય, તો માત્ર તેટલાથી તે અચળ શાન્તિ મેળવી શકે અવિશુદ્ધ વિવેકી જીવન એ જ, મારા વિચારથી, જીવન્મુક્તિનુ પ્રગટ લક્ષણ છે

વિવેકના ઉત્કર્ષને હુ જીવનનુ અને તેથી કેળવણીનુ અતિમ ધ્યેય માનુ છુ, અને અવલોકન (શોધનની જિજ્ઞાસા અને ચીવટ), પ્રજ્ઞાની તીવ્રતા, યોગ્ય ભાવોના પોષણને પરિણામે ભાવનાવિકાસ અને સપૂર્ણ જાગૃતિનો અભ્યાસ એવા કેળવણીના વિભાગો પાડુ છુ

દૃઢતા – ધૃતિ

ઉપર જે લખ્યુ છે તેમા થોડો ઉમેરો કરવાની જરૂર છે કેવળ વિવેકબુદ્ધિ — સારાસારની બરોબર સમજણ અને નિર્ણય કરવાની

શક્તિ — એક ગુણ વિના નિષ્ફળ જાય એમ પણ બને અને તે ગુણ તે દૃઢતા અથવા ધૃતિનો જેને વિવેકથી બરાબર ઠરાવ્યુ હોય, તેને ખંતથી ચોંટી રહેવાની શક્તિનો એ દૃઢતા અથવા ધૃતિ તે જ મનોબળ આત્મબળ ઇત્યાદિ શબ્દોથી ઓળખાય છે દયા, ક્રૂરતા વગેરેની જેમ એ ભાવના નથી પણ જેમ મજબૂત માણસના સ્નાયુ અને નબળા માણસના સ્નાયુના બધારણમા જન્મથી રહેલો કે કેળવણીથી પડેલો ભેદ છે તેમ ચિત્તના બંધારણમાં કેળવણીથી પડેલો કે જન્મથી રહેલો એ ભેદ છે કેળવણીથી જેમ માણસના સ્નાયુઓ મજબૂત બની શકે તેમ ધૃતિ પણ બળવાન થઈ શકે

૬

કેળવણી અને અભ્યાસ

કેળવણીમા અભ્યાસની અગત્ય પૂરેપૂરી સમજ્યા વિના ન ચાલે અભ્યાસ એટલે એકના એક કામને વારવાર કરવુ તે ખેતરમા બધી જગ્યાએ ઘાસ ઊગ્યુ હોય, તેના પર તમે કોઈ વાર એક ઠેકાણે અને કોઈ વાર બીજે ઠેકાણે ફરો, તો કશી નિશાની માલૂમ નહી પડે પણ એક જ જગ્યાએથી ચાલવાનો રિવાજ રાખશો તો થોડા વખતમા સ્પષ્ટ કેડી પડી જશે આપણા શરીરમાં પણ એ જ પ્રમાણે થાય છે આપણે કોઈ દિવસ હાથની કોઈ દિવસ પગની કોઈ દિવસ કમ્મરની કસરત કરીએ, અને તેમા કોઈ પણ જાતનો ચોક્કસ મહાવરો રાખીએ નહી, તો આપણો એક પણ સ્નાયુ સારી રીતે ખીલે નહી તેમ જ કોઈ દિવસ રેંટિયા ઉપર બેસીએ કોઈ દિવસ પગે ચલાવવાના સંચા ઉપર, કોઈ દિવસ ચિત્ર કાઢવા, કોઈ દિવસ સગીતના વર્ગમાં, તથા કોઈ દિવસ વળી ધ્યાન કરવા, — તો એકેમા આપણને યશ મળે નહી

શારીરિક, માનસિક કોઈ પણ શક્તિ મેળવવા માટે એટલે એ શક્તિ પર પૂરેપૂરો કાબૂ મેળવવા માટે અભ્યાસ વિના ચાલે નહી

અભ્યાસનું મહત્ત્વ આપણા દેશમાં બહુ લાંબા કાળથી સમજાયેલું છે; પણ અભ્યાસ સાથે બીજાં જે અંગો જોડાયેલાં છે તે પર ધ્યાન ગયેલું નથી. અભ્યાસ વિના સંસ્કાર દૃઢ થતા નથી એ જણાયું, એટલે આપણે ગમે તે રીતે અભ્યાસ કરાવવા મથીએ છીએ. દરેક ક્રિયા ત્રણ રીતે કરી શકાય છે: ભયથી, લાલચથી કે ક્રિયા પ્રત્યેના પ્રેમથી. ભય અને લાલચથી પણ સંસ્કાર પાડી શકાય છે; અને ઘણુંખરું એ બેમાંથી જ એકની કે બંનેની મારફતે અભ્યાસ કરાવવામાં આવે છે. આ રીતે અભ્યાસ કરાવવો એ અભ્યાસ કરાવનારને સહેલું પડે છે; એમાં અભ્યાસ કરનારની વિવેકબુદ્ધિને ખીલવવી નથી પડતી. સરકસના માલિકો જનાવરોને ભયથી જ કેળવે છે; શાળાઓમાં શિક્ષકો પણ એ જ રીત અખત્યાર કરે છે ઘણાક સંપ્રદાયપ્રવર્તકોએ પણ પ્રજામાં વારંવાર ભય કે આશા બતાવી સારી ટેવો નિર્માણ કરી હોય છે. એ ટેવો કોઈ વાર દૃઢ થઈ જાય છે ખરી, પણ મૂઢપણે. એનું રહસ્ય સમજાતું નથી. જે ભય અને આશા બતાવ્યાં હોય તેની ધાસ્તી કે શ્રદ્ધા ઊડી જાય, તો ગમે તેટલા સૈકાંની ટેવો પણ થોડા કાળમાં નાશ પામી શકે છે થોડાક વર્ષના અંગ્રેજી વિદ્યાના સંસ્કારોએ આપણી પ્રજામાં જામેલા પડેલા સંયમના સંસ્કારોને ઉડાડી મૂક્યા, એનું કારણ તપાસીશું, તો માલૂમ પડશે કે સંયમના સંસ્કારો યમદંડ કે સ્વર્ગસુખની સાથે જોડીને કેળવાયેલા હતા. કાંઈ પણ કારણથી એ ભય તથા આશામાંથી શ્રદ્ધા ઊડી જતાં અને સ્થૂળપણે સંપૂર્ણ જણાતા આધિભૌતિકવાદ પર શ્રદ્ધા બેસતાં એ સંયમ ચાલ્યો ગયો. એવું જ પરિણામ શુષ્કવેદાન્ત પણ ઘણાકનાં જીવન પર કરે છે. જૈનધર્મ તપ અને સંયમ પર અગાધ ભાર મૂકે છે; છતાં કેટલાક જૈન સાધુઓ અને ગૃહસ્થોમાં ચારિત્રભ્રષ્ટતા ક્રમક્રમાતે એટલી વધેલી સાંભળી છે. એનું કારણ એ જ હોઈ શકે કે, તપ અને સંયમની પોતાની કિંમત સમજીને જ એ ઉપર પ્રેમ નહીં હોય, પણ એ દ્વારા કાંઈ ભયનિવારણ કરવાની કે સુખ પ્રાપ્ત કરવાની આશા રહી હશે. અને એ ભય તથા સુખ કલ્પનામય છે એમ લાગતાં, પાનખર ઋતુનાં પાંદડાંની માફક તપ અને સંયમ ખરી પડ્યાં હશે.

એટલે અભ્યાસની સાથે અભ્યાસની ક્રિયા પર પ્રેમ હોય તો જ એ અભ્યાસ એને લાભકારક થઈ શકે આ વધારે કારણ છે. એમાં અભ્યાસીની વિચારશક્તિ જાગ્રત થવી જોઈએ. એમાં પ્રેમ થઈ શકે એટલા માટે તેને ઉપયોગી ગુણોનો વિકાસ થયેલો હોવો જોઈએ. આ રીતનો અભ્યાસ અતિશય ધીમો જ થઈ શકે.

પણ અભ્યાસની જરૂરિયાત પર જ આજ કેટલાકને અશ્રદ્ધા થતી જણાય છે. તેઓ અભ્યાસની અવેજીમાં સાહચર્ય (સોબત)ના નિયમ પર ભાર મૂકે છે આવી અશ્રદ્ધા થવાનું કારણ અભ્યાસના નિયમ વિષે આપણી શાળાઓએ પોષેલો ભૂલભરેલો ખ્યાલ છે. શાળાઓમાં અભ્યાસનો જાણીતો ઉપયોગ આંક અથવા કવિતા ગોખાવવામાં થાય છે. શિક્ષકોનો ખ્યાલ એવો છે કે, ગોખવાથી આંક અને કવિતા યાદ રહી જાય છે, એટલે સ્મરણ રાખવા માટે ગોખવાની (અભ્યાસની) જરૂર છે.

સાહચર્યનો નિયમ જાણવાવાળા કહે છે કે આ વહેમ છે. આપણી સ્મરણશક્તિ તો મૂળથી જ એવી પૂર્ણ છે કે, એક જ વાર બરાબર રીતે જાણવાથી કોઈ પણ વાર ન ભુલાય તેવી રીતે બધુ યાદ રાખી શકાય; પણ જે યાદ રાખવું હોય તે બરાબર સ્મૃતિમાં ભરતાં આવડવું જોઈએ દાખલા તરીકે, મારી ટોપી ક્યાંક મુકાઈ ગઈ હોય અને તેને શોધવા ઇચ્છું તો હું શું કરું? મેં છેલ્લી કઈ વખતે તે ચોક્કસપણે પહેરી જ હતી, તે વખતે હું ક્યાં હતો, બેઠો હતો કે ઊભો હતો, મારી સાથે બીજું કોણ હતું, ત્યાંથી હું ક્યાં ગયો, ત્યાં શું કર્યું, ટોપી માથા પરથી કાઢવાનું મને કારણ શું પડ્યું, વગેરે વગેરે ટોપીની સાથે દૂરનો કે નજદીકનો સંબંધ ધરાવતી ઝીણી ઝીણી વિગતોને યાદ કરું. એમ આજુબાજુની વિગતો યાદ કરતાં મેં ટોપી ક્યાં મૂકી હશે તે યાદ આવી જાય આજુબાજુની વિગતો એ સહચારી (સોબતની) વિગતો કહેવાય. ટોપી ક્યાં મૂકી છે એ હું ભૂલ્યો તો નથી જ હોતો, કારણ કે મૂકતી વખતે જ મારા મગજમાં એ ક્રિયાનો સંસ્કાર પડી ગયો હતો. પણ મારી પૂરી સાવધાનગીરી ન હોવાથી, હું એ સંસ્કારને તુરત જાગ્રત કરી શકતો નહોતો. એને જાગ્રત કરવાને માટે હું આજુબાજુની વિગતોનું સ્મરણ કરું એટલે બસ.

આથી એવો નિયમ રજૂ કરવામા આવે છે કે, કોઈ વસ્તુને યાદ રાખવા માટે ફક્ત એ વસ્તુને જ યાદ રાખવા પ્રયત્ન કરવો એ કઢંગી પદ્ધતિ છે સહેલી વાત એ છે કે, દરેક ક્રિયા કરતી વખતે આજુબાજુની બધી બાબતો ઉપર નજર પહોચાડી જવી સોય મૂકવા જવુ તો સોય સાથે બીજી શી ચીજો પડી છે તે જરા તપાસી લેવી, એ કઆેા ક્યા મૂકેલો છે, એની સાથે બીજુ શુ શુ છે, એ જરા નજરમા લઈ લેવુ એમ કરવાથી સોય ક્યા મૂકી છે એનો વિચાર કરવા જતા જ આજુબાજુની વિગતો સ્મરણમા જાગ્રત થઈ જશે, અને સોયનુ સ્થાન યાદ આવી જશે એ જ રીતે પાચ ચોક વીસ એમ વીસ વાર ગોખાવીને યાદ રખાવવાને બદલે પાચ મણકાની ચાર હારીઓ કરી એને વિદ્યાર્થી પાસે ગણાવવાથી, પાચ ચોક પૂછતા જ આખની સ્મૃતિ આગળ પાચ મણકાની ચાર હારીઓ અને તે વખતે કરેલી ક્રિયા ખડી થશે, અને પાચ ચોક વીસ એ તુરત યાદ કરી શકશે પાચ ચોક વીસ એમ વીસ વાર આપણે ભલે ગોખીએ, પણ વીમે વાર આપણુ ધ્યાન એ ગોખવામા જ નથી હોતુ એથી કરીને પાચ ચોક બોલતાની સાથે વીસ શબ્દ મોઢામા આવી જ જાય એવુ ભલે જીભના સ્નાયુને વળણ પડી જાય, પણ એથી સ્મરણશક્તિ ખીલે છે એ માન્યતા ભૂલભરેલી છે

આ વાધો ખોટો નથી કોઈ પણ વસ્તુ સ્મૃતિમા ભરવા માટે અભ્યાસની જરૂર નથી સ્મૃતિ પર એક જ પ્રયત્નથી ન ભૂસાય એવી છાપ પડી શકે છે અને આ કાઈ એકાદ અવધાનીથી જ થઈ શકે એમ નથી, પણ એ સ્મૃતશક્તિનો સ્વભાવ જ છે

પણ તોયે અભ્યાસ નિરુપયોગી થતો નથી અભ્યાસનું કાર્ય જુદુ જ છે અભ્યાસનો સબધ ખાસ કરીને શરીરના સ્થૂળ અગો સાથે છે સ્થૂળ અગો એટલે એમના એમ કે સાધનોની મદદથી શરીરમા જે નજરે જોઈ શકાય અથવા ભૂખ-તરસની જેમ અનુભવી શકાય એવા ભાગો જેવા કે સ્નાયુઓ, જ્ઞાનતતુઓ, મગજ વગેરે એ સર્વેને કોઈ એક પ્રકારની ટેવ પાડવા માટે અભ્યાસ જરૂરી છે જ

સ્મૃતિમા કોઈ વસ્તુની છાપ પાડવા માટે એક સસ્કાર બસ છે એ છાપનો આપણને આગળ વારવાર ઉપયોગ કરવો પડતો હશે

જો એક માણસ નાદપ્રિય હોય, એટલે જુદી જુદી જાતના અવાજો, વાદ્યો, ગાયનો ઇત્યાદિ સાંભળવામાં આનંદ માનતો હોય, એથી એની સારી કે માઠી લાગણીઓ ઉશ્કેરાતી હોય, તો એમ કહેવાય કે એની કર્ણેન્દ્રિયની રસવૃત્તિ જાગેલી છે

તે જ પ્રમાણે નાકની સૂક્ષ્મ તથા ઉગ્ર વાસો પારખવાની શક્તિ અને એ શક્તિનો છેવટ સુધી ટકાવ, જીભ અને ત્વચાની છેવટ સુધી તેજસ્વિતા, એ તે તે જ્ઞાનેન્દ્રિયોની શુદ્ધિની નિશાનીઓ છે. અને ગંધ, રૂપ, રસ, સ્પર્શ વગેરેના જુદા જુદા શોખો તે તે ઇન્દ્રિયની રસપ્રિયતા છે.

જ્ઞાનેન્દ્રિયોની શુદ્ધિ અને રસવૃત્તિ વચ્ચે થોડો સંબંધ ને થોડો વિરોધ છે અને થોડી એકબીજાથી સ્વતંત્રતા છે.

જો જ્ઞાનેંદ્રિય શુદ્ધ ન હોય તો તેમાં બહુ રસવૃત્તિ હોવી સંભવતી નથી બહેરાને સંગીતથી રાજી થતો જોઈ શકીએ નહીં, કે જન્માંધ રૂપરસનો ભોક્તા બની શકે નહીં. તેમ જ નાક કેળવાયેલું ન હોય એટલે ભેદો પારખવાને શક્તિમાન ન હોય, તો સુગંધોથી એનું ઝાઝું રંજન થઈ શકે નહીં જીભ બહેર મારી ગઈ હોય તો વિવિધ પ્રકારની વાનીઓના સ્વાદને તે સમજી શકે નહીં. એટલે જેટલે અંશે જ્ઞાનેંદ્રિયો શુદ્ધ થઈ ગઈ તેટલે અંશે રસિક થવા માટે લાયક થાય આ રીતે જ્ઞાનેંદ્રિયની શુદ્ધિ અને રસવૃત્તિ વચ્ચે થોડો સંબંધ રહ્યો છે.

પણ રસવૃત્તિ જ્ઞાનેંદ્રિયની શુદ્ધિને વિરોધી પણ છે જેમ આહાર વિના આરોગ્ય સંભવતું નથી, પણ અતિઆહારથી પણ આરોગ્યનો ચોક્કસ નાશ થાય છે, તેમ જુદી જુદી ઇન્દ્રિયોના વિષયમાં પણ છે રસનેંદ્રિય કાંઈક પણ સૂક્ષ્મ હોય તો જ ગળ્યા અને મોળા વચ્ચેનો ભેદ પારખી શકે; ભેદ પારખવાથી જ ગળ્યા વિષેની એની રસવૃત્તિ જાગ્રત થાય પણ ગળ્યા સ્વાદને આનંદરૂપ માની ગળ્યાની પાછળ લાગે, તો એ જીભની શક્તિને પણ ગુમાવતો જાય ગળ્યું ખાવાની ટેવ પાડી પાડીને એની જીભ એવી બહેર મારી જાય કે, થોડું ગળપણ એની જીભને પરખાય જ નહીં: સારી પેઠે ગળપણ હોય તો જ એને લાગે કે વસ્તુ ગળી છે. ખરું પૂછ્યા, ગળપણનો શોખીન ઘઉંના લોટમાં સદૈવ ગળપણ ઉમેરી લોટને મોળો કરીને નથી ખાતો, પણ સાકરમાં

લોટ ઉમેરી એને સહેજ મોળી કરીને ખાય છે એની જીભને ગળ્યા વિષેની રસવૃત્તિ—ગળ્યુ ખાવાની લાલસા—કાયમ છે, પણ એણે જીભની શુદ્ધિ ઓછી કરી છે આ રીતે જ્ઞાનેંદ્રિયની રસવૃત્તિ એની શુદ્ધિને વિરોધી છે

ઇન્દ્રિયની શુદ્ધિનો વિકાસ અને રસવૃત્તિનો વિકાસ કેટલીક બાબતમા એકબીજાથી સ્વતત્ર છે જેમ આરોગ્ય ગયા છતા ખાવાપીવાની લોલુપતા વધી શકે છે, તેમ ઇન્દ્રિયોની શુદ્ધિ ગયા છતા એની રસવૃત્તિ વધતી રહે એવું બને છે ઘણા માણસોને ઘડપણમા ઇન્દ્રિયોની શક્તિનો નાશ થયા પછી પણ એ ઇંદ્રિયોના ભોગો માટે શોખ રહી ગયેલો જણાય છે આનુ કારણ એ છે કે, ઇંદ્રિયની શુદ્ધિ અને રસવૃત્તિને પોષનારા તત્ત્વો જુદાં જુદાં છે

ઇંદ્રિયની શુદ્ધિનો આધાર શારીરિક આરોગ્ય અને તે તે ઇંદ્રિયોના વ્યાયામ ઉપર છે જેમ કોઈ માણસના બાહુ બળવાન હોવા માટે એનુ સામાન્ય આરોગ્ય સારુ જોઈએ જ, અને બાહુના સ્નાયુઓને ખાસ કેળવણી મળવી જોઈએ, તેમ તેની આખની તેજસ્વિતા અને શુદ્ધિ માટે પણ એનુ સામાન્ય આરોગ્ય અને આખની ખાસ કેળવણી બને જોઈએ ઘડપણમા જ્ઞાનેન્દ્રિયોની શક્તિ ક્ષીણ થાય છે, કારણ કે એનું સામાન્ય આરોગ્ય પણ ઓછુ થાય છે સળેખમથી નાક બધ થઈ જાય છે અને કાન બહેર મારી જાય છે, મદવાડમા જીભની રુચિ ચાલી જાય છે, અજીર્ણથી આખે આવે છે એવા અનુભવો સર્વેને હશે એટલે સામાન્ય આરોગ્ય જેમ કર્મેન્દ્રિયોની શક્તિ ટકાવી રાખવા માટે જરૂરનુ છે, તેમ જ્ઞાનેન્દ્રિયની શક્તિ માટે પણ જરૂરનુ છે

કર્મેન્દ્રિયો અને જ્ઞાનેન્દ્રિયો વચ્ચે બીજી પણ સમાનતા છે ઘણા માણસોને જેટલુ જમણા હાથમા બળ હોય છે, તેટલુ ડાબા હાથમા નથી હોતુ, અને પગના સ્નાયુ જેટલા બળવાન હોય છે, તેટલા હાથના નથી હોતા કેટલાકને એથી ઊલટુયે હોય આનુ કારણ તે તે સ્નાયુને મળેલી કસરત છે જમણે હાથે કામ કરવાની ટેવથી જમણો હાથ જેટલો મજબૂત રહે છે, તેટલો ડાબો નથી રહેતો, કારણ કે એના સ્નાયુઓને કસરત મળતી નથી એ જ રીતે ગવૈયાના કાન જેટલા તીવ્ર

સ્નાયુઓ અને જ્ઞાનતંતુઓ જે દિશામા ખેચાવાને અનુકૂળ થઈ રહેલા હોય છે, તે ખેચ જે વિષયના સયોગથી થઈ શકે, તે વિષય માટે એને સાધારણ રીતે રસ રહે છે, પછી એ રસ શુદ્ધ હોય કે મલિન હોય, આરોગ્યવર્ધક હોય કે આરોગ્યનાશક હોય

દરેક વસ્તુનો સયોગ આપણા સ્નાયુઓ ઉપર બે પ્રકારની અસર કરે છે એકને કુદરતી અથવા નૈસર્ગિક અસર અને બીજીને કલ્પના મિશ્રિત અથવા સવિકલ્પ અસર કહી શકાય ઉદાહરણાર્થ, બરફ કે રાઈનું તેલ ચામડીના ઉપર એક પ્રકારની કુદરતી અસર ઉત્પન્ન કરે છે એ અસર સાધારણ રીતે કુદરતના નિયમ પ્રમાણે જ થાય છે જેમ ચૂના ઉપર પાણી પડે તો તે ગરમ થઈ ઊકળવા મડે છે, તેમ રાઈનું તેલ કે બરફ મનુષ્યની ચામડી ઉપર અમુક પ્રકારની અસર કરે છે એ અસર તે વખતે અનુકૂળ હોય તો સુહાણુ લાગે છે અને પ્રતિકૂળ હોય તો બળતરા કરે છે આ અસર ઘણે ભાગે જડ તત્ત્વોના નિયમ મુજબ જ થાય છે, અને તેનો બધાને સરખો જ અનુભવ થાય છે

પણ એ સિવાય બીજી એક કલ્પનામિશ્રિત તાણ પણ અનુભવાય છે એ સવિકલ્પ અસરને આપણે રસ કહીએ છીએ દાખલા તરીકે, એક માંસની દુકાન આગળથી એક માંસાહારી અને શાકાહારી બે જણા જાય ત્યારે બેઉને સરખી તાણનો અનુભવ નથી થતો માંસાહારીના સ્નાયુઓ આ વિષયસયોગને અનુકૂળ થઈ રહેલા હોવાથી એને કશો ત્રાસ નથી લાગતો પણ શાકાહારીના સ્નાયુઓ એ તાણને પ્રતિકૂળ હોવાથી એને કટાળાની લાગણી ઉપજે છે માંસાહારીને અનુકૂળ લાગણી ઉપજવાનુ કારણ એ છે કે, એને એ ચીજની સાથે ખોરાકની કલ્પના છે, જ્યારે શાકાહારીને એમા અપવિત્રપણાની અથવા ચીતરીની કલ્પના છે એ જ રીતે, એક માણસને નાચ જોઈને આનદ લાગે છે અને બીજાને કમકમાટી ઉપજે છે કારણ કે, પહેલાને નાચ સાથે કાઈ કળાની કલ્પના રહી છે, અને બીજાને એક મોટા સમાજ વચ્ચે એક સ્ત્રીને પોતાનુ ગુજરાન ચલાવવાની આફત માટે નિર્લજ્જ થઈને નાચવુ પડે એ કલ્પના અસહ્ય લાગે છે અને તેથી એ દેખાવ કમકમાટી ઉપજાવે છે

જગતના લગભગ બધા જ વિષયો વિષે આપણે સારો, નરસો, તટસ્થ અને તેમાં પણ અતિ, મધ્યમ, કનિષ્ઠ વગેરેના ભેદોવાળા મતો બાંધી રાખ્યા છે. એ મતો બાંધવામાં કોઈક વાર એ વિષયની શરીર ઉપર થતી નૈસર્ગિક અસર કારણભૂત થાય છે. ઉદાહરણાર્થ, સર્પનો કે વીંછીનો દંશ, શિયાળામાં તાપણું, ઉનાળામાં ઠંડક વગેરે વિષેના મતો. ઘણુંખરું આ પ્રકારના મતોમાં ભેદ નથી પડતો, કારણ કે એનો સંબંધ શરીર પર થતી કુદરતી અસરો સાથે છે.

પણ ઘણી વાર એ મતો બંધાવામાં કેવળ પરંપરાથી પોષાયેલા સંસ્કારોનુ જ કારણ હોય છે. આપણે નાનપણથી જેમના સંબંધમાં આવીએ છીએ તે લોકો જે પદાર્થને સારો કહે છે, તેને આપણે ચાહતાં શીખીએ છીએ. અને જેને ખરાબ કહે છે તેને ધિક્કારતા શીખીએ છીએ. આ મતો એ પદાર્થની શરીરને પોષવાની કે બીજાનું દુઃખ ઓછું કરવાની શક્તિ સાથે સંબંધ રાખે છે જ એમ નથી હોતું ઘણી વાર શરીર, ઇંદ્રિયો કે મન ઉપર, અત્યંત નુકસાનકારક અસર ઉપજાવનારા વિષયો માટે આપણને ઘણો ઊંચો અભિપ્રાય હોય છે, અને લાભકારક અસર ઉપજાવનાર વિષયો તરફ અણગમો હોય છે. દાખલા તરીકે, જરીનાં કપડાં માટેનો આપણો ઊંચો અભિપ્રાય તે શરીરના આરોગ્યને પોષક હોવાથી બંધાયેલો છે એમ ન કહી શકાય તે જ પ્રમાણે, જોડાનો અમુક ઘાટ, પહેરણનો અમુક કાપ, પાઘડીની અમુક બાંધણી, આંખ અને ટોપી વચ્ચે જાળવવાનો અમુક ખૂણો, ખેસની અમુક રીત, સાડીનો અમુક રંગ સુંદર છે એમ, આપણા કે બીજાનાં સગવડ અને આરોગ્ય ઉપર તેની જે અસર થાય છે, અથવા પદાર્થના સત્ય સ્વરૂપનો અનુભવ લેવામાં તેની જે મદદ મળે છે, તેનો વિચાર કરી ઠરાવેલું હોતું નથી; પણ કેટલાક પ્રતિષ્ઠિત લોકોની કલ્પનાઓને જ સ્વીકારી લીધી હોય છે.

બાસુદી-પૂરી અને શાક રોટલો એ બે વાનીઓ જીભ ઉપર જુદી જુદી જાતની અસર કરવાની જ. જે વખતે આપણી જ્ઞાનશક્તિ સુસ્ત ન હોય, અથવા એનો નિરોધ ન કર્યો હોય તે વખતે એ ભેદ માલૂમ પડ્યા વિના ન રહે પણ બાસુદી-પૂરીને સુંદર ભોજન અને શાક-રોટલાને સામાન્ય ભોજન ઠરાવવામાં કેવળ પ્રતિષ્ઠિત માણસોએ

એ વિષે પ્રચલિત કરેલો મત જ કારણભૂત છે. આરોગ્યની દૃષ્ટિએ બાસુદી-પૂરી કુભોજન અને શાક રોટલો સુંદર ભોજન ઠરાવવાં જોઈએ. એટલે જો આપણી રસનેંદ્રિય યોગ્ય રીતે કેળવાયેલી હોય તો આપણને શાક-રોટલા કરતાં બાસુદી-પૂરી ખાતાં વહેલો કંટાળો આવવો જોઈએ.

એટલે કોઈ પદાર્થના યોગથી જે કુદરતી લાગણી થાય, તેના કરતાં એને વિષેની સવિકલ્પ લાગણી ઘણી વાર અતિશય બળવાન હોય છે.

ઇંદ્રિયના વિષયો સાથે જોડાયેલુ કલ્પનાવળ—તે ઇંદ્રિયોની રસવૃત્તિ છે

ઉપર કહ્યુ તેમ દરેક પદાર્થનો સયોગ આપણા સ્નાયુઓ ઉપર તાણ આણે છે એ તાણનુ બળ એની નૈસર્ગિક શક્તિ ઉપર, તેમ જ આપણી એ પદાર્થ વિષેની રસવૃત્તિ એના ઉપર આધાર રાખે છે. જો એ વિષેનો આપણે અતિશય રાગ ભર્યો હોય તો તેને ભોગવવા, અને દ્વેષ ભર્યો હોય તો એને દૂર કરવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ. ભોગવ્યા પછી અથવા દૂર કર્યા પછીનુ પરિણામ હમેશા આરામની પ્રસન્નતા જ ઉપજાવે છે પણ રાગને લીધે એ પ્રસન્નતામા હર્ષ વગેરેનુ પૂર્વસ્મરણ ભળે છે જે પદાર્થ વિષે આપણને એક વાર રાગ હોય, તે જ પદાર્થ વિષે પાછળથી દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય, તો એના સયોગ પછી શોકની તાણ લાવે છે, જોકે એની શરીર ઉપર અસર કરવાની શક્તિમા ફરક પડતો નથી.

વળી, ઉપર કહ્યુ તેમ આપણા સ્નાયુઓ તથા જ્ઞાનતંતુઓ રબરના જેવા છે અમુક હદ સુધી એને ખેંચો ત્યાં સુધી એનો ઉપયોગ સારી રીતે થાય છે, પણ એ હદ વટાવી જાઓ, અને એને આરામ જ ન આપો તો એ બગડી જાય છે; તેમ જ એક જાતની તાણ વારંવાર આપ્યા કરો તો એ પાછા મૂળ સ્થિતિમાં આવી શકતા નથી. એ જ પ્રમાણે ઇંદ્રિયનો અમુક હદ સુધીનો ઉપયોગ સારી રીતે કામ આપે છે, અને આરામ મળવાની સાથે મૂળ સ્થિતિમાં આવી જાય છે. એ હદ વટાવી જતાં અથવા નિરંતર તાણ આપવાથી એ ઇંદ્રિય નકામી થાય છે, અને એના સ્નાયુઓ મૂળ સ્થિતિમાં આવી શકતા નથી. પછી કદાપિ પૂરો આરામ ભોગવી શકતા નથી પરિણામે એ ઇંદ્રિય સદાયે અતૃપ્ત જ રહે છે. એને વિષયનો સહેજ પણ આંચકો લાગતાં

જાગ્રત થઈ જાય છે અને એ દિશામાં લગી પડવાને નિરંતર તૈયાર રહે છે એક વાર એવી સ્થિતિ થઈ ગયા પછી એ વિષયના ઉપભોગથી ઇન્દ્રિયને દૂર રહેવું લગભગ અશક્ય થાય છે એની રસવૃત્તિને લીધે એને એમ લાગે છે કે, એ વિષયનો ભોગ એને સુખકારક છે, પણ સાચું પૂછતાં, જેમ જેમ એ ભોગ લેતો જાય છે, તેમ તેમ એના સ્નાયુઓ મૂળ સ્થિતિમાં આવવા નાલાયક બની એને પ્રસન્ન થવા દેતા જ નથી એ પદાર્થને વિષે રાગાત્મક કલ્પનાને લીધે એને એવો ભાસ થાય છે કે, વિષયના સંયોગથી એને સુહાણું લાગે છે જો કોઈ વિચારથી એની કલ્પનામાં ફરક પડે, તો એ વિષયના સંયોગમાં — સ્મરણ — માં પણ સુખ નથી એમ એને અનુભવ થતાં વાર નથી લાગતી એક વાર એક જાતનો ઇન્દ્રિયભોગ પુષ્કળ ભોગવ્યા પછી સંયમનો પ્રયત્ન કરનારને અતિશય કષ્ટ સહન કરવું પડે છે, તેનું કારણ આ જ છે જે વખતે એ ભોગને વધારતો હતો ત્યારે એને વિષે એને રાગાત્મક કલ્પના હતી એ વખતે એણે એ ઇન્દ્રિયના સ્નાયુઓને તાણ આપી તે ઇન્દ્રિયને પુષ્કળ બગાડી નાખી હવે એ ઇન્દ્રિયને એ વિષયના સ્મરણથી પણ ઉત્તેજિત થવાની ટેવ પડી ગઈ ત્યાર પછી એના શરીરનાશક પરિણામોને લીધે અથવા સદ્વિચાર જાગ્રત થવાને લીધે એ વિષય પરત્વે એને દોષબુદ્ધિ ઉદ્ભવી હવે એ સંયમ કરવા ઇચ્છે છે પણ એની ઇન્દ્રિયને તો જાગ્રત થવાનો સ્વભાવ પડી ગયો છે એ જાગૃતિને અટકાવી દેવાની શક્તિ એ સહેજે મેળવી શકતો નથી જો એ જાગૃતિ અટકાવવાનો પણ વિચાર કરે છે તોયે, એમાં પણ વિષયનું સ્મરણ હોવાથી, ઉપાય તે પણ અપાય જેવો લાગવા માંડે છે આ રીતે વિષયનો ઉપભોગ પણ, હવે દોષબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થવાથી, સુખ નથી કરતો અને ઇન્દ્રિયની મૂળ સ્થિતિમાં આવવાની અશક્તિને લીધે, પ્રસન્નતા પણ નથી લાવી શકતો * પરિણામે એ મન એનો ઘણા જ માનસિક ક્લેશમાં જાય છે ધીરજથી એ બળને વગાવે છે, તો અંતે વિજય મેળવે છે ખરો

* यतता ह्यपि कौन्तेय पुरपस्य विपश्चित ।
इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मन ॥ (ગીતા)

પણ એટલુ ધૈર્યબળ સર્વ પાસે નથી હોતુ અને હોય તોપણ, વિચારવાનો મુદ્દો એ છે કે, એના ક્લેશનુ કારણ ખોટી કલ્પનાને સત્ય માની વિષય માટે પોતેની રાગભરી કલ્પના જ છે જેમ રાગભરી કલ્પના નુકસાનકારક વિષયમા પ્રીતિરસ ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ દ્વેષભરી કલ્પના યોગ્ય વિષયમા અણગમાની લાગણી ઉત્પન્ન કરે છે, અને તેની પણ ટેવ પડી ગયા પછી એને સ્વીકારવાનો મહાવરો ઉત્પન્ન કરવામા એટલુ જ દુ ખ થાય છે દાખલા તરીકે, અત્યજ અસ્પૃશ્ય છે એ કલ્પના આપણે એટલા લાબા કાળ સુધી પોષેલી છે અને તેની તરફના અણગમાથી એવા ટેવાઈ ગયા છીએ કે, હવે એ કલ્પના ભૂલભરેલી જાણ્યા છતા, એને અડતા અજાણે પણ સ કોચ અનુભવાય છે અને, એ લાગણીમા રહેલા ઘોર અન્યાયનુ ભાન થતા, એવી લાગણી ઉત્પન્ન થવી એ પણ દુ ખરૂપ લાગે છે બીજુ ઉદાહરણ મારા બાળપણમા શાળામા ડ્રિલ અને ડ્રિલની સાથે થઈ શકે એવી કસરત ફરજિયાત હતી, પણ એ ઉપયોગી અને આરોગ્યવર્ધક કસરતની સાથે એટલો ત્રાસ જોડી દેવામા આવ્યો હતો, અને એનુ મહત્ત્વ મારા મન ઉપર ઠસાવતી વખતે પણ એવા મર્મભેદી કટાક્ષો સ્નામા આવતા કે, ડ્રિલ અને કસરતના નામથી જ શોક વ્યાપી જતો એ મને યાદ છે ડ્રિલ અને કસરત પ્રત્યે મારો અણગમો એટલો તીવ્ર થયો હતો કે, ત્યાર પછી એનુ મહત્ત્વ સમજાયા પછી પણ એ અણગમાને હુ તદ્દન જીતી શક્યો નથી અને એના પાછળના સુપરિણામ અનુભવાતા છતા વ્યાયામ શરૂ કરતા પ્રથમ લાગણી શોક કે કટાળાની જ ઉદ્ભવે છે

આ ઉપરથી જણાશે કે રસવૃત્તિના પોષણમા પદાર્થની નૈસર્ગિક યોગ્યતા કરતા સમાજે પોષેલી કલ્પનાઓ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે એ પરથી શુદ્ધ રસવૃત્તિ અને અશુદ્ધ રસવૃત્તિ વચ્ચે ભેદ કેમ પાડવો એની ચાવી આપણને મળે છે તે એ કે, કોઈ પણ પદાર્થ માટે પોષેલી કલ્પના જ્ઞાનેન્દ્રિયોની શુદ્ધિને વિરોધી ન હોય, તો જ એ વિષેનો રસ શુદ્ધ ગણી શકાય વિચાર કરતા માલૂમ પડશે કે, ઇદ્રિયોની શુદ્ધિ જાળવવા માટે (૧) ઇદ્રિયનો આવશ્યક કારણ માટે જ તથા કરકસરથી ઉપયોગ થવો જોઈએ, અથવા ખાસ કેળવણી આપવા ઉપયોગ થવો

જોઈએ; (૨) ઇંદ્રિયના વિષયોની માત્રા તીવ્ર ન હોવી જોઈએ; એટલે અતિ તીવ્ર સ્વાદો, અતિ ઘેરા રંગો, તીણા કે મોટા અવાજો, અતિ તીવ્ર સ્પર્શો કે ગંધોનો મહાવરો ઇંદ્રિયોની શક્તિને કુંઠિત કરી નાંખે છે; (૩) કોઈ પણ વિષય માટેનો રસ આપણા સ્નાયુઓને તથા જ્ઞાનતંતુઓને વિવશ કરી નાંખવા શક્તિમાન ન થવો જોઈએ. જરૂરસર અથવા અકસ્માત્ એનો ઉપભોગ થયા બાદ એનું સ્મરણ નકામી તાણ ન ઉપજાવે, ઉપભોગ વખતે કુદરતી અસરથી જુદા પ્રકારની તાણ ન ઉપજાવે, અને એ ઉપભોગ બાદ સ્નાયુઓ વિકૃત ન રહે, એટલી આપણી એ વિષેની રસવૃત્તિ શુદ્ધ હોવી જોઈએ; અને તે માટે આપણી દરેક વિષય બાબતની કલ્પના યથાર્થ હોવી જોઈએ.* આ નિયમોનું પાલન થતું હોય તો જે સ્થૂલ ચિહ્નો જણાઈ આવે તેમાંનાં કેટલાંક નીચે મુજબ છે: (૧) મિત ઉપભોગથી તૃપ્તિ; (૨) હર્ષ કે શોકના સ્મરણ વિનાની કેવળ પ્રસન્નતા; (૩) ફરી ફરી ઉપભોગ માટેની ઝંખનાનો અભાવ; (૪) શોક કે કષ્ટ વિના વિષયનો ત્યાગ કરવાની શક્તિ; (૫) ઇંદ્રિયની તેજસ્વિતાની વૃદ્ધિ ન હોય તોયે સ્થિરતા તો ખરી જ.

શુદ્ધિ અને રસવૃત્તિ વચ્ચે બીજો ભેદ એ છે કે, એક ઇંદ્રિયની શુદ્ધિ બીજી ઇંદ્રિયની શુદ્ધિમાં વિરોધી નથી થતી. આંખને બહુ કેળવવાથી કાન બહેરા થઈ જવાની ધાસ્તી નથી, પણ એક ઇંદ્રિયની લોલુપતા બીજી સર્વે ઇંદ્રિયો પરનો સંયમ નબળો કરી નાંખે છે. મનુ ભગવાન કહે છે તેમ,

> अिन्द्रियाणां तु सर्वेषां यद्येकं क्षरतीन्द्रियम् ।
> तेनास्य क्षरति प्रज्ञा दृतेः पादादिवोदकम् ॥

---

* अिन्द्रियस्येन्द्रियार्थेषु रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।
तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥
(ગીતા ૩-૩૪)

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।
आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥
(ગીતા ૨-૬૪)

જેમ પખાલનો એક પગ (મો) બાધ્યા વિનાનો રહે તો તેનાથી સર્વ પાણી વહી જાય, તેમ સર્વ ઇન્દ્રિયોમાથી એક જ ઇન્દ્રિય છૂટી મૂકી દેવામા આવે તો સર્વ પ્રજ્ઞાશક્તિ તે દ્વારા વહી જાય *

સ્નાયુઓનો વિરામ એ જ જો પ્રસન્નતાનુ કારણ હોય, તો એમ લાગવાનો સભવ છે કે, ખરુ સુખ ઇન્દ્રિયોને તાણ સુદ્ધા પણ ન આવવા દેવામા છે, તાણ આવવા દેવી અને પછી વિરામ ભોગવવો એ તો ઊનટી રીત થઈ હકીકત તો એમ જ છે પણ જ્યા સુધી શરીરમા પ્રાણ ચાલે છે, ત્યા સુધી ઇન્દ્રિયોનો વિરામ અખડિત રાખી શકાતો નથી, અને પ્રાણનુ ચલન કેટલોક કાળ બધ રાખવામા આવે તોપણ મરણ વિના કાયમનું બધ પાડી શકાતું નથી એટલે સામાન્ય જીવન માટે તો ઇન્દ્રિયોની શક્તિની અને રસની શુદ્ધિ એ જ માર્ગ રહે છે જેમ ધનની વૃદ્ધિ એ પણ અંતે તો ખર્ચ કરવાની શક્તિ મેળવવા માટે જ છે, તેમ શરીરની કે ઇન્દ્રિયોની શક્તિનો સચય છેવટ તો એને ખપાવી દેવા માટે જ છે પણ જેમ એકઠા કરેલા ધનનો વિનાશોમા કરેલો વ્યય બરાબર ગણી શકાય નહી, પણ કરકસર એ જ સદ્ગુણ ગણાય, તેમ ઇન્દ્રિયો માટે પણ છે સચય અને કરકસર એ સદ્ગુણો હોવા છતાં, અને વ્યય વિનાશક હોવા છતા, જેમ સત્કાર્ય માટે સર્વ ધનનો ત્યાગ એ દુર્ગુણ નહી પણ સદ્ગુણ છે, તેમ બીજાના દુ ખનિવારણ માટે કે બીજી કોઈ જરૂરી સેવા માટે ઇન્દ્રિયોની સર્વ શક્તિઓ ખપી જાય તો તે દુર્ગુણ નહી પણ ભારે સદ્ગુણ જ ગણાય અને એવા કામ માટે ઉપયોગી થઈ પડે એવી રીતે કેળવાયેલ તીવ્ર

* ઇન્દ્રિયની શુદ્ધિ અને રસવૃત્તિના સચોટ ઉદાહરણ તરીકે શ્રી કાકાસાહેબે પૃથુરાજ ચૌહાણનુ દૃષ્ટાત એક વર્ગમા ટાકી બતાવ્યું હતુ પૃથુરાજની કર્ણેન્દ્રિય અત્યત શુદ્ધ તેમ જ અત્યત રસિક હતી એની ગાનતાનની લોલુપતાને લીધે એ રાજકાર્ય પ્રત્યે વિમુખ રહ્યો એ

'બાળકબર્યાં ચિહુનોથી લોભાયો ને
ભય છતા ધર્યો ગર્વ'

પરિણામે એણે રાજપાટ ખોયા અને દેશની ઉપર પરચક્ર આવ્યુ પણ એ જ કર્ણેન્દ્રિયની શુદ્ધિથી એણે આધળો બન્યા છતા (દતકથા મુજબ) શત્રુનો વધ કર્યો જો એણે કર્ણેન્દ્રિયની રસવૃત્તિને સયમમા રાખી હોત તો!

રસ — મરણ સમીપ લઈ જનારા હોય તોપણ — શુદ્ધ ગણાય, એટલું જ નહીં પણ, અશુદ્ધ રસોમાંથી પાછા વળવાને માટે એ એક ઉપયોગી સાધન પણ ગણાય. દયા, કરુણા, સમભાવ, શૌર્ય ઇત્યાદિકના રસો તે એવા રસો છે

જો આ વિચારપરંપરા બરાબર હોય તો પોતે જે જે કહે છે કે શીખવે છે તે વડે પ્રજામા કેવા પ્રકારની અને કેટલી તીવ્રપણે કલ્પનાઓ અને ભાવનાઓ પોષાય છે તેનો વિચાર કરવાની, વાલીઓ, શિક્ષકો, મિત્રો, નેતાઓ વગેરે ઉપર ભારે જવાબદારી આવે છે. ઇન્દ્રિયની કેળવણીને નામે, કે રસવૃત્તિના વિકાસને નામે, કે કળાવૃદ્ધિને નામે, કે કોઈ બીજા રૂપમાં આપણે વિશ્વની સજીવ નિર્જીવ સૃષ્ટિ પ્રત્યે કેવા પ્રકારના રાગદ્વેષો ઉત્પન્ન કરીએ છીએ, અને તેને પરિણામે પ્રજાની કેટલી સેવા કરીએ છીએ અથવા પોતાની કેટલી ઉન્નતિ સાધીએ છીએ તેનો જેટલો વિચાર કરીએ તેટલો થોડો જ છે. જે વિષયો કે વિચારો તરફની ઇન્દ્રિયોની દોડ, બીજાનું સાચું હિત સાધ્યા વિના, કેવળ પોતાનો નાશ કરવાવાળી છે, તે વિષયો કે વિચારોમા ગમે તેટલી કરામત કે તાર્કિક ઝીણવટ રહેલી હોય તોપણ તે અશુદ્ધ રસ છે બધુ ખોટુ જ થાય છે એમ કહેવાનો આશય નથી, બધુ યોગ્ય જ થાય છે એમ પણ સ્વીકારતો નથી માત્ર જે દૃષ્ટિએ મેં એનો વિચાર કર્યો છે તે દૃષ્ટિએ ઇન્દ્રિયોની કેળવણીનો, રસવિકાસનો કે કળાવૃત્તિનો વિચાર નથી થયો એમ મને સભક્તિ લાગે છે કારણ કે મને લાગે છે કે, એ દૃષ્ટિ બરાબર સમજાઈ અને સ્વીકારાઈ હોય તો આપણી શાળાઓમા ચાલતા પુસ્તકોમાના અનેક પાઠો, અભ્યાસક્રમો, સમેલનો, ઉત્સવો વગેરેની યોજનામા અસાધારણ પરિવર્તન કરવુ પડે. મારી શક્તિ પ્રમાણે એ દૃષ્ટિ મૂકવાનો મે નમ્ર પ્રયાસ કર્યો છે

પણ ભૂમિકામા સ્થિર થવા દેતી નથી અને સાભળનારના મનમા કા તો એવો ભ્રમ ઉત્પન્ન કરે છે કે એ વાતમા ઐતિહાસિક સત્ય છે અથવા એ ખોટી છે એવુ પકડી પાડયા પછી એમાથી પોતાના વર્તનને માટે ચારીરૂપ થાય એવો ઉપદેશ એ લેતો નથી એમ એ કહાણી નિષ્ફળ જાય છે

આના ઉદાહરણ આપુ

જો ચકલા–ચકલીની વાત બાળક સત્ય માને તો એ ભ્રમમાં રહે છે એ ભ્રમ શો ? ળ પછી ભલે જતો રહેવાનો હોય, પણ એક ક્ષણ પણ અસત્ય જ્ઞાન આપવુ — એટલે અજ્ઞાન આપવુ — એ જ્ઞાનદાતા શિક્ષકનો ધર્મ નથી આનુ કારણ દેખીતુ છે એ અમુક ચકલાચકલીની વાતને અસત્યરૂપે પારખતો થઈ જાય, પણ ભ્રમમાં રહેવાની ટેવ બીજે કોઈ ઠેકાણે જવાનો સભવ છે કદાચ યોગવાસિષ્ઠ વાચના કોઈ ચિરજીવી કાકભુશુડીની વાતોમા કે સન્યાસીના સ્વપ્નોની વાતોમા સત્યતાની શ્રદ્ધા રહે એટલે એ પણ એક સર્જક કલ્પના જ છે એમ ન પારખી શકે

સરસ્વતી ગણપતિ વિષ્ણુ વિરાટ ઇત્યાદિક દેવતાના સ્વરૂપ અમુક ભાવોને સ્થિર કરવા માટે કરેલી સર્જક કલ્પનાઓ છે, એમ પુરાણોમા અનેક ઠેકાણે સ્પષ્ટપણે કહેલું પણ છે છતા સામાન્ય જનોમા જ નહી પણ વિદ્વાનોમાયે એ કથાઓને વિષે પુરાતન કાળનો ઇતિહાસ હોય એવી માન્યતા જડ ઘાલી બેઠેલી છે એટલે એ એક સર્જક કલ્પના જ છે એ વચન ભુલાઈ જાય છે, અને કલ્પનાનું મોહક સ્વરૂપ સાંભળનારના મન ઉપર સ્થિર છાપ પાડે છે લોકોમાં ભ્રમ પરાધીન બુદ્ધિ વહેમ અને અજ્ઞાન કાયમ રહેવામાં આવી કથાઓ કારણભૂત થાય છે

બીજી બાજુએ, આ વાતો કાલ્પનિક છે એવુ જ્ઞાન થતા એમાની સર્વ વસ્તુનો ત્યાગ કરવાની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે ચકલાચકલીની વાત ખોટી છે એવુ જાણ્યા પછી 'જૂઠું બોલવુ ન જોઈએ' એવો ઉપદેશ કેમ બાળક ગ્રહણ કરે ! એટલે વાર્તા કહેવાનો ઉદ્દેશ નિષ્ફળ જાય છે કેવળ મનોરજન જ એનો ઉદ્દેશ થઈ રહે છે

કવિને પોતાને માટે પણ આ વૃત્તિ એકંદરે પોતાને છેતરનારી જ થાય છે. સર્જક કલ્પનાની જબરી ભરતી દરમ્યાન કવિ વિશ્વવ્યાપી પ્રેમનું ગીત જોડે, કે સત્યની પરાકાષ્ઠા દર્શાવનાર પાત્ર આલેખે, કે દયાની ઉચ્ચતમ ભૂમિકાનું દૃષ્ટાંત રજૂ કરે, કે મૂર્તિમંત ક્રૂરતા બતાવે, કે અનીતિથી વિનાશ થાય છે અને સત્યનો જય થાય છે એવું સાબિત કરે, કે સર્વ જગત ઈશ્વરમય છે એવું ગાય. આ બધું રચતી વખતે કવિ થોડી ક્ષણ પણ એ સર્વ ભાવોની સાથે તદ્રૂપ તો થાય, પણ, જો એ કેવળ કવિ જ ન હોય, પણ સાધક હોય તો એને એમ પણ લાગવાનો સંભવ છે કે હવે તો હું વિશ્વપ્રેમી થયો છું, સત્ય – દયાની હું ઊંચામાં ઊંચી દશાને પામ્યો છું, હું નીતિનો પૂજક અને અનીતિનો દ્વેષી છું, હું જગતને ઈશ્વરસ્વરૂપે જોઉં છું વગેરે. ખરુ પૂછતાં એ તો થોડી ક્ષણ જ એ ભાવો સાથે તદ્રૂપ થયેલો હોય છે, અને એ ભાવો ઊતરી જતાં વળી પાછો સામાન્ય માણસ જ બને છે. પણ આ કલ્પનાની ભરતી વખતે એ જે ખુમારી અને મસ્તી અનુભવે છે, તેને લીધે એ બીજાઓમાં, થોડા પ્રમાણમાં પરંતુ, ખરેખર રહેલા ઊંચા પ્રેમની કે સત્ય, દયા ઇત્યાદિકની ઠેકડી પણ કરવા લલચાય છે. આ મસ્તી, પાછળ ટીપમાં સાર્પનું કથન ટાંક્યું છે તેમાં કહ્યા મુજબ, કેવળ પુરુષાર્થ વિનાની અને નકામી હોય છે.

વળી અનેક વાચકોની પણ આમાં છેતરામણ થાય છે. કારણ કે વાચક સમજે છે કે લેખક પોતે આલેખેલા ભાવોમાં સ્થિર થયો હશે.

'દૂધનો દાઝેલો છાશ પણ ફૂંકીને પીએ,' એ કહેવત પ્રમાણે હું આ વિષયમાં બહુ જ કડક પરીક્ષક થવાની વૃત્તિવાળો બન્યો છુ. અનેક સારી અને હિતકારી વસ્તુઓ સમજાવવા માટે પણ જરાયે અસત્ય, ભ્રમમાં નાંખનારા કે પાછળથી જેનો નિષેધ કરવો પડે એવા સ્વરૂપમાં મૂકવા મારી ઇચ્છા નથી થતી. પહેલાં ભ્રામક કલ્પનાઓને પોષવી અને પછી એનો નિષેધ કરવો એ દ્રાવિડી પ્રાણાયામ જેટલો અટકે એટલો ઇષ્ટ છે.

શ્રી રામનારાયણ પાઠકે થોડા દિવસ ઉપર મહાવિદ્યાલયના શિક્ષકોઓ આગળ એક બહુ સાચી વાત કહી હતી. જ્યારે મારામાં

વૃત્તિ પ્રમાણે આચરણ કરવાનો પુરુષાર્થ ઓછો થઈ જાય, ત્યારે હું કલ્પનાના ક્ષેત્રમાં ઊતરું છું. વિશ્વપ્રેમ બતાવી ન શકું ત્યારે વિશ્વપ્રેમનું ગીત જોડું. વીરતા દાખવી ન શકું ત્યારે વીરરસનું કાવ્ય રચું. મંત્રી ન થઈ શકું ત્યારે રાજ્ય કેમ ચલાવવું તે વિષે એક નવલકથા રચું. આદર્શોને પહોંચી ન શકું ત્યારે આદર્શનું ચિત્ર દોરું. એક સાખીમાં પણ કહ્યું છે કે, ક્ષત્રિયોને શૂરાતન ચડાવનાર ચારણ ભાગી જવામાં સૌથી પહેલા હોય છે.

પણ આનો અર્થ એ નથી કે, કલ્પનાશક્તિની બક્ષિસ ચિત્તને નકામી મળેલી છે. કલ્પનાશક્તિ તીવ્ર થયા વિના અનેક કર્તવ્યોમાં પ્રવૃત્તિ થઈ શકતી નથી, ભાવનાઓ જાગ્રત થઈ શકતી નથી, નવીન શોધોમાં બુદ્ધિ ચાલી શકતી નથી અને સ્મૃતિ શુદ્ધ થઈ શકતી નથી.

આવી એક ઉપયોગી કલ્પનાશક્તિ તે સમાધાનકારક કલ્પના છે. જગતમાં આપણને અનેક અનુભવો એવા થાય છે કે, જેના ખુલાસા આપણને ઇંદ્રિયો દ્વારા પ્રત્યક્ષપણે મળતા નથી. તેજનું સ્વરૂપ શું, વીજળીનુ સ્વરૂપ શું, જગતમાં જણાતી વિષમતાનું કારણ શું વગેરે અનેક વિજ્ઞાન તથા તત્ત્વજ્ઞાનને લગતા પ્રશ્નોનું આપણને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ મળતું નથી, અથવા લાંબો વખત સુધી મળેલું હોતું નથી. જ્યાં સુધી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ ન મળે ત્યાં સુધી એ પ્રશ્નો વિષે ઉદાસીન રહેવું એ પણ આપણાથી થઈ શકતુ નથી. બુદ્ધિને કોઈ પણ પ્રકારનો ખુલાસો જોઈતો હોય છે. આથી એ જુદી જુદી બુદ્ધિમાં ઊતરી શકે એવી કલ્પનાઓ કરે છે. એને વાદ (theory, hypothesis) કહે છે. વિકાસવાદ, પુનર્જન્મ-વાદ, માયાવાદ, અણુવાદ, તરંગવાદ (theory of vibrations) વગેરે વિજ્ઞાન કે તત્ત્વજ્ઞાનને લગતા દરેક શાસ્ત્રમાં આવતા વાદો એ પ્રત્યક્ષ પરિણામોનાં અપ્રત્યક્ષ કારણોની કલ્પના છે. વિશેષ અનુભવ મેળવવા માટે તેમ જ અનુભવસિદ્ધ ખુલાસો ન મળે ત્યાં સુધી બુદ્ધિની ભૂખ ભાંગવા માટે આવી કલ્પનાઓ ઊપજે છે. આ કલ્પનાનું સ્વરૂપ પણ સર્જક જ છે; અથવા એમ કહીએ તોયે ચાલે કે, ઉપર કહેલી સર્જક કલ્પનાની આ જનેતા છે. પણ આ કલ્પનાના ઉપયોગ અને ઉદ્દેશ સર્જક કલ્પનાથી નિરાળા પ્રકારના છે, અને બીજી બાજુથી એ

અનુભવશોધક કલ્પના સાથે સંબંધ ધરાવે છે માટે એને જુદી ગણાવી દીધી છે

આ કલ્પનાનું અંતિમ ધ્યેય સત્યની શોધ છે, એનો ઉગમ બીજા ક્ષેત્રોના અનુભવોમાંથી છે આકાશમાં વીજળીની સાથે થયેલી ગર્જના કેટલીક ક્ષણ બાદ આપણે કાને સંભળાઈ, પણ અવાજ સંભળાયો એટલે આકાશમાંથી ઝીણી રજના જેવી વસ્તુ આવીને આપણા કાનમાં પેઠી એમ આપણને જણાતું નથી અવાજ અમુક ગતિએ આગળ વધે છે એમ પણ જ્યારે આપણે પ્રયોગથી શોધ્યું ત્યારે સવાલ ઊભો થયો કે, એમ એક ઠેકાણે થયેલો અવાજ બીજે ઠેકાણે અમુક ઝડપે પહોંચવાનું કારણ શું?— આની આપણે શોધ કરવી છે કેવા પ્રકારનો પ્રયત્ન કરીએ તો એ શોધ આપણને લાગે? અવાજની ગતિનું કારણ અમુક વસ્તુ હોય તો તેને આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈ શકતા નથી એ અમુક ગતિનો અનુભવ હોય તો તે ગતિ પણ આંખેથી આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈ શકતા નથી ત્યારે એવી કોઈ ગતિ આપણે આંખે જોઈએ છે કે, જેની ઉપમા અવાજની ગતિને આપી શકાય? આ પ્રમાણે વિચારતા વિચારતા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી જગતની સર્વે સ્થૂળ ગતિઓ તપાસે છે, અને પાણીમાં તરંગની ચાલ અને અવાજની ચાલમાં એને ઉપમા મળી આવે એમ લાગે છે તે પરથી એક ઠેકાણે બે વસ્તુઓના અથડાવાથી હવામાં કોઈ પ્રકારના તરંગો થતા હશે એમ કલ્પના કરે છે પછી એ કલ્પનાને આધારે અવાજ વિષે વધારે અભ્યાસ કરે છે, અને એ કલ્પના સાચી હોય તો શું પરિણામો આવવા જોઈએ એ વિચારે છે, અને તેવા આવે છે કે નહી તે તપાસે છે તેમાં થતા અનુભવોને આધારે એ કલ્પનાના સ્વરૂપમાં ફેરફાર કરે છે અને વળી શોધ ચલાવે છે આ રીતે કલ્પનાઓ દ્વારા એ સત્યની શોધમાં આગળ વધે છે અનેક દેવોમાંથી દૈવી સંપત્તિ અને આસુરી સંપત્તિના અધિષ્ઠાતા બે દેવોની, તેમાંથી એક દેવની, અનેક તત્ત્વોમાંથી બે તત્ત્વોની, અને તેમાંથી એક તત્ત્વની, નિયતિમાંથી કર્મફળની, આમ વિચારસરણીઓનો આધાર લઈ તેનો અનુભવ લેતો, અનુભવ સમજાવવા કલ્પના કરતો, કલ્પનાને આધારે પુનઃ શોધ કરતો, તેમાંથી પાછી

પસાર થયા વિના છૂટકો નહી એટલે એટલી ગોખણપટ્ટી કરી ગાડું ગગડાવ્યે જાય છે.

પણ આ બધી કલ્પનાશક્તિની પાછળ જે માનસિક શક્તિનો ઉપયોગ થાય છે તેમા અને ઉપર વર્ણવેલી સર્જક કલ્પનામા ભેદ છે. આ કલ્પનાશક્તિ એટલે કેવળ અનુભવને તીવ્રપણે જાગ્રત કરવાની અને એનો ફેલાવો (magnification) કરવાની શક્તિ સ્પષ્ટ સ્મૃતિ અને આ અનુભવમૂલક કલ્પનાશક્તિમાં થોડોક જ ભેદ છે.

જોયેલી વસ્તુનુ આબેહૂબ ચિત્ર, સાભળેલો અવાજ જાણે ફરી સાભળતા હોઈએ એવો ભણકારો, ખાધેલી વસ્તુ જાણે આ ક્ષણે પણ આપણા મોઢામા હોય એવી ધારણા—એ સર્વને યથાર્થ કલ્પના પણ કહી શકાય અને સ્પષ્ટ સ્મૃતિ પણ કહી શકાય માત્ર અનુભવેલા વિષયની અને અનુભવ જેટલી જ કલ્પના એ સ્મૃતિ કહેવાય આવી સ્પષ્ટ સ્મૃતિ સાત્વિકતાને અગે પ્રાપ્ત થાય છે, અને એનો વિકાસ જેટલો થાય તેટલો યોગ્ય જ છે બાળકને એક નવો પદાર્થ બતાવવામા આવે, એ એનું બરાબર અવલોકન કરી લે, પછી એ પદાર્થ ત્યાંથી ખસેડવામા આવે, ત્યારે અને નજર આગળ જાણે જોઈ શકતો હોય તેમ જ્યારે લાગે ત્યારે એની તે સ્મૃતિ ઉપયોગી શક્તિ ગણાય એવી સ્મૃતિ અવધાન તેમ જ એકાગ્રતા બનેમા ઉપયોગી છે એવી સ્મૃતિ વિના ચિત્રકારને ન ચાલે.

એ જ સ્મૃતિનો થોડો ફેલાવો કે સ કોચ કરવામા આવે એટલે એ અનુભવશોધક કલ્પનાશક્તિ થાય એક દુષ્કાળપીડિત માણસ કે ઢોરના અનુભવથી એવા સેંકડોની સ્થિતિની કલ્પના થવી, થોડી વેદનાના અનુભવ પરથી એવા જ પ્રકારની તીવ્ર વેદનાની કલ્પના થવી, એ પણ મનુષ્યને એકબીજાના સુખદુ ખમાં સમભાવપૂર્વક ભાગ લેવા માટે જરૂરી છે.

આ પણ એક પ્રકારની સર્જક કલ્પના જ છે, પણ એનો ઉપયોગ કેવળ કાનોથી સાભળેલા ખરા બનાવોનું બરાબર ભાન થવા માટે છે.

સર્જક કલ્પના પણ એક રીતે તો અનુભવમૂલક કહી શકાય; કારણ કે, અંતે તો સર્વ વિચારમાત્રનો પાયો અનુભવ જ હોય છે.

પણ એમાં પહેલા એક અનુભવશોધક કલ્પનાનો ફેલાવો કરવામાં આવે; પછી બીજી અનુભવશોધક કલ્પના લેવામાં આવે, પછી એ બેની વચ્ચે કાર્યક સંબંધ જોડવા પ્રયત્ન કરવામાં આવે, એટલે અનેક છૂટા છૂટા સત્ય સ્મરણોને અસત્ય દોરીમાં ગૂંથી દેવામાં આવે, એની રીતે, કોઈ બનેના બનાવને ઓળખવા માટે નહી પણ અનુભવશોધક કલ્પનાઓની ભેળસેળ કરી ચિત્તરંજન માટે એક રમત રમવામાં આવે છે આ રમત ચિત્તને એક પ્રકારની કસરત આપે છે જેટલે અંશે પત્તા કે સોગટાબાજી રમવાની રમત ઉપયોગી ગણી શકાય, તેટલે અંશે એનો કલ્પના કરનારને ઉપયોગ થઈ શકે પણ જેમ પત્તા કે સોગટાબાજીમાં ફુરસદવાળો માણસ જ વધારે સમય આપી શકે, તેમ આમાંયે સમજવું હા, પત્તા કે સોગટાબાજી રમનારાને સમાજ પૈસા નથી આપતો, આની સર્જક કલ્પનાઓથી બીજા લોકોનું પણ કાંઈક ચિત્તરંજન થઈ શકે છે, એટલે એમાં કાંઈક ધનપ્રાપ્તિ થઈ શકે છે પણ મનુષ્યત્વના વિકાસની દૃષ્ટિએ એની કિંમત બહુ ભારે નહી આંકી શકાય

નોંધ ૧ લી

શ્રી ગિજુભાઈએ એક ચર્ચા વખતે કાલ્પનિક વાતોના પક્ષમાં ત્રણ મુદ્દા રજૂ કર્યા

પહેલો મુદ્દો એ કે, વિમાસશાસ્ત્રે હગવેના સિદ્ધાંતો પ્રમાણે બાળક પોતાના પૂર્વજોની આદ્યાવસ્થાનો પ્રતિનિધિ છે જે સ્થિતિમાં એક વાર પ્રજાના મોટી ઉંમરના માણસો પણ હતા, તે સ્થિતિમાં આજે બાળક છે પ્રજાની આદ્યાવસ્થામાં માણસો કલ્પનાવશ હતા, તેઓ જાનવરોને માણસોના જેવી વાચાવાળા માનતા કુદરતી બનાવોને તેની પાછળ રહેલા કોઈ દેવના ઇરાદાથી થતા માનતા બાળક પણ એ જ સ્થિતિમાં હોય છે બાળકને મન લાકડાની ઘોડી લાકડાની બનેલી લાકડા નથી, એ એની જોડે વાતો કરે છે, એને લાવે છે, ધમકાવે છે, અને જાણે પોતાના જેવું માણસ હોય એમ વ્યવહાર કરે છે આગળ ઉપર એની મેળે જ એ સ્થિતિમાંથી તે નીકળી જાય છે, પછી એ બીજા પ્રકારની સૃષ્ટિમાં મગ્ન થાય છે એ કાળે એને પરાક્રમ ઘ્યાનાવાળી વગેરે કર્તૃત્વથી

ભરેલા ભાવો તથા સાહસભર્યા કામોમાં રસ પડે છે કારણ કે પ્રજા બાલ્યાવસ્થામાંથી નીકળ્યા પછી એવી અવસ્થામાંથી પસાર થઈ હતી આ કાળમાં નીતિવિચારે પ્રધાનપદ નથી લીધેલું હોતું, પણ તેજ—ઓજસ્—નું પ્રધાનપણું હોય છે ત્યાર પછી શૃંગાર એના ચિત્તને આકર્ષે છે ઇત્યાદિ

આ કારણથી બાળકને એની લાયકાત પ્રમાણેના ખોરાકથી દૂર રાખવો યોગ્ય નથી બાળકની જે લાયકાત હોય તેથી ઊંચી જાતની વાતો એને કરવાથી એ તેમાંથી કશો જ રસ લઈ શકતો નથી અને પોતાની લાયકાત પ્રમાણેની વસ્તુ મેળવવા આડકતરા માર્ગો લેવા પ્રયત્ન કરે છે એથી એ પોતાને નુકસાન પણ કરે

આ દલીલ વિચારવા જેવી છે એમ મારે કબૂલ કરવું પડે છે આ બાબત પર વિચાર મેળવવાની હું ઇચ્છા રાખું છું એમ મેં ઉપર જ કહ્યું છે એટલે જો મારે મારા વિચારોમાં ફરક કરવો પડે તો તેમ કરવામાં મને સંકોચ થવાનો નથી

પણ આગળ આવનારા વિકાસવાદ વિષેના નિબંધોમાં મેં જણાવ્યું છે તેમ, આ દલીલમાં વિકાસસિદ્ધાંતનું એકતરફી અવલોકન છે બાળકના શારીરિક વિકાસનો ક્રમ તપાસતાં જણાશે કે બાળક પહેલાં નિરાધારપણે જમીન પર પડ્યું રહે છે, પછી પાસું ફેરવતાં શીખે છે પછી બેસતાં પછી ઘૂંટણિયાં ખેંચતાં, પછી ઊભા રહેતાં, મદદ લઈને ચાલતાં અને છેવટે સ્વતંત્રપણે ચાલતાં શીખે છે દરેક બાળકને આ બધી સ્થાનોમાંથી પસાર થવું આવશ્યક છે એ વાત સાચી પણ બાળક જો નીરોગી રહે અને વધતું રહે તો આ બધી દશાઓમાંથી એની મેળે જ આગળ ચાલવાનું જો માબાપ કાંઈ દરમ્યાનગીરી કરે તો તે એને ઉપરની ભૂમિકામાં લઈ જવાના પ્રયત્નની અને નીચલી ભૂમિકામાં બને તેટલો ઓછો કાળ ગાળે એવી માબાપ અધીરાં થઈ એને બીજે મહિને જ પાસું ફેરવવાની ઉતાવળ નહીં કરે પણ કોઈ મજબૂત બાળક બીજે મહિને એવો પ્રયત્ન કરવા માંડે તો માબાપ એને એવી જાતની અનુકૂળતા કરી આપશે રોકશે નહીં બાળક ઊંધું થવા પ્રયત્ન કરે તો તુરત જ માબાપ એને એમ કરવામાં મદદ કરશે,

પણ રોકશે નહી. માબાપની ઇચ્છા એની રહેવાની કે, બાળક નીચની દશામા ઓછામા ઓછો કાળ ગાળે

વળી ઘણાખરા બાળકો જીવનના એક સમયમા માટીમા રમવાની અને તે ખાવાની સ્થિતિમાથી પસાર થાય છે છતા કદી કોઈ માબાપ એને માટી ખાવાની અનુકૂળતા કરી આપતા નથી ઊલટુ એ સ્થિતિમાથી એ ઝટ નીકળી જાય એવી જ કાળજી લે છે

એ જ નિયમ માનસિક વિકાસને લાગુ પડે છે બાળક ભલે ચકલા-ચકલીની અને પરીઓની કલ્પનાની ભૂમિકામા કેટલોક વખત રહે પણ શિક્ષકનુ કર્તવ્ય એને એ ભૂલમાથી કાઢવાનુ છે, એના ભ્રમોને પોષવાનુ નથી વાદળાની ગર્જના સાભળી, એ કોઈ રાક્ષસ બરાડે છે કે વરસાદની ધારાઓ પડતી જોઈ આકાશમા મોટા પાપો ચાળણીમાથી ઢળાય છે એવી એવી બાળક ભલે કલ્પના કરે ભલે એ તુલસીના છોડ સાથે કે ખાટલાના પાયા સાથે લગ્ન કરતુ એમે કે ઢીગલીને ઘોડિયામા નાખી હીચવા લાગે પણ શિક્ષકનુ કર્તવ્ય એની એ કલ્પનાસૃષ્ટિને પોષવાનુ નથી એ સૃષ્ટિનો જબરદસ્તીથી નાશ કરવાનુયે નથી એની ઇચ્છા તો એને ભ્રમમાથી કાઢી સત્ય અવલોકન પર લાવવુ એ છે બાળક સાલોચિત કલ્પના કરે તે એક વાત છે અને શિક્ષક એને એવી એવી વાતો કરી એની એ ટેવને પોષણ આપે એ જુદી વાત છે

વળી એક બીજી વાત વિચારવાની છે જે જમાનામા જાનવરોની વાતો અને પરીઓ કે દેવતાઓની કલ્પનાઓની ઉત્પત્તિ થઈ ત્યારે એ ઉત્પત્તિ માત્ર ગમ્મત માટે થઈ નહોતી તે જમાનાના મોટા માણસોને એવી વાતોમા રસ પડતો તેથી એ વાતો રચાયેલી એમ એ ખરુ નથી પણ જાનવરોની ક્રિયાઓ, કુદરતી બનાવો વગેરેનુ અવલોકન કરનાર માણસોએ એના મર્મોની શોધખોળ કરતા એમની બુદ્ધિમા તે વખતે એ બાબતના જે ખુલાસાઓ એમને સૂઝ્યા તેમાથી એ વાતોની ઉત્પત્તિ થઈ છે એમ કહેવુ જોઈએ અમુક રોગ ફાટી નીકળ્યો, એકાએક અનેક જીવની ખુવારી કરી નાખનાર મેઘવૃષ્ટિ થઈ, તો તેની પાછળ કોઈ ખાસ દેવ હોવો જોઈએ એવી કલ્પના થઈ ને એને

લગની વાતો નિર્માણ થઈ એ દેવો અને જાનવરો એમના જીવન સાથે ઓતપ્રોત થયેલા એમને લાગતા હતા, એમા કેવળ વાર્તાનો રસ નહોતો એ જ રીતે પરાક્રમના યુગમા આપણા પૂર્વજો પરાક્રમની વાતો સાંભળવાના રસિયા હતા એમ નથી, પણ સાહસ અને પરાક્રમ એમનુ રોજનુ જીવન હતુ એ જીવનને અંગે એ વૃત્તિને પોષનારી વાતો એમને માટે યોગ્ય હતી એ વાતો એમને માટે અસત્ય નહી પણ સત્ય હતી શિવાજી મહારાજને રામાયણ અને મહાભારતની વાતો કેવળ મનોરંજન નહોતી, પણ એના એમનું પોષણ હતું આ ન્યાયે બાળક કલ્પનાના યુગની ભૂમિકામા હોય તો ભલે પ્રાણીઓ અને કુદરત સાથે એને ભળવા એનુ એને અવલોકન કરાવો, અને એ વિના એની બાળબુદ્ધિથી એ ખુલાસા મેળવવા પ્રયત્ન કરે એવી રીતે એ દોરો આપણી આજની વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિથી ભલે એ ભૂલ ભરેલા લાગતા ખુલાસા કાઢે, પણ એને માટે એ ઇરાદાપૂર્વક અસત્ય નથી પછી કેળવણીકારનુ કર્તવ્ય વધારે અવલોકન કરાવી ભૂલો તરફ એનુ ધ્યાન દોરી એની ભ્રમભરી કલ્પનાઓ સુધારવાનું રહે પણ જ્યારે શિક્ષક પોતે એના મનોરંજન માટે જાનવરો અને પરીઓની વાતો કહેતા બેસે, ત્યારે તે એની બુદ્ધિમા ઇરાદાપૂર્વક અસત્ય કલ્પના ભરે છે

એ જ રીતે બાળક જ્યારે પરાક્રમની ભૂમિકામા હોય ત્યારે એને પરાક્રમ અને સાહસના જીવનમા દોરવામા આવે તો એ સેવે નવુ ગણાય બાળક કેવળ પરાક્રમ અને સાહસની વાતો સાંભળે, મનમા મોટા મોટા તરંગો દોડાવે, અને જાગીને જુએ ત્યારે પાંજરાના જેવા ઓરડાથી બાંધેલા મકાનમા પથારી જ મીને ગોંધા શિક્ષક કે શાળામા પગે ટાગ પડેરની વાતો જ સાંભળવાની હોય એમાં રોજનું જીવન તે દફતરનો ભાર માથે મૂકી નિશાળમાંથી નીકળી જવુ પામરા પેટનું દેખાય એના જીવન અને એની કલ્પના વચ્ચે કેટલો અમેળ! શિક્ષણના સિદ્ધાંતોમાં આપણને શ્રદ્ધા હોય તો તો સારી રીત એ છે કે, એને સાહસ કેળવવાની અનુકૂળતા કરી આપો, એના —ામા સાહસ મૂકો એ એની રોજ સાદગી જીવનમાં થોડું કામ

રહી આગની દશામા જશે પણ એવા જીવન વિના એવી વાતોથી, શાર્પ કહે છે તેમ, 'નકામી લાગણી ઉત્પન્ન થાય છે'

પણ શ્રી ગિજુભાઈનો બીજો મુદ્દો એ હતો કે, એ પૂર્વજોના જીવનમા કેટલુક અશુદ્ધ પણ હતુ તેમણે એવી જાતના જીવનમા કેટલાયે એવા કામો કર્યા હશે, જે આપણી આજની નૈતિક લાગણીને દૂભવે છે એ જીવનમા બાળક સાક્ષાત્ ધસડાય એ તો ન જ પાલવી શકે, આજની સસ્કૃતિના લાભમાથી એને દૂર તો ન જ રાખી શકાય, એમ ડો મોન્ટેસોરીનુ પણ કહેવુ છે એટલુ બધન એને માથે જોઈએ જ અને એ હાનતમાથી એને પસાર થવુ પડે એમાયે શક નહી, ત્યારે વચલો ઉપાય લેવો રહ્યો, તે એ કે, એ યુગની વૃત્તિઓનો એ માનસિક ઉપભોગ લે વનરાજની માફક કેટલીક વખત બીજા છોકરાઓની ટોળી કરી ગામને તોબા પોકરાવે એ કાંઈ નાગરિકોના યુગમા પાલવે ! માટે એને માનસિક સૃષ્ટિમા વનરાજ અને શિનાક્ટનુ જીવન ગાળવા દેવુ એ સલામતીભર્યો ઉપાય છે સાચુ સલામતી ખરી, પણ કોના સ્વાર્થની દૃષ્ટિએ ? નાગરિકોની કે બાળકોના સ્વયવિકાસની દૃષ્ટિએ ? ખરી રીત તો એ ગણાય કે, બાળકને આપણે સાહસ અને પરાક્રમ ખેડવાના યોગ્ય માર્ગો શોધી આપીએ, અને એ ઉન્નતની ભૂખ તરફ એનું વહેલુ લક્ષ ખેચાય એવી યોજનાઓ શોધીએ અસ્તુ

શ્રી ગિજુભાઈનો ત્રીજો મુદ્દો એ હતો કે વાર્તા કહેનારના પોતાના જીવનની દૃષ્ટિએ પણ કાલ્પનિક વાર્તા કહેવી જોઈએ માણસનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ થાય છે એ સાચુ, પણ તેથી એની આગની દશા સાવ છૂટી જતી નથી ઊલટુ, દરેક માણસ પોતાના આગના જીવનમા જવા વારવાર ઇચ્છતો હોય છે આને ગિજુભાઈ જીવનુ બાળસ્વભાવ રૂપે વનગ કહે છે ઘરડો માણસ બાળક જેવો બને છે, મોટો માણસ બાળક બની 'ગો, બા,' 'ઓ, ભાઈ' એમ બૂમો પાડે છે માબાપ બાળકની આગળ બાળક જેવા થવાની ચેષ્ટા કરે છે દરેક જણ પોતાની નિર્બળતાના વખતમા મરદપણાનુ અભિમાન છોડી બાળવૃત્તિ ધારણ કરવા ઉત્સુક રહે છે આ એક નિયમ જ છે, અને શિક્ષક પણ એ નિયમનો ત્યાગ કરી શકતો નથી શિક્ષકને પણ બાળક થવાની ઇચ્છા

એની સાથે ચિત્ત તદ્રૂપ થઈ શકતું નથી. હરિશ્ચંદ્ર કે એવું કોઈક
કરુણરસિક નાટક જોઈને પ્રેક્ષકોને આંખમાંથી આંસુ વહેવા માંડે છે
એમ ઘણાઓએ જોયું અને અનુભવ્યું હશે. જે ક્ષણે એ આંસુ વહે છે
તે વખતે 'આ તો એક નાટક છે, આ હરિશ્ચંદ્ર અને તારામતી કેવળ
બે નટો જ છે અને પૈસા માટે જ વેશ ભજવી રહ્યા છે' એ હકીકતનું
વિસ્મરણ થાય તો જ એ તદાકાર થઈ શકે છે. એમની આંખમાંથી
આંસુ ચાલતાં હોય ત્યારે કોઈ એને કહે, "એ ભાઈ, આ તો નાટક છે,
રડે છે શાનો?" તો એનાં આંસુ અને આંસુ સાથે રસ પણ ઊડી
જાય છે અને તેની સાથે નૈતિક અસર પણ ભૂંસાઈ જાય છે.

એ જ પ્રમાણે કાલ્પનિક વાર્તા કાલ્પનિક છે એમ ભલે સાંભળનાર
પહેલાથી કે પાછળથી જાણે, પણ જો એ વાર્તા એના ચિત્ત ઉપર
કાંઈ અસર ઉપજાવી શકે છે તો તે એ ખોટી છે એ વાત ભુલાવીને જ;
એને સાચી માન્યા વિના ચિત્ત એની સાથે તદ્રૂપ થઈ શકે જ નહીં.
અને અસત્યમાં સત્યનો ભ્રમ સાધવાની ટેવ પડી હોય, તો તેને તમે
વચ્ચે વચ્ચે 'ભાઈ, આ કલ્પના છે,' 'ભાઈ, આ કલ્પના છે' એમ
કહો તો કાં તો એને તે [illegible], અથવા એ વાર્તા એને કશાયે
અર્થ વિનાની થશે.

સિદ્ધાન્તો વાર્તા મારફતે સમજાવનારની પણ તેવી જ સ્થિતિ
થાય છે. જો પોતાનો સિદ્ધાન્ત એ પોતાના જીવનમાં ઉતારવા પ્રયત્નો
કરે તો આવી કલ્પનાનો વિલાસ એને થોડો વખત સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં રાખે
છે પણ એની જાગૃતસૃષ્ટિમાં એનો અમલ કરવામાં એ મદદ દેતો નથી.

વળી આવા કોઈ ઉદાર સિદ્ધાન્ત પર રચાયેલા જીવનચિત્રો કલ્પનામાં
માત્ર કલ્પના કરતાં કાંઈક વધારે [illegible] એ એક સંકલ્પનું
બીજ રોપે અને તે સંકલ્પ કોઈક વખતે જગતમાં સ્થૂળરૂપે નિશ્ચયો
[illegible] એ ક્રિયાપદોનાં [illegible] રૂપો [illegible]
પણ ખરી રીતે એ [illegible] જ્યારે એમાં
પર્યંત [illegible] કહેનારો તેમ જ
સાંભળનારો કોઈક ભુલાવામાં [illegible] વિના નથી રહેતો અને સંપૂર્ણપણે
[illegible] નથી થઈ શકતો અને એટલી ભૂલમાં રહ્યા વિના છૂટકો

ન હોય, કે એટલી ભૂલ દરગુજર કરવી જરૂરી હોય, પણ એમા કાઈક દોષ છે, અસત્ય છે એ સ્વીકાર્યા વિના નથી ચાલતું અને તે જાણ્યા છતા એમા જે રસ લાગે છે તે મોહ છે એમ માનવુ પડે છે

કલ્પનાશક્તિનોયે હુ વિરોધી નથી અતઃકરણની એક અદ્ભુત શક્તિનો હુ વિરોધી થઈ વિકાસની ઇચ્છા કેમ રાખી શકું ? પણ માણસની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિમા, એના સર્વાંગી વિકાસમા, એની સત્યની શોધમા કલ્પનાશક્તિની કેળવણી કેવી રીતે ને કેટલે દરજ્જે મદદગાર થઈ શકે એ જ દૃષ્ટિએ મે એનો વિચાર કર્યો છે, અને એ દૃષ્ટિએ એમા જેટલે અશે અસત્યનુ ઇરાદાપૂર્વક પોષણ કરવાનો સ્વભાવ કેળવવામા આવે છે તેટલે અગે એ સત્યની શોધમા અને આત્મોન્નતિમા વિઘ્નરૂપ છે એમ મને લાગ્યુ છે અને તે કહેવુ પડ્યુ છે

આ પ્રમાણે આ મુદ્દાઓ ઉપર મને વિચાર સૂઝે છે પણ એક વસ્તુ હું સ્પષ્ટ કરવા ઇચ્છુ છુ વાર્તાની સામે કોઈ જાતની ઝુબેશ ઉઠાવવાની હોશથી મે મારો નિબધ લખ્યો નથી મારો પોતાનો વાર્તા વિષેનો શોખ જાગ્રત છે

એક તો ગુજરાતી ભાષામા વાર્તાઓનો ભડાર જોઈએ તેટલો મળતો નથી, તેમા વાર્તા સાચી છે કે ખોટી એ જોવાની જવાબદારી શિક્ષકો ઉપર નાખુ, એટલે વાર્તા કહેનારે દેવાળુ જ કાઢવાનુ રહ્યુ એમ એક સ્નેહી બધુએ ટીકા કરી સાચુ છે વેપારીઓ પણ કહે છે કે, સત્યનો ભગ વેપારમા ન જ કરાય એવુ લફરુ અમારા છોકરાઓને ગળે વળગાડશો તો હવે અમારે દેવાળુ જ કાઢવાનુ રહ્યુ! પણ તેથી વેપારમા તો ખોટુ બોલાય એમ બાળકને કહી શકાવાનુ હતુ ? તેમ વાર્તાનુ દેવાળુ નીકળે તેથી વાર્તામા તો ખોટુ બોલાય એમ કહી શકાય ? આપણે સત્યના ઉપાસક થવુ હોય તો કજૂસની માફક સત્યને સેવવુ જોઈશે

નોધ ૨૭

ઉપર લખેલા વિચારોમા થોડાક સુધારાને અવકાશ છે એમ હું જોઈ શકુ છુ ' દૂધનો દાઝેલો છાશ પણ ફૂંકીને પીએ " એ સાચુ હોય પણ એ કાંઈ પીનારનુ ડહાપણ સૂચવતુ નથી એને દૂધ છે કે છાશ અને ગરમ છે કે ઠંડુ એ મોઢે માડ્યા પહેલા પારખતા આવડવુ જોઈએ

બીજુ કલ્પનાના બીજા બે પ્રકારોનો ઉપયોગ હોય તેથી સર્જક કલ્પનાને શું ? એ શક્તિનો પણ ઉપયોગ હોવો જ જોઈએ સર્જક કલ્પના વિનાનો મનુષ્ય સાચા જીવનમા કશુ નવુ સર્જી શકતો નથી એટલે ત્યા તો એનો ઉપયોગ છે જ અને એ સારામા સારો પણ હશે પણ સાહિત્યની દિશામાયે વિકાસને ઉપયોગી થાય એવો એનો ઉપયોગ હોવો જોઈએ બધી શક્તિઓને અમુક મર્યાદામા વાપરીએ તો જ એ હિતકર થાય છે તેમ સાહિત્યમા સર્જક કલ્પના વિષે પણ મર્યાદા હશે તે મર્યાદા શોધવી અને સૂચવવી રહી પણ એનો પગ જ કાઢી નાખવો બરાબર નથી

સર્જક કલ્પનાનો દુરુપયોગ ધાર્મિક ક્ષેત્રમા થયો છે એ દુરુપયોગ થવાના બે કારણો (૧) એ કથાઓ સાચેસાચી બીના તરીકે સ્વીકારાય એવો કથાકારોનો પ્રયત્ન જે અસત્ય છે અને એમાથી બોધ મેળવવાનો છે એમ કલ્પવામા આવે ન માનવા દેવામા આવે (૨) એક ખાસ ધર્મની એન કથાઓ અને રાગ નડેલો વગેરે પોષવામા વાર્તા કાલ્પનિક છે એ હકીકત કરતા આ બે કારણોનો વધારે સબધ છે

સામાન્ય જીવનમા એનો દુરુપયોગ મનુષ્યોના હલકા વિકારો આળસુ મનોરંજનને અને ઐશ્વર્ય વિનાની નાયકીવિલાસને પોષવામા થયો છે

પણ માણસો જે જીવન ઉન્નત ગાળતુ હોય અને તેના જીવનની જે આકાંક્ષાઓ હોય તો સાચા ચરિત્રની માફક કાલ્પનિક વાતો (તે કાલ્પનિક છે એમ જાણતા છતા) પણ મદદ કરી શકે છે એવો અનુભવ છે એવી વાતો બાળકોને પણ ઉપકારક થઈ શકે

આવાં ચરિત્ર કરતાં એની કિંમત ક્યારેય પણ ઓછી હોય તે ઉપરાંત એમાં નીચેનાં જોખમો પણ રહ્યાં છે

(૧) વાર્તા લખનાર જે જાતનું જીવન ચીતરે તેનો એને અંગત અનુભવ ન હોય, પણ કલ્પનાથી જ તેને ચીતરવા પ્રયત્ન કરતો હોય, ત્યારે તેનું ચિત્ર ઘણું ખોટું થવા સંભવ છે વાંચનારના મનમાં તેથી ખોટું ચિત્ર ઉપજે, અને એ અતિશય આકર્ષક હોય તો વાંચનારને ભ્રમમાં નાખે ઉ૦ સરસ્વતીચંદ્ર એમાં જીવનના કેટલાક આદર્શો ખડા કરવા પ્રયત્ન છે, પણ તેવા જીવનનો કિંચિત્ અનુભવ પણ ગોવર્ધનરામભાઈને ન હોય એવો સંભવ છે એ આદર્શો એમણે કલ્પ્યા, ક્યારે અનુભવ્યા નહીં, પણ અદ્ભુત રીતે આલેખ્યા એથી અનેક યુવકો અને યુવતીઓ વિચિત્ર વૃત્તિઓને આદર્શ સમજી પોષતા થયા

(૨) એ કથાનું જીવન પ્રત્યક્ષ જીવનથી બહુ જુદી જાતનું અને એકતરફી આલેખાયું હોય કેવળ આદર્શ જ હોય તો તેનો જીવનમાં સાક્ષાત્કાર કરવા પ્રયત્ન કરનાર માણસ અવહેવારુ થવાની ભૂલ કરે એકાદ ગુણના અતિરેકથી જીવન ચાલતું નથી, પણ અનેક ઉચ્ચ ગુણોના યથાયોગ્ય પ્રમાણમાં મેળથી જીવન વહેવારુ રીતે ઉપયોગી બને છે આવી વાર્તા એનો પરિચય નથી કરાવતી

(૩) અનુભવ અને કલ્પના વચ્ચે અતિશય ભેદ છે કલ્પના રમ્ય લાગે છે, કારણ કે તે સારી બાજુને જ જોઈ શકે છે અડચણોની કલ્પના પૂરેપૂરી નથી થઈ શકતી અનુભવ લેવા માંડે છે ત્યારે અણધારી અડચણો ઊભી થાય છે એટલે અનુભવ નથી તે માણસે આલેખેલી કલ્પના માર્ગદીપક થવાને બદલે ભ્રામક જ થાય છે

આથી જે જાતનું જીવન ચીતરવામાં આવે તેના અનુભવીએ લખેલી — એકતરફી જ નહીં, અને અનિષ્ટ પ્રકારની નહીં — એવી વાર્તાનો શ્રોતાને ઉપયોગ થઈ શકે છે એટલું હું સ્વીકારું છું

કાલ્પનિક વાર્તાઓનું અનિષ્ટ સ્વરૂપ ધાર્મિક સાહિત્યમાં વધારેમાં વધારે પ્રગટ થાય છે સામાન્ય સાહિત્ય કરતાં ધાર્મિક સાહિત્યના શ્રવણ વાચન અને અધ્યયનમાં ચિત્તમાં ખાસ જાતના આદર શ્રદ્ધા તથા ગંભીરતા હોય છે અને એ સાહિત્ય અતિશય અધિકારી પુરુષોએ સત્ય ઇતિહાસ

અને આદર્શને રજૂ કરવા માટે ખાસ લખ્યુ છે એમ માન્યતા હોવાથી, એને જેમનુ તેમ સ્વીકારી લેવાનું વળણ હોય છે પછી જેમ જેમ પોતાની બુદ્ધિ ચલાવવાની શક્તિ વધતી જાય છે, તેમ તેમ એ વાતોને ગળે ઊતરતા વાર લાગે છે જે પહેલા સીધી સાદી હકી ત લાગતી, તે તેમ નથી લાગતી તે કોઈક પ્રકારના રૂપક હશે એમ માની, તેના અર્થ ખોળવા પ્રયત્ન થાય છે બધી બાજુથી બધબેસતા રૂપકો નથી જડી આવતા ત્યારે એ પ્રયત્ન પણ શિથિલ થાય છે, અને એના તરફ અણગમો ઉત્પન્ન થાય છે પછી તેમાથી ધર્મ પ્રત્યે જ અરુચિ ઉત્પન્ન થાય છે જુદા જુદા ધર્મોના ધાર્મિક સાહિત્યમા ભળી ગયેલી કાલ્પનિક વાર્તાઓ તે તે ધર્મ પ્રત્યેના અણગમાનું એક મોટુ કારણ છે એમ માન્યા વિના નથી રહેવાતું

૯

પ્રજ્ઞા

ઇંદ્રિયોની અને કલ્પનાશક્તિની કેળવણી વિષેના મારા વિચારો ઉપર કેટલા શિક્ષકો કે વિચારકોનુ ધ્યાન દોરાયુ હશે તે હું જાણતો નથી મને લાગે છે કે, જેમણે એ લેખો ધ્યાન દઈને વાચ્યા હશે તેમને ઘણુ વિચારવા જેવુ મળવુ જોઈએ, અને જેને એ વિચારોમા ભૂલ ન માલૂમ પડી હોય તેમને શિક્ષણ તેમ જ આત્મોન્નતિ સાધનના વિચારોમાં ઘણો ફેરફાર કરવા જેવુ લાગે એ વિચારોની શિક્ષકો તથા વિચારકો ઉપર એવી કોઈ અસર થશે કે કેમ એ કહેવુ કઠણ છે, પણ મનુષ્યના સાચા વિકાસમા એ વિચારો ઉપયોગી છે એમ હું માનતો હોવાથી એ રજૂ કર્યા છે

મૌખિક શિક્ષણની સામે ગમે તેટલા આક્ષેપો મુકાય, છતા આજે શાળાઓમા એ પ્રકારના શિક્ષણ ઉપર જ ભાર મુકાય છે એ નક્કી છે. એક બાજુથી એમ કહી શકાય કે બુદ્ધિનો મહિમા જેટલો ગાઈએ

તેટલો ઓછો છે, બીજી બાજુથી આજનું બૌદ્ધિક શિક્ષણ ખામીભર્યું માલૂમ પડ્યું છે આ બે વિરોધી બાબતોનું કારણ તપાસવાની જરૂર છે જે વિચારસરણી મે ઇંદ્રિયોની અને કલ્પનાશક્તિની કેળવણીમા વાપરી છે તે જ વિચારસરણીથી હું બૌદ્ધિક શિક્ષણનો પ્રશ્ન વિચારવા ધારું છુ, એટલે કે અનુભવ અને કલ્પના વચ્ચેનો ભેદ સ્પષ્ટ કરવાની

બુદ્ધિના વિચાર માટે અંતઃકરણની શક્તિઓનો વધારે સૂક્ષ્મ વિચાર કરવો પડશે વાચક જો ધીરજથી એ વિચાર કરવા તૈયાર થશે, તો આ લેખો સમજવામા મુશ્કેલી નહી નડે

અંતઃકરણની ત્રણ શક્તિઓ માટે બુદ્ધિ એવો એક જ શબ્દ સાધારણપણે વાપરવામા આવે છે તે ત્રણ શક્તિઓ પ્રજ્ઞા, તર્ક અને નિર્ણયશક્તિ આ છેલ્લી શક્તિને જ બુદ્ધિને નામે ઓળખવી બરાબર છે, અને આ લેખોમા હવે પછી બુદ્ધિ એટલે નિર્ણયશક્તિ એમ સમજવાનું છે

આ ત્રણ શક્તિઓ પૈકી જેને આજના શિક્ષણમા અગત્યનું સ્થાન મળ્યું છે, અને જે થતું સંતોષકારક લાગતું નથી, તે તર્કશક્તિની કેળવણી છે, અને તાર્કિક કેળવણી જ બધા બૌદ્ધિક કેળવણીના નામે ઓળખાય છે

હવે આ ત્રણ શક્તિઓના સ્વરૂપ તપાસીએ જે શક્તિ વડે આપણે સાકર અને ગોળ વચ્ચેના સ્વાદનો, સા અને રે વચ્ચેના અવાજનો, ગુલાબ અને મોગરા વચ્ચેની વાસનો, ટાઢ અને ઊના વચ્ચેના સ્પર્શનો લાલ અને ગુલાબી વચ્ચેના રંગનો દયા અને ક્રોધ વચ્ચેની લાગણીનો ભેદ પારખી શકીએ છીએ, એ બધું આપણી પ્રજ્ઞાશક્તિનું કાર્ય છે પ્રજ્ઞાશક્તિના કાર્યમા બે ક્રિયાઓ થાય છે પહેલી, ઇંદ્રિયો કે લાગણીના કોઈ પ્રકારના અનુભવ (અથવા વેદના અથવા સંસ્કાર) નું અવલોકન (અથવા નિરીક્ષણ કે ગ્રહણ) અને બીજી, એ જ વર્ગના બીજા અનુભવોનું સ્મરણ કરી એની સાથે સરખામણી આપણે સાકરનો અનુભવ લઈ ચૂક્યા છીએ, એ અનુભવ સ્મરણમા રાખ્યો છે પછી ગોળનો અનુભવ લઈએ છીએ મગજના કાંટામા એ બે અનુભવો વચ્ચે સરખામણી થાય છે, અને એ બે અનુભવો જુદી જાતના છે એમ માલૂમ

(૪) નિદ્રા કે નિદ્રાળુપણાને લીધે વસ્તુઓનુ અયથાર્થ અવલોકન. આમા અવલોકન તથા સ્મૃતિ બન્નેની અયથાર્થતા છે.

(૫) સ્મૃતિદોષને લીધે થતી અનૃત પ્રજ્ઞા • ઉદા० પૂર્વે જોયેલા માણસને ન ઓળખી શકવુ અથવા એને કોઈ બીજો મનુષ્ય ધારવો વિપર્યય જ્ઞાનમાં જેવાં કારણો હોય છે તેવાં કોઈ કારણો અહી જણાતાં નથી, પણ કેવળ સ્મૃતિ જાગ્રત થતી નથી એ જ દોષ છે

આ રીતે, જ્ઞાનતંતુઓની અને સ્મૃતિની જાગ્રતિ અને સૂક્ષ્મતા, તથા ખામી કે અડચણ કરનારાં બાહ્ય નિમિત્તો, કામક્રોધાદિક વિકારો, વિકલ્પોના સસ્કાર, નિદ્રા ઇત્યાદિક વિઘ્નો ન હોય, ત્યારે પ્રજ્ઞા ઠીક કાર્ય કરે છે, સત્ય તરફ ઢળેની છે એમ કહી શકાય ઋત પ્રજ્ઞાને સૌથી જબરુ વિઘ્ન વિકલ્પોના સંસ્કારોનુ છે બીજાં બધાં વિઘ્નો આવ્યા–ગયાં રહે છે પણ કલ્પનાના સસ્કારો, એને જ લગતો વિચાર ન થાય ત્યા સુધી, જડ ઘાલીને રહે છે અનેક બાબતોમાં આપણાં ઐહિક લાભ–હાનિનો એ સસ્કારો સાથે સંબંધ હોય છે, અને તેથી વિકલ્પોને પ્રયત્નપૂર્વક પોષવામા આવે છે ઘણી વાર ફરક કરવામાં આવે છે તો તે કેવળ એક વિકલ્પને કાઢીને બીજાને દાખલ કરવાનો. વિકલ્પોના સંસ્કારોનો તદ્દન નાશ થઈ શકે કે કેમ એ સવાલ જ છે એટલે વિકલ્પોની શુદ્ધિ કર્યા કરવી તથા વિકલ્પને વિકલ્પ તરીકે ઓળખવા એ બે ઉપાય રહે છે. ઉદા० બહારથી સરખા જણાતા બ્રાહ્મણ તથા અંત્યજને જોઈને સનાતની હિંદુને બે જુદી જાતના અનુભવ થાય છે, એક પ્રત્યે પૂજ્યભાવનો અને, બીજા પ્રત્યે અણગમાનો કોઈ પ્રત્યે પણ પૂજ્યભાવનો સસ્કાર જાગે તેમા દોષ નથી; પણ અણગમાનો સંસ્કાર દોષવાળો છે, તેથી એને વિષે પોષાયેલા વિકલ્પને શુદ્ધ કરવો પડે છે

ચૈતન્ય તથા રાદ્ર અને માથું એક જ વસ્તુ છે, છતા સામાન્ય રીતે પુરુષ તથા નામધારીમા ચૈતન્ય અને માથા ઉપરાંત અન્ય અવયવો અને ધર્મો આરોપવાની ટેવથી આવો પ્રયોગ થાય છે અનૃત પ્રજ્ઞાના સંસ્કારોને લીધે ખોટી શબ્દયોજના થાય તેમાં નવાઈ નથી.

પ્રજ્ઞાના ઋત અને અનૃત ઉપરાંત પર અને અપર એવા બીજા બે ભેદ થઈ શકે છે જ્ઞાનેન્દ્રિયોના વિષયોના ભેદોને ઓળખનારી પ્રજ્ઞા અપર છે જ્ઞાનેન્દ્રિયોની શુદ્ધિ અને સૂક્ષ્મતાના પ્રમાણમા પ્રજ્ઞાની સત્યાસત્યતામા ફેરફ પડે છે

અંત:કરણના વિષયોને ઓળખનારી પ્રજ્ઞા પર છે અંત:કરણના વિષયો એટલે —

(૧) હર્ષ–શોક,સુખ–દુ ખ રાગ દ્વેષ દયા–વેર ઇત્યાદિક લાગણીઓ

(૨) જ્ઞાનેન્દ્રિયોથી અનુભવાયેલા વિષયોના પ્રત્યક્ષ જેવા સ્મરણો ઉદા૰ સ્વપ્ન, ભાસ ઇત્યાદિ

(૩) અનુભવોના અભાવના સ્મરણ ઉદા૰ નિદ્રા, બેશુદ્ધિ, ચિત્તનો લય વગેરે

(૪) સાભળેલા કે શ્રદ્ધાથી માનેલા કે તર્કથી ઉપજાવેલા વિષયોની કલ્પનાનો સાક્ષાત્કાર

(૫) ખરેખર અનુભવાયેલા નહી પણ કોઈ પ્રકારના ભ્રમથી અનુભવાયેલા વિષયો, જેવા કે સન્નિપાત, કેફ વગેરેથી થતા ભ્રમો

અંત:કરણના વિષયોને ઓળખનારી પ્રજ્ઞા પૈકી છેલ્લી બે અનૃત પ્રજ્ઞા છે, પહેલી ત્રણ સ્મૃતિની શુદ્ધિ અનુસાર ઓછીવત્તી ઋત છે

જ્યા સુધી અનૃત પ્રજ્ઞાના વિષયોમા સત્યતાની ભાવના રહે છે, ત્યા સુધી બુદ્ધિ અશુદ્ધ રહે છે અને ઋત પ્રજ્ઞા સુધી દૃષ્ટિ જ પહોચતી નથી એટલે કે પ્રજ્ઞા જેવી કોઈ અનુભવમૂલક શક્તિ છે એવુ ભાન જ થતુ નથી સ્વાદો, સ્વરો પારખીએ છીએ લાગણીઓ અનુભવીએ છીએ પણ એ બધુ એ વિષયોની સાથે એકરૂપ થઈ જઈને જ જેને લીધે એ બધુ ઓળખાય છે તે પ્રજ્ઞા સુધી ધ્યાન જ જતુ નથી

આવી રીતની પ્રજ્ઞાશક્તિ છે એ આપણા શરીરમા રહેલી અનુભવ લેવાની અને પૂર્વના અનુભવોની સાથે એને સરખાવવાની શક્તિ છે વિસ્મૃતિનો એની સાથે થતો સયોગ કાઢી શકીએ તો એમ કહી શકાય કે, પ્રજ્ઞા એટલે કેવળ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણની વૃત્તિ અથવા શક્તિ અનુભવ જ એ શક્તિનો આધારસ્તભ છે અપર પ્રજ્ઞાની સૂક્ષ્મતા અને શુદ્ધિને આધારે ભૌતિકશાસ્ત્રો વધ્યા છે પર પ્રજ્ઞાની ભિન્નતા અને ઓળખાણના

પ્રયત્નમાથી માનસશાસ્ત્ર અને રાજયોગની ઉત્પત્તિ છે, અને તત્ત્વજ્ઞાન પણ મોટે ભાગે એ શક્તિનો જ વિચાર કરીને આગળ ચાલે છે જ્ઞાનેદ્રિયોની શુદ્ધિ (રસવૃત્તિ નહી) કલ્પનાશક્તિની યોગ્ય રીતે કેળવણી, સદ્ભાવનાઓની સૂક્ષ્મતા એ આ શક્તિના વિકાસમા મહત્ત્વના અગો છે

૧૦

તર્કશક્તિ

સામાન્ય ભાષામા આપણે તર્ક શબ્દ બે અર્થમા વાપરીએ છીએ જ્યા ધુમાડો જોઈએ ત્યા અગ્નિ હશે એવુ જે અનુમાન કાઢીએ છીએ તે એક જાતનો તર્ક છ સ્વર્ગ અને નરક યમરાજની ન્યાયપદ્ધતિ ઈશ્વરને ત્યાનુ રાજબંધારણ, શ્રેષ્ઠ ધામો વગેરે કેવા હશે એ વિષેની કલ્પના એ બીજી જાતના તર્કો છે

આ બે જાતના તર્કો વિષેનો ભેદ તપાસીએ જ્યા ધુમાડો છે ત્યા અગ્નિ હોવો જોઈએ એ અનુમાનમા ધુમાડાને આપણે એક સ્થળે નજરે જોઈએ (અનુભવીએ) છીએ એ સાથે જ્યા ધુમાડો હોય ત્યા અગ્નિ હોય છે જ એવો આપણને ભૂતકાળમા વારવાર અનુભવ થયો છે તે યાદ કરીએ છીએ, અને તે બે અનુભવો પરથી ધુમાડાવાળી જગ્યાએ કઈ વસ્તુનો અનુભવ થવો જોઈએ એની કલ્પના કરીએ છીએ આ કલ્પના સાચી છે એ વિષે કોઈ શકા ઉઠાવે તો આપણે એને તે સ્થળે લઈ જઈને અગ્નિને નજરોનજર બતાવી ખાતરી કરાવી શકીએ

અવલોકનથી આપણે એક પદાર્થનો સાક્ષાત્ અનુભવ લઈએ છીએ એની સાથે સ્મૃતિ ભળે એટલે પ્રજ્ઞા થાય છે અને પ્રજ્ઞાથી આપણે એ અનુભવનુ નામ ઠરાવીએ છીએ ત્યાર પછી સ્મૃતિને વધારે તાણી કરી એ અનુભવાયેલા પદાર્થ સાથે બીજો કયો પદાર્થ હોવો જ જોઈએ એ વિચારીએ છીએ આ તર્ક અથવા વિચાર તે અનુમાન

છે. અનુમાન સાચું છે કે નહીં એનો આધાર તેની સાક્ષાત્ અનુભવ કરાવવાની શક્તિ ઉપર છે. પ્રત્યક્ષ અનુભવાતા પદાર્થને ઓળખવામાં આપણી કાંઈ ભૂલ થતી હોય — એટલે આપણી પ્રજ્ઞા અનૃત હોય, અથવા એની સાથે બીજો કયો પદાર્થ હોય છે તે વિષેની આપણી સ્મૃતિમાં કાંઈ દોષ હોય, — તો આપણુ અનુમાન ખોટું થશે: એટલે કે એનુ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ નહીં મળી શકે. બીજી રીતે કહીએ તો, ધુમાડા અને અગ્નિની અમુક રીતની સોબત વારંવાર અનુભવેલી હોવાથી, ધુમાડો હોય ત્યાં અગ્નિ હોવો જોઈએ એવી જે અતિશય સંભવનીય શ્રદ્ધા બંધાય છે, તે અનુમાન છે. સાચું અનુમાન એ એવી જાતની શ્રદ્ધા છે કે જેનો તમે પ્રત્યક્ષ પુરાવો મેળવી શકો, પણ મેળવવાની આ ક્ષણે જરૂર જોતા નથી, કારણ કે તમને તમારા ભૂતકાળના અનુભવોની સ્મૃતિનો આત્મવિશ્વાસ છે. આ અનુમાન કહો, તર્ક કહો, શ્રદ્ધા કહો— સર્વે ભૂતકાળના અનુભવો પરથી બંધાયેલો આત્મવિશ્વાસ છે, અને એની કસોટી પ્રત્યક્ષ અનુભવ લઈ કરી શકાય છે. જે અનુમાન, તર્ક અથવા શ્રદ્ધા પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરાવી આપવાની કસોટીમાંથી પાર ન પડે તે સત્ય નથી *

હવે આપણે બીજા પ્રકારના તર્કો જોઈએ

દેવોની રાજ્યપદ્ધતિ, ઇંદ્રની રાજધાની, દેવોના ભોગવિલાસ ઇત્યાદિક વિષે જુદા જુદા ધર્મના લોકોમાં જુદી જુદી જાતની માન્યતા ચાલી

---

* પ્રમાણશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ આટલી કસોટી પૂરતી નથી. આપણે એક માણસને હંમેશાં કાળો ડગલો પહેરતો જ જોયો હોય, અને તેને આપણે એક જગ્યાએ બેઠેલો જોઈએ. તે ઉપરથી એ કાળો ડગલો જ પહેરીને આવ્યો હશે એવો તર્ક કરીએ, એ તર્ક પ્રત્યક્ષ તપાસ કરતા સાચોયે પડે, તોયે પ્રમાણશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એ પૂરતી કસોટી નથી. પ્રમાણશાસ્ત્ર એ જ અનુમાનને સાચુ કહે જેનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો આજે જ નહીં, પણ ગમે તે ક્ષણે બરાબર મળી શકે. કાળા ડગલાનો તર્ક દસ વાર સાચો પડે છતા દરેક વખતે એ કેવળ સંભવનીય વસ્તુ છે, સાચું અનુમાન નથી. એટલે જે નિશાની જોઈ તર્ક કરીએ તે નિશાની અને અનુમાન વચ્ચે કોઈ જાતનો કાર્યકારણભાવના જેવો દૃઢ સંબંધ હોવો જોઈએ.

આવે છે. દેવલોકના અસ્તિત્વ વિષે આપણને શ્રદ્ધા છે અને એના સ્વરૂપ વિષે આપણને તર્ક છે.

ધુમાડાવાળી જગ્યાએ અગ્નિ હોવો જોઈએ એવી શ્રદ્ધા થવાનું કારણ જ્યારે જ્યારે ધુમાડો જોયો છે ત્યારે ત્યારે અગ્નિ પણ દેખાયો છે એ પૂર્વનો અનુભવ છે, અને ધુમાડાની નિશાનીથી આપણને અગ્નિનો તર્ક થાય છે.

દેવલોકના અસ્તિત્વ વિષેની શ્રદ્ધા એથી જુદા પ્રકારની છે. આપણે સારાં કર્મો કરીએ તેનું ફળ આપણને ન મળ્યુ હોય તો તે મળવુ જ જોઈએ એવી આપણને ઇચ્છા તેમ જ ઉમેદ છે અહીં ન મળ્યુ તો કોઈ એવી જગ્યા હોવી જોઈએ કે જ્યા એ આપણને મળશે એવો આપણે દિલાસો લઈએ છીએ અને એ દિલાસામાંથી દેવલોકના અસ્તિત્વ વિષે શ્રદ્ધા થાય છે. આ શ્રદ્ધા થવામા કદાચ આવાં બીજાં પણ કારણો હોય પણ એ બધા કારણો તપાસતા જણાશે કે એમા પૂર્વના અનુભવો અને કોઈ પ્રકારની પ્રત્યક્ષ નિશાની કારણરૂપે નથી

તે જ પ્રમાણે દેવલોકના સ્વરૂપ વિષે આપણે જે તર્ક બાંધીએ છીએ તે આપણી ઉમેદો હોય છે. આપણને આ જગત બધી રીતે સારુ નથી જણાતુ આપણને બધા સારા અનુભવો જ મળે એવી બહુ તૃષ્ણા છે. કોને સારુ કહેવું અને કોને ખરાબ કહેવુ એ વિષે આપણને જુદા જુદા સંસ્કાર પડેલા હોય છે આપણી તૃષ્ણાને અનુસરી આપણને જે સારામા સારુ લાગે એવી સૃષ્ટિ સાથે દેવલોકને જોડી દેવલોકના સ્વરૂપની કલ્પના કરીએ છીએ. આમાં પણ કોઈ પ્રત્યક્ષ પૂર્વે અનુભવેલી નિશાનીથી એ સ્વરૂપનો તર્ક થયો છે એમ નહીં કહી શકાય

કોઈ સશયખોર માણસ ધુમાડાવાળી જગ્યાએ અગ્નિ હશે એમ માનવા તૈયાર ન હોય તો આપણે એને લઈ જઈ બતાવી શકીએ છીએ એવી જાતની ખાતરી એના ચિત્તના ઉપર આપણો કબજો બેસાડ્યા સિવાય દેવલોક માટે નથી આપી શકતા.

આ રીતે જોતાં જણાશે કે, તર્કશક્તિનુ સાચું ક્ષેત્ર તો એ જ છે કે, જે તર્ક પૂર્વ અનુભવો ઉપર રચાયેલો હોય, જેના મૂળમાં

કોઈ પ્રત્યક્ષ નિશાની હોય અને જેનો પુરાવો પ્રત્યક્ષ અનુભવ લઈને મેળવી શકાય એમ હોય

એવી જાતનો એ તર્ક વર્તમાનકાળની કોઈ બાબત વિષે હોય તો પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિ તુરત જ મળી શકે, ભવિષ્યકાળ વિષે હોય તો ભવિષ્યમા મળવી જોઈએ એ તર્ક પરોક્ષ ભૂતકાળની કોઈ બાબત વિષે હોય તો તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ મેળવવો અશક્ય છે એટલે એવા તર્કો વિષે વધારેમા વધારે કાળજી એટલી જ લઈ શકાય કે, આપણા પોતાના સમયના અનેક અનુભવોને આધારે એ તર્કો રચાયા હોય પણ ગમે તેટલી કાળજી લેવાઈ હોય છતા પરોક્ષ ભૂતકાળ વિષે આમ થયુ હોય એવો સભવ છે એટલુ જ કહી શકાય, નિશ્ચયાત્મક ન કહી શકાય અને તે જ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ જીવનથી ન અનુભવાનારાં ભવિષ્ય વિષે સભવનીય ઉમેદ જ બાધી શકાય

ઉપર આપેલુ ધુમાડા અને અગ્નિનુ દૃષ્ટાંત તદ્દન સાદુ છે પણ જીવનમા તર્કશક્તિનો ઉપયોગ આપણે ઘણા કઠણ વિષયોના શોધનમા કરીએ છીએ તર્કશક્તિનો ઉપયોગ પૂર્વે ન અનુભવેલા વિષયોને શોધવામા પણ થાય છે ઉદાહરણાર્થ, રસાયનશાસ્ત્રીઓએ કેટલીક ન જોયેલી ધાતુના અસ્તિત્વ વિષે પહેલા તર્ક કર્યો અને પછી તેને શોધી, જ્યોતિષીઓએ યુરેનસ અને નેપચ્યુનને જોયા પહેલા એના અસ્તિત્વનો તર્ક કર્યો આ રીતે તર્કશક્તિનો વ્યાપાર સાદો નથી

છતા, એ ગમે તેટલો ખીલવવામા આવે અને ગમે તેટલો અટપટો હોય તોયે, જો એક વસ્તુ નિરતર ધ્યાનમા રાખવામા આવે કે એનુ મડાણ પગને પગને અનુભવ પર જ હોવુ જોઈએ, અને પરિણામે જે તર્ક થાય તેને પણ અનુભવથી સિદ્ધ કરવો જ જોઈએ તો અનેક વાદવિવાદો મત મતાતરો, ભ્રમણાઓ વગેરેના ઝઘડા ઓછા થાય, અને તર્કશક્તિનો ઉપયોગ વકીલની માફક પોતપોતાના પક્ષોના સમર્થન માટે ન થાય, પણ સત્યના શોધન માટે જ થાય આવી જાતની તર્કશક્તિની કેળવણી કદી લેનારને કે આપનારને અસતોષકારક નીવડે નહી

આપણે પોતાના મનમા વાતચીત ચલાવવાનો જે વ્યાપાર કરીએ છીએ, તેને સાધારણ રીતે કલ્પના, વિચાર વગેરે નામોથી આપણે

કાઈક કર્મ કરવાની ઇચ્છા થાય તે પહેલાં બુદ્ધિને જાગ્રત થવુ પડે છે સાચી રીતે કે ખોટી રીતે બુદ્ધિનુ કાર્ય પૂરુ થાય પછી જ કર્મ તરફ પ્રવૃત્તિ થાય

કેટલાક દાખલાઓથી આ વાત સ્પષ્ટ થશે રસ્તે ચાલતા એક નાળુ આવ્યુ, આપણે એ ટપી જવા ઇચ્છીએ છીએ બે ક્ષણ આપણે ઊભા રહીને નાળાની પહોળાઈ જોઈએ છીએ, આજુબાજુની જગા જોઈએ છીએ, અને પછી મનમા નિશ્ચય કરીએ છીએ કે, અમુક ઠેકાણેથી ટપી જવુ વધારે સગવડભર્યુ થશે ત્યા જઈ વળી પાછા ઊભા રહીએ છીએ અને કેટલુ જોર કરવુ પડશે, એનો મનમાં નિર્ણય કરીએ છીએ એ નિર્ણય શો થયો એ આપણે ભાષામા નહી બતાવી શકીએ, પણ એને આપણે મનમા ઠીક સમજી શકીએ છીએ નિર્ણય થતા એટલું જોર કરી કૂદકો મારીએ છીએ આ બધો મનનો વ્યાપાર ઘણા મહાવરાથી એક ક્ષણમા થાય કે વાર લાગે, પણ આવો કાઈક વ્યાપાર દરેક કર્મ કરતા પહેલા આપણે કરવો પડે છે

કોઈ વાર એવુ બને છે કે, આપણો નિર્ણય એવો થાય છે કે એને કૂદી જવા જેટલુ આપણાથી જોર નહી થઈ શકે એટલે આપણે પ્રવૃત્તિ કરતા અટકી જઈએ છીએ આવા નિષેધાત્મક નિર્ણયમા, ખરુ પૂછતા, બુદ્ધિ પૂરુ કાર્ય કરતી નથી, કેટલુ જોર કરવુ પડશે એનો નિશ્ચય થતો નથી, પણ આપણે કરી શકીએ એટલુ જોર પૂરુ નહી થાય એવો અપક્વ નિશ્ચય અથવા સશય કરી અટકી જાય છે

એક બીજુ દૃષ્ટાન્ત લઈએ

અસહકાર શરૂ થયો છે સરકારી શાળાઓનો ત્યાગ કરવા નેતાઓ પ્રેરણા કરે છે આપણા મનમા કાઈક વિચારો — વેગો ઉદ્ભવે છે. કાઈક — ભાષાથી ન વર્ણવી શકાય એવો — નિર્ણય થાય છે અને આપણે સરકારી શાળાનો ત્યાગ કરીએ છીએ આ નિર્ણય થવામા આપણે કેટલુંક આપણી ભાવનાઓનું નિરીક્ષણ કરીએ છીએ, કેટલુંક આજુબાજુની પરિસ્થિતિનુ નિરીક્ષણ કરીએ છીએ, કેટલીક કલ્પનાઓ કરીએ છીએ તર્કો દોડાવીએ છીએ, આપણુ જોર તપાસીએ છીએ.

અને છેવટે પગનુ લેવડાવનાર નિર્ણય ઉપર આવીએ છીએ. આ નિર્ણય બુદ્ધિએ સાચી રીતે કર્યો હોય કે ભૂલભર્યો કર્યો હોય, પણ એણે કાર્ય કર્યું છે

બીજો માણસ એના જ સર્વ મનોવ્યાપાર કરી નિર્ણય પર આવે છે, કે શાળાનો ત્યાગ ન કરવો એટલું જ નહીં પણ એનો વિરોધ કરવો; અને તેમ કરવા મંડી જાય છે એણે પણ સાચી રીતે કે ખોટી રીતે બુદ્ધિવ્યાપાર ચલાવ્યો છે જ.

પણ ત્રીજા માણસના મનોવ્યાપાર નિર્ણય પર આવી શકતા નથી અસહકાર કરવાની એનાથી પ્રવૃત્તિ થઈ શકતી નથી; એ વિરોધ કરવા જેવી છે એવો પણ નિર્ણય કરી શકતો નથી આ ઠેકાણે બુદ્ધિનો વ્યાપાર અધૂરો રહે છે એમ કહી શકાય

તાત્પર્ય, બુદ્ધિ એ નિર્ણય કરનારી શક્તિ છે, અને એ શક્તિ પૂરેપૂરો પોતાનો વ્યાપાર કરે એટલે કાંઈ પણ કર્મમા આપણી પ્રવૃત્તિ* થવી જોઈએ એ મનની શક્તિ છે, વાણીની શક્તિ નથી પ્રાણી માત્રમા એ શક્તિ ઓછીવત્તી કેળવાયેલી રહી છે

જો આ શક્તિને જ આપણે બુદ્ધિ તરીકે ઓળખીએ તો એ બુદ્ધિની કેળવણી અતિશય ઇષ્ટ વસ્તુ છે

હવે ત્રણ વસ્તુઓ વિચારવાની રહે છે પંડિતાઈ અને બુદ્ધિ વચ્ચેનો ભેદ, બુદ્ધિની કેળવણીના અંગો અને બુદ્ધિના નિર્ણયની સત્યાસત્યતા જાણવાનો માર્ગ, અથવા બુદ્ધિશક્તિ સાચી દિશામા જ કાર્ય કરે એવી રીતની એની કેળવણી

પંડિતાઈ અને બુદ્ધિ વચ્ચેનો ભેદ પહેલા તપાસીએ

ધારો કે, જગત સત્ય છે કે મિથ્યા એવો પ્રશ્ન બે ભાઈઓ ચર્ચે છે અને ચર્ચાને અંતે એક કહે છે કે, જગત સત્ય છે અને

* કોઈ ચાલુ કર્મ કરતા અટકી જવું, અથવા જે કર્મ કરવામા આવે છે એ બરોબર જ છે એવો ફરી ફરી નિર્ણય થવો અને તેથી એમા વિશેષ દૃઢતા આવવી એ પણ કર્મમા પ્રવૃત્તિ જ કહેવાય પ્રવૃત્તિના વિસ્તારની મર્યાદા અમુક જ હોવી જોઈએ એમ નથી

છે પરિણામે જુદા જુદા વિચારથી, છતા, બન્ને હાથ તામણનું ધોતિયુ નથી ખરીદતા

વળી એક દષ્ટાન્ત

વ અને હ આગગાડીમા મુસાફરી કરી રહ્યા છે એક માણસ અદર આવવા પ્રયત્ન કરે છે એના ચહેરા અને પહેરવેશ પરથી એ અસ્પૃશ્ય જાતિનો પણ કોઈ અમલદાર છે એવુ બન્નેનું અનુમાન થાય છે વને અસ્પૃશ્યના સ્પર્શનો વાંધો નથી અને અસ્પૃશ્યતાનિવારણ માટે આગ્રહ પણ છે હને એ વિષે સખત વાંધો છે પણ તે સાથે જ વને પોતાને બેસવાની અગવડ ન થાય તે માટે ભારે ખત છે અને વળી એણે એક એવો સિદ્ધાંત બાંધ્યો છે કે, અમલદારોની આગળ અક્કડ જ રહેવુ એથી ઊલટુ હ પોતે ગમે તેટલી અગવડ વેઠીનેય કોઈને જગ્યા કરી આપે એવો છે, અને વળી અમલદારી માટે એને એવી ભયવૃત્તિ છે કે, 'સત્તા આગળ શાણપણ' ચલાવે એવો નથી

પરિણામે, વ અસ્પૃશ્યતાનિવારણમા માનવાવાળો હોવા છતા, પોતાની સગવડના ખ્યાલથી તથા અમલદારી પ્રત્યેના દ્વેષથી, બેસનારને આવતો અટકાવવા પ્રયત્ન કરે છે, અને હને અસ્પૃશ્યતામા ધર્મબુદ્ધિ હોવા છતા સૌજન્ય તથા ભયને લીધે હરકત નથી કરતો

આ રીતે રાગદ્વેષો, પૂર્વના નિશ્ચિત સિદ્ધાંતો અને મૂર્તત્વ એ ત્રણ બુદ્ધિના નિર્ણયો ઘડવામા ભાગ ભજવે છે એ પૈકી ગમે તે એકમા દોષ હોય તોપણ નિર્ણયમા દોષ આવે વળી તે ઉપરાત એ અસ્પૃશ્ય જાતિનો છે અથવા અમલદાર છે એ તર્ક કરવામા જો કાંઈ ભૂલ થઈ હોય તો પાછો નિર્ણયમા દોષ આવવાનો

એટલે બુદ્ધિની કેળવણી એટલે પ્રજ્ઞા અને તર્કશક્તિની કેળવણી ઉપરાંત આપણા રાગદ્વેષોની શુદ્ધિ, પૂર્વસિદ્ધાંતોની ફરી ફરી તપાસ, અને મૂર્તત્વશક્તિની વૃદ્ધિ એમ થાય

હવે બુદ્ધિ સાચી દિશામા જ કામ કરે એવી રીતની એની કેળવણીનો માર્ગ વિચારવો રહે છે એ પ્રશ્ન એટલો મોટો છે કે, એનો વિચાર બીજા લેખમા જ કરવો ઠીક થશે

૧૨
સત્ય નિર્ણયો

બુદ્ધિ સાચી દિશામાં જ કામ કરે એવી રીતની એની કેળવણીનો માર્ગ હવે વિચારીએ.

બુદ્ધિની એક મર્યાદા પહેલેથી જ જાણી લેવી આવશ્યક છે. બુદ્ધિ એટલે નિર્ણય કરનારી શક્તિ એ અર્થ ફરીથી યાદ દેવડાવું છું. અમુક પ્રસંગમાં મારે કેમ વર્તવું એ ઠરાવવા માટે જે માનસિક વ્યાપારો થાય તે બુદ્ધિનો વ્યાપાર છે. આવી પડેલા પ્રસંગમાં જ બુદ્ધિનો વ્યાપાર થતો હોવાથી એના નિર્ણયો સર્વ કાળ માટે સાચા માનવા એ ભૂલ છે. સ્થૂળ વર્તનના નિર્ણયો બધા કાળ માટે એક સરખા હોય જ એમ ન કહેવાય. આજે એક બાળકને હું રમવા ઉત્તેજન આપું અને કાલે એને જ રમતો અટકાવું. આજે એક બાળકને આગ્રહપૂર્વક ખવડાવું અને કાલે એને જ ભૂખ્યો રહેવા સમજાવું. આજે એને વિદ્યામાં એકાગ્ર થવા કહું અને કાલે કર્મમાં એકાગ્ર થવા કહું. આજે હું ચેપી રોગીના સંસર્ગથી પોતાની જાતને બચાવી લઉં અને કાલે એ જ રોગીની સારવાર કરવા મંડી પડું. આજે જે દેશમાં રાજ્યનો જુલમ હોય તે દેશ છોડી જવો એવો નિર્ણય ઠીક ગણાય અને કાલે એ જુલમ સહન કરીને પણ દેશમાં રહેવું એ નિર્ણય ઠીક ગણાય. આ રીતે બુદ્ધિના સર્વે નિર્ણયો પ્રસંગ પૂરતા ગણાય અને પ્રસંગના ફેરફારને લઈને એના એકબીજાથી ઊલટા નિર્ણયો પણ સાચા હોય એમ બને.

પણ એક જ પ્રસંગમાં જુદા જુદા માણસો જુદા જુદા નિર્ણયો પર આવે છે અને ત્યાં બન્ને નિર્ણયો સાચા કેમ હોઈ શકે એ વિચારવા જેવો પ્રશ્ન છે. ગાંધીજી સ્વરાજસિદ્ધિ માટે એક માર્ગ સૂચવે અને કદાચ શ્રી કેળકર બીજો અને એથી ઊલટો સૂચવે. ગાંધીજી હિંદુમુસલમાનના પ્રશ્ન માટે એક માર્ગ બતાવે અને શ્રદ્ધાનંદજી કે કિચલુ જુદો બતાવે. ગાંધીજી અસ્પૃશ્યતાનિવારણને ધર્મ કહે અને શાસ્ત્રીઓ એને અધર્મ કહે. ગાંધીજી રેંટિયાનો મહિમા ગાય, અને

અભાવ હોય — દાખલા તરીકે બન્ને જૂઠા કે તરકટી છે એવો મારો ખ્યાલ બંધાયો હોય, તો હું ત્રાજવામાં તોળ્યા પ્રમાણે ન્યાય આપી શકું, પણ એથી કોઈનું કે મારું સમાધાન ન થાય. એ નિર્ણય વિચારદોષરહિત લાગે છતાં મારી ભાવનાને સંતોષ નહીં થાય, અને તેથી એમાં કાંઈ પણ ત્રુટી લાગ્યા વિના નહીં રહે. પણ બન્ને વિષે મને સરખી સમભાવના કે સહાનુભૂતિ હોય, બન્ને માટે હિતની જ દૃષ્ટિ હોય તો મારો નિર્ણય કાંઈ જુદા પ્રકારનો જ થાય. એમાં ત્રાજવાનો સ્થૂળ ઇન્સાફ નહીં હોય, પણ મૌલિક ઇન્સાફ હશે. આ રીતે નિર્ણય કરવામાં જે વસ્તુ વિષે નિર્ણય કરવાનો છે, તે વસ્તુ વિષે તે વખતે મારામાં વર્તતો ગુણ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે.

તટસ્થતા તથા સમભાવનાનો અભાવ અનેક રીતે થઈ જાય છે. બીજા ગુણોનું બળ એ એના ઉપર અસર પહોંચાડી, બુદ્ધિ ઉપર આડકતરી અસર પહોંચાડે છે. કેવળ એક વિષય માટેનો રસ પણ એ વિષય માટે તટસ્થપણે નિર્ણય કરવામાં અડચણ કરે છે. દાખલા તરીકે, એક માણસને ગાયનનો અત્યંત રસ છે; ગાયનકળાનું મહત્ત્વ ઘટી જાય એવી રીતના નિર્ણયો તરફ જો એની બુદ્ધિ એને ખેંચી જાય તો તે એનાથી સહન નહીં થઈ શકે. એ જ પ્રમાણે જો એને ગાયનકળાનું ખંડન કરવાનો જ રસ ચડ્યો હોય, તોયે એ વિષયનો તે શુદ્ધ વિચાર નહીં કરી શકે.

બુદ્ધિના નિર્ણયો ઉપર ગુણોની કેવી રીતે અસર પહોંચે છે, તેનું આ વિવેચન થયું. પણ બુદ્ધિની સૂક્ષ્મતા થવામાંયે ગુણોનો વિકાસ જ પ્રધાન સાધન છે. બાહ્ય જગતના અભ્યાસ, અવલોકન અને અનુભવથી બુદ્ધિ સૂક્ષ્મ થાય છે, એવો આપણો સામાન્ય ખ્યાલ છે. બહુ ભારે ચારિત્ર ન હોય એવા માણસો સૂક્ષ્મ વિચાર કરી શકે છે એવું આપણે ઘણી વાર જોઈએ છીએ. અને તેથી ગુણવિકાસ અને બુદ્ધિવિકાસ વચ્ચે કોઈ સંબંધ હોય એમ આપણને લાગતું નથી. ઊલટું, બુદ્ધિનો સંબંધ એકાગ્રતા સાથે છે એવો આપણો ખ્યાલ છે; અને એકાગ્ર થવા માટે જેટલા ગુણો જોઈએ તેટલા ગુણો તેટલા વખત પૂરતા પણ હોય તોયે ચાલે એમ મનાય છે.

પણ આ સૂક્ષ્મતા એ જે અર્થમાં હું બુદ્ધિનો વિકાસ કહું છું તે અર્થમાં બુદ્ધિનો વિકાસ નથી. પણ પ્રજ્ઞાશક્તિ (અનુભવ તથા તુલનાશક્તિ) તથા તર્કશક્તિની જ સૂક્ષ્મતા છે. અમુક ક્ષણે કેમ વર્તવું એનો નિર્ણય કરનારી શક્તિ તે મારા અર્થમાં બુદ્ધિશક્તિ છે; અને એનો વિકાસ ગુણવિકાસ વિના અશક્ય છે.

એકાગ્રતા, વૃત્તિનિરોધ વગેરેના અભ્યાસથી હું પ્રજ્ઞા તથા તર્કની સૂક્ષ્મતા કરી અપરોક્ષપણે ક્ષણભર અદ્વૈત તત્ત્વ જાણું, કે આત્માનું અમૃતત્વ ઓળખું, કે સત્ય અથવા અહિંસાની પરાકાષ્ઠાની કલ્પના કરું, સત્યાગ્રહનો સિદ્ધાન્ત સમજું, સામ્યવાદી (સોશિયાલિસ્ટ) થાઉં; એથી હું વેદાન્તતત્ત્વને સિદ્ધ કરી શકું, સત્ય–અહિંસાની પરાકાષ્ઠા દર્શાવનારી કથા જોડી શકું, સત્યાગ્રહમીમાંસા લખી શકું, સામ્યવાદ પર ગ્રંથ રચી શકું; પણ મારા અને પાડોશીના બાળક વચ્ચે અભેદપણે વર્તવામાં, પાડોશીને મદદ કરતી વખતે મારા શરીરને જોખમમાં નાખવામાં, કસોટીમાં સત્યને વળગી રહેવામાં, પજવતી બિલાડી કે કૂતરાં પ્રત્યે ખામોશ પકડી રાખવામાં, વિરોધ ટાળવા સત્યાગ્રહને આચરવામાં, મારા નોકરને મારી જોડાજોડ બેસવા દેવામાં તર્કશક્તિ કે પ્રજ્ઞાથી કરી રાખેલા કે માનેલા વિચારો કે કલ્પનાઓ ઝાઝા મદદ કરતાં નથી; પણ કેવળ પ્રેમ, દયા, ક્ષમા, સમભાવ, તેજ, સત્ય, પ્રામાણિકતા, શૌર્ય વગેરે વિશિષ્ટ ગુણોનો ઉત્કર્ષ જ મદદ કરે છે.

બાવલાનું* ખૂન થતી વખતે જે અંગ્રેજોએ પોતાના જીવને જોખમે ઝંપલાવ્યું તેઓએ આત્માના અમૃતત્વ કે અદ્વૈત સિદ્ધાન્ત વિષે કદાચ સ્વપ્નામાંયે વિચાર નહીં કર્યો હોય ભંગીના બાળકને ધવડાવનાર સ્વર્ગવાસી મલબારીની માતાને કાને સામ્યવાદનો શબ્દ પણ નહી પડ્યો હોય. દીકરીની માફક કૂતરીની સુવાવડ અને માદી વાંદરીની માવજત

* કેટલાક વરસ પર મુંબઈમાં બાવલા નામે એક મુસલમાન ગૃહસ્થનું રસ્તા વચ્ચે દોડતી મોટરે ખૂન થયું હતું. તેને બચાવવા જીવને જોખમે એક બે અંગ્રેજોએ પ્રયત્ન કર્યો હતો. આ ખૂનમાં ઇંદોરના રાજા તથા મોટા અધિકારીઓનો હાથ માલૂમ પડ્યો હતો. અને ઇંદોરના રાજાને ગાદી છોડવી પડી હતી.

કરનાર મારા એક મિત્રપત્ની છે, એમની તર્કશક્તિ કે પ્રજ્ઞાશક્તિ સૂક્ષ્મ છે એમ કોઈ નહી કહી શકે 'હું જૂઠું નહી બોલી શકું, મે ઝાડ કાપ્યું છે,' એ વાક્ય જે ઉમરે જ્યૉર્જ વૉશિંગ્ટન બોલ્યો તે ઉમરે એણે સત્યના મહિમાનો વિચાર કર્યો હોય એવો સભવ નથી પણ ખાસ ગુણોના વિકાસથી જ એવા પ્રસંગોમા કેમ વર્તવુ તેનો તેઓ તાબડતોબ નિર્ણય કરી શક્યા

કર્મેન્દ્રિયોના અને જ્ઞાનેન્દ્રિયોના કાર્યો જેમ કર્મો છે, તેમ અંતઃકરણના કાર્યો પણ કર્મો જ છે એક જ જાતના કર્મના મહાવરાથી જેમ કર્મેન્દ્રિયોમા અને જ્ઞાનેન્દ્રિયોમા કુશળતા આવે છે, પ્રજ્ઞા તથા તર્કશક્તિમા કુશળતા આવે છે, તેમ બુદ્ધિમાંયે કુશળતા આવે છે જે માણસે જે ગુણને ખૂબ પોષ્યો હોય, તેના દરેક નિર્ણયમા તે ગુણની છાપ સ્વાભાવિક રીતે ઉતરેલી જણાશે. જેણે સત્યની ખૂબ ચીવટ રાખી હોય, તેના સહજ કરેલા નિર્ણયોમા પણ સત્ય કે સત્ય તરફ વલણ તરી આવશે જેણે સત્ય માટે ઓછી ફિકર કરી હશે તેના ખૂબ વિચારપૂર્વક નિર્ણયોમાં પણ શંકા, અનિશ્ચિતતા જણાશે જેણે ઇરાદાપૂર્વક અસત્યને જ આચર્યું હશે, તેના નિર્ણયો પર અસત્ય લુચ્ચાઈની છાપ દેખાશે જેણે પરગજુપણાનો ગુણ ખીલવ્યો હશે, તેના અનાયાસે કરેલા નિર્ણયોથીયે બીજાનું હિત થવા તરફ વલણ રહેશે જેણે સ્વાર્થ જ શોધ્યો હશે તેમા એનું પોતાનુ હિત જોવાની જ દૃષ્ટિ પારખી શકાશે

જે ગુણ અતિશય ખીલ્યો હોય, તે ગુણને પોષનારો માનસ પ્રકૃતિનો નિયમ (તે ગુણને પોષવાની ફિલસૂફી) એ માણસ તરત જ સમજી શકે એવી એની બુદ્ધિ થાય છે જેણે લોભને પોષ્યો હશે તે મૂડીવાદી અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો કુશળતાથી સમજી શકશે, અને એમા જ એને ફિલસૂફીની પૂર્ણતા લાગશે ધનાદ્ધર્મસ્તત સુખમ એ એને પરમ સિદ્ધાંત લાગશે જેણે ઇંદ્રિયોના વિષયોનો આનંદ પોષ્યો હશે તે વિજ્ઞાને શોધેલાં સાધનો, કળાઓનો મહિમા તથા એને પોષનારી દલીલોને તુરત સમજી શકશે, અને જીવનવિકાસની એ જ બાજુ એને સૌથી મહત્ત્વની લાગશે જે ફિલસૂફી ભોગ અને મોક્ષ બેનું સમર્થન કરે, તે ફિલસૂફી

એને સર્વાંગપૂર્ણ લાગશે, સોના અને કારીગરીથી મઢેલા દેવમંદિરો અને સિંહાસનો, ફૂલથી સુશોભિત હિંડોળાઓ અને વાડીઓ, વિવિધ પ્રકારના ભોજનો અને વસ્ત્રો, દીપમાળાઓ, ધજાપતાકાઓ વગેરેની રચનામાં એ ભક્તિમાર્ગ જેણે દેલવાડાના મંદિરોથી જૈન ધર્મનો અને અજન્ટાની ગુફાઓથી બૌદ્ધ ધર્મનો ઉત્કર્ષ થયેલો સમજશે, પોતાના સંપ્રદાયનો ઉત્કર્ષ એ માર્ગે કરવા પ્રયત્નશીલ થશે, અનંત કાળ સુધી લક્ષ્મીનારાયણના ચતુર્ભુજ પાર્ષદ બનવું, કે ગોલોકની કૃષ્ણની લીલામાં ભાગ લેવો, કે અક્ષરધામના અર્ષભામાં જઈને બેસવું એ મોક્ષ એને રુચશે જેણે પરોપકારવૃત્તિનો વિકાસ કર્યો હશે તેને દાનધર્મ, સેવાધર્મ, દયાધર્મનો મહિમા ગાનારા બુદ્ધિવાદો યથાર્થ લાગશે જેણે અસત્ય, લુચ્ચાઈ વગેરે પોષ્યા હશે, તેને 'દુનિયા ચલાના મક્કરસે' એ સૂત્રમાં સિદ્ધાન્તોનો અર્ક ભરેલો જણાશે

જે ગુણને જેણે થોડોઘણોયે નહી પોષ્યો હોય તેને તે ગુણથી ઊપજેલી ફિલસૂફી—એ ગમે તેવો વિદ્વાન હશે તોપણ—નહી સમજાય અસત્યનિષ્ઠ માણસને હરિશ્ચંદ્રનું કે રજપૂતોનું વર્ણન મૂર્ખતાના પ્રદર્શનરૂપ લાગશે, લોભી માણસને વેશમધુ દાસ કે જમનાલાલ બજાજના ત્યાગમા વ્યવહારજ્ઞાનનો અભાવ જણાશે, વ્યવહારકુશળ કહેવાતા માણસોને તુકારામ અને રામકૃષ્ણ પરમહંસ વિષે ઘેલછાનો સંશય થશે આર્યતત્ત્વજ્ઞાનના એક પ્રસિદ્ધ આચાર્યે મને પોતાની સંસ્થા વિષે માહિતી આપતા જણાવ્યું કે, અમારો ઉદ્દેશ આર્યતત્ત્વજ્ઞાન અને પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનનો તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કરી આર્ય તત્ત્વજ્ઞાનની શ્રેષ્ઠતા જગત આગળ સિદ્ધ કરી બતાવવાનો છે પછી સત્યાગ્રહાશ્રમ વિષે વાતચીત નીકળતા તેમણે જણાવ્યુ, "તમને ખોટું ન લાગે તો હું તમને કહું કે હું ગાંધીનો આ સત્ય અને અહિંસાનો સિદ્ધાંત સમજી શકતો નથી હું તો શઠ પ્રતિ શાઠ્યમ્‌માં માનનારો છુ ગાંધીના વિચારો બધા અવ્યવહારુ હોય છે તમે ગુજરાતીઓ ભાવનાવશ છો, તમે આવી વાતોમાં માની શકો અમે વ્યવહારસિદ્ધિ તરફ લક્ષ આપવાવાળા રહ્યા અમારે ગળે એ સિદ્ધાન્તો ન ઊતરે" તર્કભેદની પાછળ ગુણભેદ રહેલો છે, એનું આ આચાર્ય

મને સચોટ ઉદાહરણ લાગ્યુ જે ગુણોનો વિકાસ થયો ન હોય, તે ગુણોના પરિશીલનથી જ વિકાસ પામનારી બુદ્ધિ એને લગતી ફિલસૂફી સમજી જ ન શકે જેણે એ ગુણોનુ કાંઈ કે બળ હોય તે એની દલીલને સમજી શકશે, જેનામાં એ પક્વ થયા હશે તે એનો અમલ કરી શકશે એટલે જોકે અમુક પુરુષના વિચારો, અથવા અમુક નિર્ણયો સત્ય જ છે અને અસત્ય નથી, એમ કહેવામા ધૃષ્ટતા કે સાહસ થાય, છતા, બની શકે તેટલુ સત્ય નિર્ણયો તરફ વળવાનો માર્ગ અનિશ્ચિત નથી જે સત્યનુ જ પાલન કરવામા પ્રયત્નશીલ રહે,* સત્યની જ જિજ્ઞાસા રાખે, તેની

---

* સત્ય તે એવી કઈ ચોક્કસ વસ્તુ છે કે જેનુ પાલન કરી શકાય? બધાયે સત્યો સાપેક્ષ છે, અને જે માણસ 'હુ કરુ છુ તે જ સત્ય છે' એવો દાવો કરે છે, તે જ અસત્યવાદી છે, એક દૃષ્ટિ એકને સત્ય લાગે અને બીજાને અસત્ય લાગે, આજે સત્ય લાગે અને કાલે અસત્ય લાગે, માટે શાનુ પાલન કરવાનો આગ્રહ રાખવો? આવી શકા કેટલાક ઉઠાવે છે ખરું જોતા આવી મુશ્કેલી ઉઠાવવાની જરૂર નથી જે વસ્તુ આજે મને સત્ય કે અસત્ય લાગે છે, તે મારે માટે આજે તેવી જ છે આજે મારે માટે મન, વાણી, કર્મથી વર્તનનો નિયમ તે માન્યતા મુજબ જ હોય એ વિષે બીજાનુ દૃષ્ટિબિંદુ ગમે તે હો, અને કાલે મારુ દૃષ્ટિબિંદુયે ભલે બદલાઓ મને જે વસ્તુ સત્ય લાગે તે બીજાને અસત્ય લાગતી હોય, તો તે પરથી એ વસ્તુ વિષે વધારે ઊંડો વિચાર કરવાની મને સૂચના મળે કારણ કે બેમાથી કોઈની પણ ભૂલભરેલી અથવા અધૂરી દૃષ્ટિ હોવાનો સભવ છે આથી આવી બાબતોમા મારી દૃષ્ટિ પ્રમાણે બીજા પાસે આચરણ કરાવવા હુ કદાચ દબાણ કરુ નહી વળી અત્યાર સુધીમા મારા વિચારોમા કેટલોય ફેર પડી ગયો છે એ યાદ રાખીને, તથા ઉત્તમ ગુણોના વિકાસ વિના તર્કશક્તિથી કરેલા વિચારોનો સ્વીકાર બહુ વિસાતનો નથી એ યાદ રાખીને પણ મારા મતો પ્રમાણે કોઈને કેળવવાનો કે એમા ભેળવવાનો હુ આગ્રહ કરુ નહી જરૂર હોય તો મારુ દૃષ્ટિબિંદુ હું સમજાવવા પ્રયત્ન કરુ, પણ તેનો સ્વીકાર કરાવવા આગ્રહ કરવો એ અયોગ્ય થાય પણ કોઈ પણ કારણને લીધે મારે બોલવુ જ પડે, તો મને જે ભૂલભરેલુ લાગતુ હોય તે તેમ જ કહેવુ પડે મારાથી 'અજ્ઞાની લોકોના સતોષ માટે' 'બાળકોના મનોરજન માટે' કે 'ધીમેધીમે બાળક થવાની ઇચ્છાથી' જે મને અસત્ય લાગે છે તે સત્ય સમજાઈ જાય એવી રીતે રજૂ ન કરી શકાય મારુ દૃષ્ટિબિંદુ બીજા નહી સમજી શકે, 'થવા મોટા સત્યને સમજવાની લાયકાત વિના ઓછા સત્યને છોડે એવો

તર્કશક્તિ અને પ્રજ્ઞા સત્યને જ પારખવા તરફ અને બુદ્ધિ સત્ય નિર્ણયો કરવા તરફ જ ઢળેલી હશે. એ સત્ય રુચિકર હોય કે અરુચિકર, સુખ કરવાવાળું હોય કે દુઃખ, હર્ષ કે શોક તથા એથી પ્રેય સિદ્ધ થાય છે કે નહીં એ પ્રશ્ન નિરાળો છે. પણ જે સત્યને જ શ્રેય માનતા હોય, અને શ્રેયને જ પ્રેય માને, તેને એ શ્રેય અને તે શ્રેયમાં જેટલું પ્રેય હોય તેટલું મળે.

એમનામાં બુદ્ધિભેદ થશે, અથવા સમજી ન શકનારી મારા આચરણથી એમને દુઃખ થશે, એમ મને લાગતું હોય તો મારે મૌન રાખવું અથવા અલગ થઈ જવું એ માર્ગ કયારેક રહે. જો મારા દૃષ્ટિબિંદુમાં સત્ય હશે, તો તે સત્યનો કોઈ કાળે પણ સ્વીકાર થયે જ છૂટકો છે; અને એ જો તે સત્ય ન હોય તો એમાંની ભૂલનું નુકસાન મારે એકલાએ સહન કરવું જોઈએ એવી મારી નિષ્ઠા હોવી જોઈએ. પ્રચારાર્થે નહીં, પણ એક શોધક તરીકે જ હું કાંઈ પણ વિચારો રજૂ કરી શકું. અને જે મિથ્યાચાર કે મિથ્યા ભાષણ લાગતાં હોય તેનું હું સમર્થન ન કરી શકું. અમુક દૃષ્ટિવાળાને એ મિથ્યા ન લાગી શકે એમ સમજું, અને તે દૃષ્ટિમાં ફરક પાડવો મુશ્કેલ જોઉં તો હું એની સાથે ખંડનમંડનના વાદવિવાદમાં ન પડું.

વળી અસત્ય શબ્દ દ્વિઅર્થી છે. સત્યથી ઊલટું, અથવા જૂઠું, મિથ્યા એ પણ અસત્ય કહેવાય છે અને વિશેષ સત્યની દૃષ્ટિએ ઓછું સત્ય પણ અસત્ય કહેવાય છે. એક વસ્તુ એકી વખતે જૂઠી અને સાચી બને ભાસી ન શકે. જે વખતે મને એક ઓરડીમાં સાપ ભાસ્યો હોય તે વખતે હું કોઈને કહું કે એ ઓરડીમાં સાપ છે, તો તે જૂઠું નથી, પણ એ ભાસ મિથ્યા જાણ્યા પછી કોઈને ડરાવવા માટે કે વિનોદાર્થે એમ કહું તો તે જૂઠું છે પણ લોઢાનો પાવડો, હથોડી અને કોદાળી ત્રણેને હું જુદાં કહું, અને ત્રણે લોઢું જ છે એ દૃષ્ટિએ એક કહું, ત્યાં ન્યૂન અથવા સ્થૂળ સત્ય અને વિશેષ કે સૂક્ષ્મ સત્યનો ભેદ કરું છું. પાવડો, હથોડી અને કોદાળીની એકતા એ સૂક્ષ્મ સત્ય છે, એમનો ભેદ સ્થૂળપણે સત્ય જ છે. એમની એકતા અને ભેદ એકી વખતે ગ્રહણ કરી શકું છું જરૂર પ્રમાણે હું કોઈ વાર એના ભેદ પર ભાર મૂકું અને કોઈ વાર એની એકતા પર ભાર મૂકું. એકતા પર ભાર મૂકતી વખતે ભેદો બધા ઔપાધિક અથવા ગૌણ અથવા મિથ્યા (નજીવા, immaterial) છે, એમ પણ કહું.

(૨) શક્તિને મળતા અર્થમાં; જેમ કે, 'હવે મારી વધારે ચાલવાની શ્રદ્ધા નથી.' વગેરે (૩) વિશ્વાસ, નિષ્ઠા અથવા માન્યતાના અર્થમાં; જેમ કે 'મને એ માણસમાં ખરુ શ્રદ્ધા છે.' 'એની ઈશ્વર પરની શ્રદ્ધા અખૂટ હતી' 'એ સૌ સૌની શ્રદ્ધાની વાત છે' (૪) આત્મવિશ્વાસના અર્થમાં; જેમ કે, 'તિલક મહારાજ પોતાની પ્રવૃત્તિ પરિપૂર્ણ શ્રદ્ધાથી કરતા, અને છેવટ સુધી એને વળગી રહેતા.' (૫) પ્રકૃતિના કોઈ પ્રકાર સાથે દૃઢ થયેલા આત્મભાવના અર્થમાં — જે શક્તિમાં મનુષ્યનો દૃઢ નિશ્ચય હોય તે, જેમ કે, ગીતાના ૧૭મા અધ્યાયની શરૂઆતમાં શ્રીકૃષ્ણ કહે છે, 'દરેક માણસની શ્રદ્ધા એના સત્ત્વને અનુસરીને સ્વાભાવિકપણે હોય છે, જે માણસની જેવી શ્રદ્ધા તેવો જ તે કહેવાય છે . આસુરી સંપત્તિમાં જેનો નિશ્ચય હોય તે તામસી કહેવાય.' (૬) દૃશ્ય પરિણામોનાં અદૃશ્ય કારણો માટે કરેલા અનુમાનમાં નિષ્ઠા — એ અર્થમાં: જેમ કે, પ્લૅંચેટ જેવા સાધનથી જે લખાય છે તે મરી ગયેલા પુરુષોના જીવો છે એવી શ્રદ્ધા

આ બધા અર્થો છેવટ નિષ્ઠા (અથવા નિશ્ચય) એ અર્થમાંથી ખેંચી શકાય એવા જણાય છે, એટલે એ અર્થમાં જ શ્રદ્ધાના વિષયનો વિચાર કરવા ધાર્યું છે.

પહેલુ તો મને લાગે છે કે, આપણે એ સમજી લેવું જોઈએ કે શ્રદ્ધા એ ચિત્તની એક ન છોડી શકાય એવી પ્રકૃતિ છે, એટલે શ્રદ્ધાનો અભાવ કદી સંભવી શકતો જ નથી શ્રદ્ધાની શુભાશુભતામાં ભેદ હોય, તેમાં તીવ્રમંદતાનો ભેદ હોય, બુદ્ધિયુક્ત અથવા બુદ્ધિરહિત શ્રદ્ધા હોઈ શકે, અનુભવયુક્ત અથવા અનુભવરહિત શ્રદ્ધા હોઈ શકે, શ્રદ્ધાના વિષયમાં ભેદ હોઈ શકે, પણ અશ્રદ્ધા એવી વસ્તુ જ નથી. એકાદ વિષયમાં મૂર્તિમંત શ્રદ્ધા હોય એવો કોઈ મનુષ્ય જેટલામાં

સમોવડિયાને નથી હોતો. સામાન્ય માણસ ચારિત્ર ઉપરના આદરને લીધે બુદ્ધિ માટે આદર રાખે છે, સમોવડિયા બુદ્ધિ અને ચારિત્ર વિષે ભેદ કરી, ચારિત્ર વિષે આદર રાખ્યા છતાં બુદ્ધિ વિષે આદર નથી રાખી શકતા "ઘરકા આદમી બેઉ બરાબર' અથવા 'મહાત્માને એના નિકટના નથી પૂજતા' — એ ઈશુના વચન પ્રમાણ આ અનાદર એક મહત્વનુ કારણ હોય છે

આવી શકે, પણ કોઈ પણ ઠેકાણે કોઈ પણ જાતની શ્રદ્ધા જ નથી એવું પ્રાણી સંભવી શકતું નથી. એટલે 'અશ્રદ્ધા' શબ્દનો અર્થ એટલો જ છે કે અમુક કોઈ વિષયમાં અશ્રદ્ધા અથવા નજીવી શ્રદ્ધા.

શ્રદ્ધા એ પ્રાણીના મુખ્ય ગુણને સ્થિર કરવાવાળી વૃત્તિ છે. જેવી જાતની જે માણસની શ્રદ્ધા હોય તેવું તેનું ચારિત્ર ઘડાય છે. આપણે કોઈ માણસને લોભી કે કંજૂસ કહીએ તો તેનો અર્થ એ છે કે એને ધનની શક્તિમાં તીવ્ર શ્રદ્ધા છે; ભક્તને ઇષ્ટદેવમાં તીવ્ર શ્રદ્ધા છે; અભિમાની માણસને પોતાની કોઈ સ્થિતિમાં તીવ્ર શ્રદ્ધા છે; સમદષ્ટિ પુરુષને જગતની એકતત્ત્વતામાં શ્રદ્ધા છે; શૂરવીરને વીર્યશક્તિમાં તીવ્ર શ્રદ્ધા છે; કાયરને જીવતરમાં શ્રદ્ધા છે; એમ પોતાના મુખ્ય ગુણથી દરેક માણસ (તેમ જ પ્રાણી)ની શ્રદ્ધા જણાઈ આવે છે.

જો શ્રદ્ધામાં ફરક પડે તો માણસના ચારિત્રમાં પણ ફરક પડી જાય છે. કોઈ માણસની પૈસા પરની અપાર શ્રદ્ધા પલટાઈને પરમેશ્વરમાં બેસે કે તુરત એનું ચારિત્ર બદલાઈ જાય છે. વિષયસુખમાં શ્રદ્ધાવાળા માણસને મોક્ષમાં શ્રદ્ધા બેસતાં એનામાંથી વિષયપરામણતાનો લોપ થાય છે.

આ રીતે કોઈ માણસ કે બાળકનો સ્વભાવ બદલવો એનો અર્થ એ છે કે એની શ્રદ્ધાનો વિષય બદલવો. હૃદયપલટાનો અર્થ પણ એ જ છે. એક જ સરખી તર્કશક્તિવાળા મનુષ્યોમાં દેખાતા મતભેદોનું કારણ તપાસીશું તો માલૂમ પડશે કે એની પાછળ શ્રદ્ધાભેદ રહેલો હોય છે. મારી તર્કશક્તિ ગમે તેટલી ઝીણી હોય, પણ મને જો શ્રીમંતાઈમાં જ અતિશય શ્રદ્ધા હોય તો મારાથી ટૉલ્સ્ટૉયનું ઉત્પાદક શ્રમ (bread labour)થી જ જીવવાનું શાસ્ત્ર નહીં સ્વીકારી શકાય. જો મને વિષયસુખમાં અત્યંત શ્રદ્ધા હોય તો ત્યાગ કે સંયમનું માહાત્મ્ય ગળે નહીં ઊતરે. જો મને અધિકારમાં શ્રદ્ધા હોય તો મારાથી ન્યાયવૃત્તિ નહીં જાળવી શકાય, અને મોભા (prestige)ના વિચારથી પર નહીં થઈ શકાય. જો મને કુલ કે વર્ણમાં શ્રદ્ધા હોય તો મારાથી અભેદદૃષ્ટિનો સિદ્ધાંત અમલમાં નહીં મૂકી શકાય. તર્કશક્તિ તથા બુદ્ધિ ગમે તેટલી સૂક્ષ્મ થાય તોપણ એ હંમેશાં શ્રદ્ધાને જ અનુસરે છે. જે વિષયમાં

માણસની દૃઢ શ્રદ્ધા હોય, તેનું જુદી જુદી રીતે સમર્થન કરવામાં તર્કશક્તિ વકીલ તરીકે કામ કરે છે જે ક્ષણે મારી વિષયસુખમાંથી શ્રદ્ધા ઊઠી જાય કે તેજ ક્ષણથી મારી તર્કશક્તિ ત્યાગ અને સંયમને મદદ આપવામાં પોતાની બધી શક્તિ ખરચવા માંડશે

આ ઉપરથી આપણને એક નિયમ મળે છે જ્યાં મતભેદ ટળી શકતો નથી એમ જોવામાં આવે, ત્યાં મૂળમાં શ્રદ્ધાભેદ છે એમ નક્કી સમજવું જોઈએ તેથી, જો કોઈ પણ ઉપાયે થઈ શકે એમ હોય તો, સામા માણસના શ્રદ્ધાના વિષયમાં જ ફરક પાડવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ

આ નિયમ સમજવાથી એનો સફળ અમલ પણ કરી શકાય જ એમ ન સમજવું કારણ કે એ નિયમ પણ ચિત્તવિકાસના અનેક નિયમોને અધીન રીતે વર્તે છે પણ બીજા સંજોગો અનુકૂળ હોય તો તે નિયમ પોતાનું કાર્ય કરે જ

આ રીતે અયોગ્ય વિષય ઉપર કોઈની શ્રદ્ધા અથવા કોઈ વિષય પર કોઈની અયોગ્ય શ્રદ્ધાને શુદ્ધ કરવી એ જ મતભેદ ટાળવાનો શુદ્ધ ઉપાય છે એ જ્યાં સુધી ન થાય ત્યાં સુધી પોતાની શ્રદ્ધાના વિષયનું પ્રતિપાદન નકામું જાય છે

આ રીતે શ્રદ્ધા અને અશ્રદ્ધાને તપાસવાથી અંધશ્રદ્ધા વિષે આ નીચે કાંઈક વિચાર કરી શકીએ છીએ

અંધશ્રદ્ધા એક પ્રકારની સદોષ શ્રદ્ધા છે અહીં શ્રદ્ધાનો અર્થ વિશ્વાસ કે માન્યતા જ થઈ શકે એક પદાર્થમાં એના કુદરતી ધર્મોને બદલે અથવા એ ધર્મો ઉપરાંત બીજા ધર્મોનું આરોપણ કરવું અથવા એક પરિણામમાં એનાં પ્રાકૃતિક કારણને બદલે બીજા કારણોનું આરોપણ કરવું એને સદોષ શ્રદ્ધા કહી શકાય અનેક વાર અધૂરા અવલોકનને પરિણામે આવી સદોષ શ્રદ્ધા થાય છે દાખલા તરીકે, દોરીમાં સર્પના ધર્મોનું આરોપણ કરી એને ભયનું કારણ માનવું એ સદોષ શ્રદ્ધા છે એ જ રીતે, પ્રતિબિંબને બિંબ માની લેવાની ભૂલથી ઝાંઝવામાં જળ મનાય છે આ તો ક્વચિત્ બનતા પ્રસંગોના દાખલા લીધા પણ વ્યવહારમાં અને ખાસ કરીને સૂક્ષ્મ વિષયોમાં આપણે એ ભૂલમાં વારંવાર પડેલા હોઈએ છીએ આપણામાં રહેલી અનેક શક્તિઓ કે

ત્રુટીઓને લીધે મળતા યશ-અપયશને આપણે ઘણી વાર કોઈ બાહ્ય સત્ત્વમાં રહેલી શક્તિથી થતા માનીએ છીએ; અને એ બાહ્ય સત્ત્વમાં આપણે શ્રદ્ધા બેસાડીએ છીએ. વળી ઘણી વાર આપણી પોતાની જેમાં ઉન્નતિ હોય તેવાં કાર્યોમાં આપણને જગતનું ભલું દેખાય છે, અને તેથી એવાં કાર્યોમાં જગહિતની દૃષ્ટિએ આપણી દૃઢ શ્રદ્ધા બેસે છે. આનું એક સરસ દૃષ્ટાંત મહાત્મા ટોલ્સ્ટોય પોતાના ‘ત્યારે કરીશું શું ?’માં પૂરું પાડે છે. પોતાનામાં રહેલી દયા અને પરોપકારવૃત્તિના પૂર્ણ વિકાસમાં મનુષ્યની ઉન્નતિ રહેલી છે. જ્યાં સુધી એ ગુણ પૂર્ણતાએ ન પહોંચ્યો હોય ત્યાં સુધી મુમુક્ષુને એ વૃત્તિઓને પોષવા સ્વાભાવિક પ્રેરણા થાય જ. એટલે દયાનાં અને પરોપકારનાં કાર્યોમાં એની શ્રદ્ધા બેઠા વિના રહે નહીં. એને એ વૃત્તિનું પોષણ આવશ્યક હોવાથી જેમની પર એ દયા કે પરોપકાર કરે તેમનું એ કાર્યોથી હિત જ થશે એવી એની દૃઢ શ્રદ્ધા બેસે. એ રીતે ટોલ્સ્ટોયને પણ થયું. પણ એ ગુણો પૂર્ણ થયા પછી જ્યારે એ ગુણો સહજ સ્વભાવ-રૂપે થઈ ગયા, ત્યારે માલૂમ પડ્યું કે આથી ઉપકાર સ્વીકારનાર માણસનું હિત થયુ જ કે નહીં એ ખાતરી નથી. સત્કર્મથી આપણે બીજાનું હિત થયેલું માનીએ છીએ; બીજાનું હિત થાય કે ન થાય, સત્કર્મ કરનારની એમાં ઉન્નતિ થાય છે જ અને બીજાને તેટલા વખત પૂરતો સંતોષ મળે છે. પણ જેમ કોઈ દીવાસળી માગે અને તે આપણે આપીએ તેમાં કાંઈ પરોપકાર કર્યાનુ આપણને ભાન થતું નથી, તેમ મોટામાં મોટાં દાન કરવામાંયે એની વિશેષતા આપણને ન લાગે એવો સદ્‌ગુણોનો વિકાસ થાય, ત્યાં સુધી સત્કર્મમાં બીજાનુ હિત છે એવી આપણને શ્રદ્ધા રહે છે.—આ સર્વે અધૂરાં અવલોકનનાં પરિણામ છે.

વળી એક બીજો દાખલો. મૂર્તિને પોતાના ઇષ્ટદેવની સ્મૃતિને જાગ્રત કરનારું, અને તે રીતે ધ્યાનાભ્યાસમાં મદદ કરનારું સાધન સમજવું એ શ્રદ્ધા છે. મૂર્તિને લીધે જે પવિત્રતા અને પૂજ્યતાનો ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે તેનું કારણ તેની સાથે જોડાયેલી ઇષ્ટદેવની સ્મૃતિ છે. એ રીતે એ મૂર્તિ તરફ આદર અને ભક્તિ લાગે એ યોગ્ય છે

પણ મૂર્તિને વિષે મનુષ્યના ભાવ કલ્પી એનો ઉપચારવિધિ કરવો એને ટાઢથી રક્ષણ કરવા એને ગોદડી ઓઢાડવી, તાપથી રક્ષણ કરવા ચંદનની અર્ચા કરવી, એને ભૂખતરસને વશ થતી માની એને ભોગ અર્પણ કરવો — એ સર્વમાં ભક્તિક્રિયા રહેલી છે એની ના નહી કહી શકાય પણ એ ભક્તિ સદોષ-શ્રદ્ધા-પ્રેરિત છે જે ધર્મ મૂર્તિમા નથી, પ્રકૃતિના નિયમથી ન હોઈ શકે, તેનુ આરોપણ કરીને એ પૂજા થાય છે, અને એ દ્વારા જે પરચાઓ અનુભવાતા જણાય છે, તેમા કોઈ પ્રકારનુ અધૂરૂં અવલોકન હોય છે

એ જ પ્રમાણે ગાધીજીએ ખાદી વિષે કેટલાક લોકોની સદોષ શ્રદ્ધાનો નિષેધ કરતા જણાવ્યુ હતું કે, ખાદીમા દેશનુ ધન બચાવવાની શક્તિ રહેલી છે એ શ્રદ્ધા બરાબર છે, પણ એમા ચારિત્રને શુદ્ધ કરવાની કોઈ વિશેષ લાયકાત રહી છે એમ માનવુ એ સદોષ શ્રદ્ધા છે ખાદીનો સ્વદેશી ધર્મ સાથે સબધ હોવાથી અને સર્વ ધર્મનો છેવટે ચારિત્રશુદ્ધિ સાથે સબધ હોવાથી જ્યા સુધી ખાદીની નવીનતા હોય અને તેનું સ્વદેશપ્રેમને લીધે માહાત્મ્ય સમજાતુ હોય ત્યા સુધી એની ચારિત્ર ઉપર પણ સારી અસર થઈ આવે એ સભવનીય પરિણામ છે, પણ એ પરિણામ ઉપજાવવુ એવી ખાદીની અગભૂત પ્રકૃતિ નથી ઉપર કહ્યા મુજબની મૂર્તિમાં પૂજાવિધિ તેમ જ ખાદીમા આવી ચારિત્રશુદ્ધિની નિષ્ઠામા પ્રતિબિબને બિબ માનવાનુ અધૂરૂં અવલોકન રહેલું છે એમ જણાશે મનુષ્યમા રહેલી પોતાની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ કરવાની બળવાન ઇચ્છા કોઈ નિમિત્ત કે આલબન શોધતી હોય છે અને મૂર્તિ કે ખાદી એ નિમિત્ત અથવા આલબન બની જાય છે આને લીધે પોતાના ચિત્તનો વિકાસ ઝપાટાથી થવા માડે છે તે પરથી એ આલબનને જ એનો વિકાસ કરવાવાળુ માને છે

અધૂરા અવલોકનથી જેમ સદોષ શ્રદ્ધા થાય છે, તેમ કોઈ વાર યોગ્ય પદાર્થમા પણ અશ્રદ્ધા રહે છે, અને જેને એવી અશ્રદ્ધા ન હોય તેના પર અંધશ્રદ્ધાનો આરોપ મૂકવામાં આવે છે દાખલા તરીકે, શ્રદ્ધાનું બળ જ લો કોઈ માણસ અગ્નિ પરથી ચાલી જઈ શકે એમ માનવાને ઘણા લોકો ના પાડશે, કોઈને એમ કરતાં જુએ તો તે કાઈ

દેવ જગાડતો હશે અથવા બીજી ચાલાકી કરતો હશે એમ માનશે, અને જે એ વાત ઉપર શ્રદ્ધા રાખે તેને અંધશ્રદ્ધાળુ કહેશે હાલ્ના જંતરવિદ્યાની તથા મનવિદ્યાની અનેક શક્તિઓ વિષે અવલોકનને અભાવે એ રીતે અશ્રદ્ધા રખાય છે અને એમા શ્રદ્ધા રાખનારા, અંધ શ્રદ્ધાળુ મનાય છે

આવી અશ્રદ્ધા હમેશા દોષરૂપ નહી ગણી શકાય કોઈ પણ માણસને પોતાને અનુભવ ન થાય ત્યા સુધી કોઈ વસ્તુમા શ્રદ્ધા ન રાખવાનો અધિકાર છે એ બીજા ઉપર અંધશ્રદ્ધાનો આરોપ મૂકે તે ભૂલભરેલો હોય તો અવલોકન કરાની ભૂલ ભાગી શકાય વળી ઘણી વાર એવુ બને છે કે, જેના ઉપર એ અંધશ્રદ્ધાનો આરોપ મૂકે છે તે સાચે જ અંધશ્રદ્ધાળુ હોય છે એટલે એની શ્રદ્ધાની પાછળ કાંઈ પણ અવલોકન કે અનુભવ ન હોય એવુ બને છે ભૂતયોનિ જેવી વસ્તુ ખરેખર હોય, અને એનો અનુભવ મેળવેલા એમા શ્રદ્ધા રાખે એ અંધશ્રદ્ધા ન હોય એમ બને પણ મને જો એવો કોઈ અનુભવ ન થયો હોય, એવા કોઈ અનુભવી અને વિશ્વાસુ માણસ પાસેથી એવા અનુભવ વિષે વિગતવાર હકીકત પણ ન મેળવી હોય, પણ કેવળ લોકજ્ઞાન તરીકે હું એના ઉપર શ્રદ્ધા રાખુ તો એ શ્રદ્ધાનો વિષય સાચો હોય તોયે મારી એ વિષેની દૃષ્ટિ અંધશ્રદ્ધાવાળી જ ગણાય

ઘણી વાર અંધશ્રદ્ધાનું એક લક્ષણ એવુ હોય છે કે, અંધશ્રદ્ધાળુ માણસ જગતમા બે શક્તિઓનુ અસ્તિત્વ માને છે પ્રાકૃતિક શક્તિઓનુ અને પ્રકૃતિના નિયમોથી પર, પ્રકૃતિના નિયમોને ઉલ્લઘીને બનાવો ઉપજાવનાર દૈવી શક્તિઓન પ્રકૃતિના નિયમો અને બળ વિષેના આપણા અધૂરા જ્ઞાનને લીધે ન સમજી શકાય એવી રીતે બની આવતા બનાવો વિષે આપણને ચમત્કારની નિષ્ઠા રહે છે તેથી એ બનાવોના પ્રાકૃતિક કારણો શોધવાની ભાંજગડમા ન પડતા એ કોઈ દૈવી બળોથી બની આવે છે એવુ આપણે માનીને સતોષ માનીએ છીએ પ્રકૃતિના નિયમોથી પર એવુ કાંઈ પણ અનુભવનો વિષય થઈ શકતુ નથી એ શ્રદ્ધાનો કે નિષ્ઠાનો અભાવ એ કેટલીક સદોષ શ્રદ્ધાનુ કારણ થાય છે

શ્રદ્ધાનો અને ગુણનો નિકટ સંબંધ છે જેનામાં શૌર્યનો ગુણ બળવાન છે એવા ક્ષત્રિયને, કે પ્રામાણિકપણાનો ગુણ બળવાન છે એવા વૈશ્યને ઇતરતર કે ધન અતિ વહાલાં કરવાં અશક્ય છે જેનામાં પ્રેમવૃત્તિનો ગુણ બળવાન છે તેને અહિંસામાં શ્રદ્ધા થવી સ્વાભાવિક છે જેની પ્રકૃતિમાં સત્ય ભરેલું છે તેને સત્ય કરતાં જગતની વસ્તુઓમાં કે કલ્પનાઓમાં વધારે શ્રદ્ધા બેસવી અસંભવિત છે

પણ ભાવનાવશતાનો અને સદોષ શ્રદ્ધાનોયે નિકટ સંબંધ છે ભાવનાની ઉત્કટતા શ્રદ્ધાને પોષનારી છે પણ ભાવના સાથે વિવેક કે સાવધાનતાની જોડ ન હોય, જ્યાં વિચારની માફક ભાવના ચિત્તનો કબજો કરે ત્યાં એ અંધશ્રદ્ધાને પોષે ભયભીત માણસ પડછાયાથી બીએ, ઝાડના ઠૂંઠાને ભૂત કે ચોર માને ભય સાથે કાંઈક સાવધાનતા હોય તો પડછાયાથી કે ઝાડથી ન બીએ, પણ સર્પ અને વાઘથી બીએ ખરો નિર્ભય માણસ સર્પ સિંહને સાથે લઈ સૂવા હિંમત કરે લોભની ભાવનાની ઉત્કટતાની સાથે હું વિવેકી હોઉં તો પૈસો મેળવવા ખૂબ પુરુષાર્થ કરું, મારો લોભ ગમે તેટલો બળવાન હોય તોયે હું મગજ ખોઈ ન બેસું પણ વિવેક ન હોય પણ કેવળ લોભ જ હોય તો હું શેખચલ્લી થઈ રહું મનમાં ઊપજતા તરંગોને અથવા સ્વપ્નાઓને હું સત્ય માની બેસું બીજી રીતે બોલીએ તો એમ કહી શકાય કે, જેમ અંધ મનુષ્ય એટલે આંખો વિનાનો માણસ, તેમ અંધશ્રદ્ધા એટલે વિવેકચક્ષુ વિનાની શ્રદ્ધા

જેમ કોઈ વાર યોગ્ય શ્રદ્ધા પર અંધશ્રદ્ધાનો આરોપ આવે છે, તેમ કોઈ વાર પૂર્વ-શ્રદ્ધા ઉપર પણ એ આરોપ આવવાનો સંભવ છે, માટે એ બેની વચ્ચેનો ભેદ પણ સમજવો જોઈએ શ્રદ્ધામાત્રનું અંતિમ પ્રમાણ અને આધાર અનુભવ છે શ્રદ્ધા જેમ એક બાજુથી તર્કને અનુસરે છે અથવા બે સાથે ચાલે છે તેમ બીજી બાજુથી એ અનુભવ અથવા બુદ્ધિની પૂર્વે આવે છે દા ત બાળક ખૂબ મહેનત લઈ વિદ્યા શીખે છે વિદ્યાના લાભનો એને અનુભવ નથી એણે કેવળ કાંઈક તર્કથી એના લાભની કલ્પના કરી એ તર્ક ખરો છે એ શ્રદ્ધાથી એ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા મથે છે પ્રાપ્ત કરીને એના લાભનો અનુભવ લે

છે તો એની વિદ્યા પ્રત્યેની શ્રદ્ધા દૃઢ થાય છે, નહીં તો ચાલી જાય છે. તે જ પ્રમાણે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી પોતાની પ્રત્યેક શોધની પાછળ મથતાં પહેલાં તર્કથી કાંઈક સત્યની કલ્પના બાંધે છે; અને પછી એ કલ્પના પર શ્રદ્ધા રાખી તેનો અનુભવ લેવા મથે છે. એ અનુભવમાં એ યશસ્વી થાય છે, તો એની શ્રદ્ધા એ સિદ્ધાંત બને છે. આવી પૂર્વ-શ્રદ્ધા (અનુભવની પૂર્વે રહેનારી, 'કાચી' અથવા કામચલાઉ શ્રદ્ધા) એ જરૂરની છે. એના વિના જીવનમાં કશુંયે સિદ્ધ ન કરી શકાય.

ઉપર અંધશ્રદ્ધાને સદોષ શ્રદ્ધા કહી છે. પણ દરેક સદોષ શ્રદ્ધા અવનતિકારક જ હોય એમ કહેવાનો આશય નથી. પૂર્વ-શ્રદ્ધા અને સદોષ શ્રદ્ધા વચ્ચે એ ભેદ કરી શકાય કે, જ્યારે વિશેષ અવલોકન અને અનુભવ આપણી પૂર્વ-શ્રદ્ધાને દૃઢ અને સિદ્ધાંતરૂપ બનાવે ત્યારે એ સાચી શ્રદ્ધા હતી એમ કહેવાય; જ્યારે વિશેષ અવલોકનથી પૂર્વ-શ્રદ્ધાના પ્રકારમાં મહત્ત્વનો ફરક પડી જાય અને એનુ સ્વરૂપ બદલાઈ જાય, જ્યારે પૂર્વ-શ્રદ્ધા ભૂલભરેલી લાગે અને તેનુ સ્થાન નવી શ્રદ્ધા લે, ત્યારે એ શ્રદ્ધા સદોષ હતી ગણાય. પૂર્વ-શ્રદ્ધા સદોષ છે કે સાચી એ ઉન્નતિને માટે મહત્ત્વનુ નથી. એની સાથે અવલોકન કરવાની અને અનુભવ લેવાની વૃત્તિ છે કે નહીં — વિવેક છે કે નહીં — એ મહત્ત્વનું છે. એ ન હોય તો પાછળથી સત્ય ઠરનારી શ્રદ્ધા પણ એને માટે અંધ છે અને અસત્ય ઠરનારી પણ અંધ છે.

આ વિચારસરણી જો દોષરહિત હોય તો નીચેના નિયમો માલૂમ પડી આવે છે:

૧. ગુણ અને શ્રદ્ધાનો નિકટ સંબંધ છે.

૨. ગુણની ઉત્કટતા શ્રદ્ધાને પોષનારી છે; પણ ભાવનાવશતા — એટલે વિવેકહીન ભાવના — અંધશ્રદ્ધા ઉપજાવનારી છે

૩. શ્રદ્ધા પ્રાણીના ચિત્તની પ્રકૃતિ જ છે; એટલે શ્રદ્ધાનો અભાવ સંભવતો નથી. તેથી અશ્રદ્ધા એટલે શ્રદ્ધાની ઊણપ અથવા બીજા કોઈ વિષયમાં શ્રદ્ધા.

૪. મતભેદનું મૂળ શ્રદ્ધાભેદ છે, અને શ્રદ્ધાભેદનું મૂળ ગુણભેદ છે. કેવળ દલીલોથી ગુણભેદ ટાળી શકાતો નથી, અને તેથી મતભેદ પણ

શ્રદ્ધાનો અને ગુણનો નિકટ સંબંધ છે જેનામાં બળવાન છે એવા ક્ષત્રિયને, કે પ્રામાણિકપણાનો ગુણ વૈશ્યને જીવતર કે ધન અતિ વહાલા કરવા અશક્ય છે જેનો ગુણ બળવાન છે તેને અહિંસામાં શ્રદ્ધા થવી સ્વાભા પ્રકૃતિમાં સત્ય ભરેલું છે તેને સત્ય કરતા જગતની કલ્પનાઓમાં વધારે શ્રદ્ધા બેસવી અસંભવિત છે

પણ <u>ભાવનાવશતાનો અને સદોષ શ્રદ્ધાનોયે નિકટ ભાવનાની ઉત્કટતા શ્રદ્ધાને પોષનારી</u> છે, પણ ભાવના સાવધાનતાની જોડ ન હોય, જ્યાં વિકારની માફક ભ કબજો કરે ત્યાં એ અંધશ્રદ્ધાને પોષે ભયભીત માણ બીએ, ઝાડના ઠૂંઠાને ભૂત કે ચોર માને ભય સાથે કાઇ હોય તો પડછાયાથી કે ઝાડથી ન બીએ, પણ સર્પ અને ખરો નિર્ભય માણસ સર્પ, સિંહને સાથે લઈ સૂના લોભની ભાવનાની ઉત્કટતાની સાથે હું વિવેકી હોઉં તો ખૂબ પુરુષાર્થ કરું, મારો લોભ ગમે તેટલો બળવાન કાળજું ખોઈ ન બેસું પણ વિવેક ન હોય પણ કેવળ તો હું શેખચલ્લી થઈ રહું મનમાં ઊપજતા તરંગોને અથવ ને સત્ય માની બેસું બીજી રીતે બોલીએ તો એમ ક <u>જેમ અંધ મનુષ્ય એટલે આંખો વિનાનો માણસ, તેમ અ વિવેકચક્ષુ વિનાની શ્રદ્ધા</u>

જેમ કોઈ વાર યોગ્ય શ્રદ્ધા પર અંધશ્રદ્ધાનો આરે તેમ કોઈ વાર પૂર્ણશ્રદ્ધા ઉપર પણ એ આરોપ આવવાન માટે એ બેની વચ્ચેનો ભેદ પણ સમજવો જોઈએ શ્રદ્ધામ પ્રમાણ અને આધાર અનુભવ છે શ્રદ્ધા જેમ એક બા અનુસરે છે, અથવા બે સાથે ચાલે છે તેમ બીજી બાજુથી અથવા બુદ્ધિની પૂર્વે આવે છે દા ત, બાળક ખૂબ વિદ્યા શીખે છે, વિદ્યાના લાભનો એને અનુભવ નથી કોઈક તર્કથી એના લાભની કલ્પના કરી એ તર્ક ખરો છે એ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા મથે છે પ્રાપ્ત કરીને એના લાભને

૧૪

વિકાસના પ્રકારો

શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ વારંવાર કહે છે કે શિક્ષણ એવી રીતે યોજવું જોઈએ કે જેથી બાળકની શક્તિઓ ખીલે, વિકસે. તે માટે એમ પણ કહેવાય છે કે, બાળકને આપણા ખ્યાલોથી ભણાવવાનો પ્રયત્ન ન કરવો, પણ એનામાં શું ભણવાની શક્તિ છે તે શોધી કાઢી તે જ ભણાવવું.

આ વાક્યમાં એકતરફી સત્ય છે, અને તે માટે જીવનનો વિકાસ એટલે શું એનો કેટલોક વિચાર કરવો ઘટે છે

એક આંબા પર પાશેર વજનનું એકેકું ફળ ઊતરતું હોય, તેને બદલે શેરથી બમણા વજનનું ઊતરે એવી રીતે એને સુધારવો, એ આંબાનો એક જાતનો વિકાસ છે

એનો ગર વધારી ગોટલો નાનો કરવો, એ બીજી જાતનો વિકાસ છે.

એના એક શેર રસમાં પાંચ ટકા ગળ્યું તત્ત્વ હોય તેને બદલે સાત ટકા મળે એમ કરવું, એ ત્રીજી જાતનો વિકાસ છે

એ જ પ્રમાણે પ્રાણીઓનો વિકાસ જોઈએ કીડાની અતિશય મોટી આવૃત્તિ સર્પ કહી શકાય, બિલાડીની મોટી આવૃત્તિ તે વાઘ. એ રીતે કીડા અને બિલાડી કરતાં સાપ અને વાઘનો વિકાસ વધારે થયો છે. બંનેનાં અવયવ, સ્વભાવ, બધું એક જ પ્રકારના છે, પણ દરેક ખૂબ પુષ્ટિને પામ્યા છે કીડા અને બિલાડીના એકેએક અંગની વૃદ્ધિ થવાથી એ સાપ અને વાઘ બન્યા એમ કહેવાય આ એક પ્રકારનો વિકાસ છે.

સાપ એ બહુ મોટું અને જબરું પ્રાણી છે, કીડી બહુ નાનું અને કમજોર પ્રાણી છે પણ કીડીને જે અવયવો પ્રગટપણે ફૂટ્યા છે, તે સાપને ફૂટ્યા નથી કીડી પગે ચાલનારું પ્રાણી છે, સાપ પેટે ચાલનારું પ્રાણી છે. સાપ મોટો બન્યો, પણ કીડો મટ્યો નહીં, કીડી અલ્પ રહી, પણ કીડાની દશા છોડી બીજી જાતના પ્રાણીની પંક્તિમાં ભળી એણે વજન ઊંચકવાની શક્તિ મેળવી છે, ભેગા મળીને કામ

કરવાની શક્તિ મેળવી છે સમાજ રચવાની શક્તિ મેળવી છે એને ઘર કરીને રહેવાની, અન્નનો સગ્રહ કરવાની વૃત્તિ છે સાપમાં આવુ કશુ નથી આ રીતે બળ અને શરીરની દૃષ્ટિએ સાપ આગળ કીડી કશી વિસાતમા નથી છતા વિવિધ ગુણોની દૃષ્ટિએ કીડી એ સાપ કરતા વધારે વિકાસ પામેલુ પ્રાણી છે આમ કીડીનો વિકાસ જુદી જાતનો છે

હવે ત્રીજી રીતનો વિકાસ જોઈએ હાથીએ પોતાનો એકેએક અવયવ વધાર્યો છે પણ એણે બે દાત અને નાક લાબા કરવામા તો હદ જ નથી રાખી ઊભા ને ઊભા જમીન સુધી પહોચે એવા દાત અને નાક બીજા કોઈ પ્રાણીએ વધાર્યા નથી એથી ઊલટુ સામાન્ય મોટા પ્રાણીઓમા માણસના નાક અને દાત બહુ જ નાના છે જો શરીરની સ્થૂળતા ઉપરથી તથા દાત અને નાકના બળ અને લબાઈથી વિકાસનુ માપ લઈએ તો હાથી ઘણો વિકાસ પામેલુ પ્રાણી ગણાય

હાથી આગળ વાદરો રાક્ષસ આગળ વેતિયા જેવો લાગે પણ હાથી ગમે તેટલો મોટો હોય તોયે સીધો બેસી નથી શકતો આગના બે ટેકાનો એને આધાર લેવો જ પડે છે એના પગ થાભના જેવા છે, પણ વસ્તુને પકડવા માટે એના આગળા નકામા છે વાદરો સીધો બેસી શકે છે બે પગે ચાલી શકે છે આગળાનો ઉપયોગ કરી શકે છે આ રીતે વાદરાનો વિકાસ જુદી જાતનો છે

ગાય ભેસની દૂધ ધારણ કરવાની શક્તિ કેટલી બધી વધી છે? વળી ગાયની પોતાના વાછડા પરની મમતા કહેણીરૂપ થઈ પડી છે છતા ગાય બીજી કોઈ ગાયના વાછડા પર મમતા કરી નથી શકતી, એને મારવાને જ દોડે છે જો ભૂલમા એ વાછડુ એને ધાવવા જાય તો પાટુ મારે છે

કૂતરાં નાના કુરકુરિયાને ગેલ કરાવે છે એની જોડે રમે છે મોટા કૂતરા આપસમા લડે છતા ઘણુંખરુ નાના કુરકુરિયાને છેડતા નથી કૂતરો બીજા મોટા કૂતરાને ખાવા ન દે એની પાસેથી ઝૂટવી પણ પોતે ભૂખ્યો હોય છતા કુરકુરિયાંના ભાગને છેડતો નથી

વાંદરા એથીયે આગળ જઈ, જેમ આપણે બીજાના બાળકોને રમાડવા લઈએ છીએ, ઊંચકીએ છીએ, તેમ બીજા વાનર બચ્ચાંને રમાડવા લે છે, છાતીએ વળગાડે છે, અને માથી વિખૂટું પડ્યું હોય તો તેની પાસે પહોંચાડે છે આ વળી પાંચમા પ્રકારનો વિકાસ થયો

વળી શાહમૃગે દોડવાની શક્તિ મેલ ટ્રેનના જેટલી વધારી છે એમ કહેવાય છે એની પાંખ કેવળ શોભારૂપ, અને એથી એના નાશનું કારણ થાય છે ચમરીના પગ અને પાંખ બન્ને નબળા છે, છતાં ચમરીની પાંખ શાહમૃગની પાંખ જેવી નકામી નથી થઈ પડી શાહમૃગે એક ઇંદ્રિયને માટે બેપરવાઈ કીધી છે અને બીજી ઇંદ્રિય બળવાન કરી છે આ છઠ્ઠી જાતનો વિકાસ થયો

હવે મનુષ્યનો વિચાર કરીએ

સુથાર લુહારના બાહુ બળવાન હોય છે, અને ખેપિયાના પગ બળવાન હોય છે મરજીવાની શ્વાસ રોકી રાખવાની શક્તિ જબરી હોય છે મોતી પરોવનારની આંખો તીક્ષ્ણ હોય છે સોનીની ઝીણામાં ઝીણું વજન ઓળખવાની શક્તિ કેળવાયેલી હોય છે, કુશળ સર્જન (વાઢકાપ કરનાર)માં ઝીણી કારીગરી કરનાર સુથાર, લુહાર, સોની દરજી સર્વેની શક્તિ આવેલી જણાય છે ઝીણી કારીગરી કરનારામાં સર્જન એ કદાચ સૌથી વધારે વિકસિત કારીગર કહી શકાય સ્થૂળ સ્નાયુઓમાં એ લોકોનો વિકાસ થયો છે જુદી જુદી જ્ઞાનેંદ્રિયોની શક્તિઓને ગવૈયા, સુખડિયા, સરૈયા ચિત્રકાર તીરંદાજ વગેરેએ વધારી છે

બેકનની કોઈ પણ વિદ્યાને સમજી લેવાની શક્તિ મહાન હતી ટૉલ્સ્ટૉયની કાલ્પનિક વાતો જોડવાની શક્તિ અદ્ભુત હતી રવીન્દ્રનાથ, શેક્સપિયર વગેરેની કલ્પનાશક્તિ અસાધારણ છે રાજચંદ્રની સ્મૃતિ અદ્ભુત હતી

બેકન અત્યંત બુદ્ધિશાળી છતાં એની પ્રામાણિકતાની વૃત્તિનો વિકાસ થયો નહોતો એવું મનાયું છે ઔરંગઝેબ ધર્મનિષ્ઠ ગણાતો હતો છતાં એનામાં પિતૃભક્તિ અને બંધુપ્રેમનો અભાવ હતો એની તીવ્ર બુદ્ધિ કપટના માર્ગોમાં જ ચાલતી યુરોપમાં અનેક કવિઓ ઘણી ઉચ્ચ પંક્તિના ગણાય છે, પણ એમનામાં પત્નીવ્રતના ખ્યાલનો સંપૂર્ણ

અભાવ દેખાય છે હિંદુસ્તાનમા અનેક પુરુષો વેદાન્ત વિષયમા નિપુણ ગણાયા છે પણ તેમનામા નૈતિક ચારિત્રનો વિકાસ જણાતો નથી

રામકૃષ્ણ પરમહંસ અને તુકારામમા ઈશ્વર પ્રત્યેના અનુરાગની વૃત્તિ અપાર વધેલી હતી પણ એ એમના જેવા સમર્થ પંડિત નહી ગણી શકાય મહાવીરની ભૂતદયા પરાકાષ્ઠાએ પહોચેલી હતી બુદ્ધનો માનવપ્રેમ અપાર હતો

એક જ જાતિના મનુષ્યેતર પ્રાણીઓમા વિકાસનો નિયમ લગભગ સરખો જ હોય છે એક બિલાડીના જે અવયવો જેટના વિકસ્યા હોય, તેટના જ બીજી બધી બિલાડીના વિકસેના જણાશે કોઈ બિલાડીના આગના પગ જબરા અને પાછલા પાછલા જબરા એમ નહી જણાય કોઈની પૂછડી લાંબી તો કોઈની મૂછો લાંબી એમ નહી જણાય

મનુષ્યમા વિવિધતાનો પાર નથી એક મનુષ્યના બધા અવયવોમા એ સરખુ બળ નથી કોઈનો જમણો હાથ જબરો તો કોઈનો ડાબો કોઈના પગ કોઈના આગળા અને કોઈની બળ કોઈ મોટરને થોભાવી શકે એટના બળવાન કોઈની બુદ્ધિ તીવ્ર કોઈની લાગણીઓ તીવ્ર અને કોઈની કલ્પનાશક્તિ તીવ્ર કોઈ શબ્દથી ચિત્ર આલેખનાર તો કોઈ પીંછીથી આલેખનાર કોઈ જબરા સત્યાગ્રહી તો કોઈ જબરા ઠગ. કોઈની લોભવૃત્તિ બેહદ તો કોઈની ઉદારતા કોઈ ક્રોધની મૂર્તિ, તો કોઈ દયાની મૂર્તિ રૂપ રંગ ઘાટ વજન માપ તડફ (સ્ફૂર્તિ – smartness) અવયવ હાડ સ્નાયુ જ્ઞાનતંતુ કલ્પનાશક્તિ વિચારશક્તિ મહત્ત્વશક્તિ સ્મૃતિ વિકાર શુભ વૃત્તિ અશુભ વૃત્તિ ઇત્યાદિમા જે પ્રકૃતિ જ મળી મળેલી હોય તેમા વધારો કરવો એમ જો વિકાસ શબ્દથી સમજીએ તો વિશેષ ચરબીવાળાએ ચરબી વધારવી અને મોટા હાડકાવાળાએ હાડકાં હજુ મોટાં કરવા એક મોટર અટકાવી શકનારે બેને અટકાવવી એક કવિતા કરી શકનારે અનેક કવિતાઓ કરવની શક્તિ મેળવવી એક ભાષા શીખનારે અનેક ભાષાઓ શીખવી અલ્પ ક્રોધવાળાએ બહુ ક્રોધી થવુ અલ્પ લોભીએ અત્યંત લોભી થવુ ચોરનાની વૃત્તિવાળાએ એમાં પ્રવીણતા મેળવવી જૂઠું બોલવાની વૃત્તિવાળાએ વિના પ્રયાસે જૂઠું શકાય એવી શક્તિ કેળવવી એ બધો વિકાસ જ ગણાય

પણ દેખીતું છે કે વિકાસનો આટલો જ અર્થ કરીએ તો વિપરીત પરિણામો આવે.

ઉપરના નિરૂપણથી વિકાસના ૭ પ્રકારના ભેદો માલૂમ પડશે. પ્રથમ તો સ્થૂળ વિકાસ એટલે કોઈ પણ મૂળ શક્તિનું સ્વરૂપ કાયમ રહી એ શક્તિમાં વધારો થવો; સૂક્ષ્મ વિકાસ એટલે એ શક્તિનું કોઈ બીજી જાતની શક્તિમાં રૂપાંતર થવું.

(૧) આ રીતના સ્થૂળ વિકાસોમાં પહેલો કદવિકાસ ગણી શકાય: જેવો કે બિલાડી અને કીડાને મુકાબલે વાઘ અને સર્પનો વિકાસ. જે અવયવો, સ્વભાવો ઇ૦ બિલાડી તથા કીડામાં છે તે જ વાઘ અને સર્પમાં છે. પણ પ્રત્યેકનું કદ મોટું બનેલું છે.

(૨) બીજો વિકાસ અવયવોનો હોય છે. ઊંટની ગરદન ખૂબ વધેલી છે; બીજાં પ્રાણીઓની સરખામણીમાં હાથીનાં નાક અને દાંત અસાધારણ છે; વાંદરાનું પૂંછડું લાંબું છે; વાંદરા અને માણસનાં આંગળાં પણ લાંબાં ગણાય; સસલાના કાન લાંબા છે; બગલાની ચાંચ લાંબી છે. જુદા જુદા ધંધા કરનારાની તેમાં ઉપયોગી થતી કર્મેન્દ્રિયો કે જ્ઞાનેન્દ્રિયોનાં કદ વધેલાં છે. આ ઇંદ્રિયોનો સ્થૂળ વિકાસ કહી શકાય.

પણ સમડીની નજર તીક્ષ્ણ હોય છે; કરોળિયાની સ્પર્શશક્તિ તીક્ષ્ણ મનાય છે; સસલાના કાન તીક્ષ્ણ હોય છે; કેટલાંક પ્રાણીઓની ઘ્રાણશક્તિ તીવ્ર હોય છે; પોપટની વાચામાં વિશેષતા છે; ઘોડાના તથા શાદમૃગના પગમાં વિશેષ બળ છે, આ રીતે અવયવોના સ્થૂળ કદમાં નહીં પણ એ અવયવ દ્વારા બળ દેખાડવાની શક્તિમાં વૃદ્ધિ થવી એ ઇંદ્રિયોનો સૂક્ષ્મ વિકાસ કહી શકાય.

(૩) કીડી અને પતંગિયું ઈંડામાંથી ઇયળ અને ઇયળમાંથી પરિવર્તન પામી કીડી કે પતંગિયાનુ સ્વરૂપ લે છે; દેડકો, પક્ષી, મનુષ્ય વગેરે પ્રાણીઓમાં એથીયે વધારે પરિવર્તનો થાય છે; કેટલાંક પરિવર્તનો ઈંડાંમાં કે ગર્ભમાં થાય છે; કેટલાંક બાહ્ય જગતમાં થાય છે; કેટલાક અવયવો ચાલ્યા જાય છે, કેટલાક નવા આવે છે. આમ સ્થૂળ રૂપમાં પરિવર્તન થાય છે.

નથી. બહુ જ ઓછુ કે બહુ જ વધારે કદ જેમ અજુગતું લાગે છે અને હાંસીથી એની પ્રત્યે અનાદર દર્શાવવામાં આવે છે, તેવું સર્વ ઇંદ્રિયવિકાસ માટે નથી શરીરના અવયવોના પરિણામ માટે—ઇંદ્રિયોના સ્થૂળ વિકાસ માટે—કોઈ મર્યાદા મનાયેલી છે જ. ગરદન, આગળાં, આંખ, કાન, નાક ઇત્યાદિ બહુ લાંબા કે ટૂંકાં હોય તો ટીકાપાત્ર થાય છે; પણ એ ઇંદ્રિયોમાં રહેલા બળ માટે મર્યાદા નથી અંકાતી; અને અસામાન્ય વિશેષતા એ આદરપાત્ર ગણાય છે. કસરતબાજની કુસ્તી કે મોટર ઊભી કરવાની અથવા મોટા વજન છાતી પર ઉપાડવાની કે સાંકળ તોડવાની શક્તિ, નિશાનબાજની આંખની તીવ્રતા, ગવૈયા કે વક્તાનો અવાજ પરનો કાબૂ, કવિ કે નાટકકારની અતિશય કલ્પનાશક્તિ, શતાવધાનીની અદ્ભુત સ્મરણશક્તિ, કે વકીલની તર્કશક્તિ, વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીની અવલોકન શક્તિ વગેરે જેમ વધુ તેમ ઇષ્ટ મનાયાં છે. અને તેથી સામાન્ય રીતે એમ મનાયુ છે કે બાળકની જે ઇંદ્રિયની શક્તિમાં વિશેષતા તરફ જવાને વલણ જણાતુ હોય તેને જ ઉત્તેજન આપવુ યોગ્ય છે

મારા નમ્ર મત પ્રમાણે આ પણ દૃષ્ટિએ વિચારવા જેવી વસ્તુ છે

સાધારણ રીતે આપણો ખ્યાલ એવો છે કે આપણામાં અનેક પ્રકારની સ્વતંત્ર શક્તિઓ રહેલી છે, જુદી જુદી કર્મેન્દ્રિયોની શક્તિ કે જુદી જુદી જ્ઞાનેન્દ્રિયની શક્તિ એકબીજાથી સ્વતંત્ર છે, કર્મેન્દ્રિય અને જ્ઞાનેન્દ્રિયની શક્તિ એકબીજાથી સ્વતંત્ર છે, જ્ઞાનેન્દ્રિય અને અંતઃકરણની શક્તિઓ પરસ્પર સ્વતંત્ર છે, અંતઃકરણની કલ્પનાશક્તિ, સ્મૃતિશક્તિ, તર્કશક્તિ, વગેરે પરસ્પર સ્વતંત્ર છે. એટલે એકને વિશેષ ખેડવાથી બીજી કોઈ બાહ્ય કે આંતર ઇન્દ્રિય કુંઠિત થવાની દહેશત રાખવાની જરૂર રહેતી નથી

આ ખ્યાલ ભૂલભરેલો હોય એમ મને જણાય છે.* મને એમ લાગે છે કે કોઈ પણ એક કાળે દરેક માણસ પાસે સમગ્ર

* મારું અવલોકન આ વિષયમાં પૂર્ણ થયું છે, એમ ખાતરી ન હોવાથી હું અહીં નિશ્ચયાત્મક ક્રિયાપદો વાપરતો નથી.

શક્તિનું ચોક્કસ ભંડોળ હોય છે દરેક માણસનુ એ ભંડોળ ઓછુંવત્તુ હોય, એક જ માણસનુ જીવનના જુદા જુદા સમયમા એ ઓછુંવત્તુ થાય, બાળપણમા વધે, ઘડપણમા ઘટે, મદવાડ, ભૂખમરો વગેરેથી ઘટે, વ્યાયામ, પ્રાણાયામ, અન્ન, ઔષધિ વગેરેથી વધે, વગેરે એ એક જ ભંડોળ જુદી જુદી ઇન્દ્રિયોમા વહેંચાયેલુ હોય છે એ વહેંચણી ઓછાવત્તા અંશમા થયેલી હોય છે કોઈને મોટો અંશ એક કર્મેન્દ્રિયમા હોય તો કોઈને બીજીમા, કોઈને કર્મેન્દ્રિયમા તો કોઈને જ્ઞાનેન્દ્રિયમા કોઈને એક જ્ઞાનેન્દ્રિયમા, તો કોઈને બીજીમા, કોઈને એક કર્મેન્દ્રિય અને એક જ્ઞાનેન્દ્રિયમા વધારે અંશ પ્રાપ્ત થયો હોય, કોઈને અંતરિન્દ્રિયોમા વિશેષ અંશ હોય એ સમગ્ર ભંડોળમા વધારો થયા વિના એક ઇન્દ્રિયનુ વિશેષ ખેડાણ બીજી કોઈ ઇન્દ્રિયમા ન્યૂનતા લાવ્યા વિના ન થઈ શકે એટલે ગાવાની કે ચિત્ર કાઢવાની શક્તિ વિશેષ હોય, તો તેની સમગ્ર શક્તિનુ ભંડોળ વધ્યા વિના તે કેવળ એ શક્તિનો જ વધારો કરે, તો બીજી કોઈ ઇન્દ્રિય અંતઃકરણની શક્તિમા ઘટાડો થાય *

આ એક વાત

મનુષ્યનું સ્વાભાવિક વલણ એવું જણાય છે કે ભર્યામા વિશેષ ભરવુ એને વધારે અનુકૂળ લાગે છે, અને તેથી જીવનમા જણાતી બીજી

* ઉપરનુ લખ્યા બાદ શરીરવિજ્ઞાન (Physiology) પરનુ એક પુસ્તક વાચતા જણાયુ કે ઉપરનુ વિધાન પાયા વિનાનુ નથી શરીરશાસ્ત્રીઓ માને છે કે આપણા શરીરની કેટલીક ગાંઠો હાડકા વધારવાવાળી છે કેટલીક માંસ, ચરબી શક્તિ વગેરે કેટલીક ઉમર સુધી હાડકા વધારવાવાળી ગાંઠો એટલી ખાઉધરી હોય છે કે જે કાંઈ આપણે ખાઈએ–પીએ તેનો વિશેષ અંશ એ ગાંઠો જ ચૂસી લે છે અને તે એટલે સુધી કે બીજી ગાંઠોને સાંસા પણ પડે એમાદ પ્રાણીને ખાવાનુ ન મળતુ હોય તોપણ એના હાડકા વધતા જણાય છે અન્નમાથી રસ ન મળી શકે તો શરીરમા જે થોડુઘણુ માંસ હોય તેને પણ એ ગાંઠો ચૂસી લઈને હાડકા વધારવાનુ કામ કરે છે એ જ પ્રમાણે કેટલાક માણસોના સર્વ રસોને ચરબીમા ફેરવવાવાળા ભાગો ખૂબ ક્રિયાવાન હોય છે અને કેટલાકના બીજા ભાગો હોય છે એ જ નિયમ આ વિષયમા લાગુ પડતો જણાય છે

કરી શકાય. ઇંદ્રિયવિકાસની બાબતમાં વર્ગ પાડવા મુશ્કેલ પડે છે. એક જ ઉંમરના બે બાળકોનો ઇંદ્રિયવિકાસ સરખો નથી હોતો. એક બાળની જન્મથી જ કોઈ ઇંદ્રિય અત્યંત વિકસિત હોય અને બીજાની એ જરાયે ખીલી ન હોય. જેની ઇંદ્રિય વિકસિત હોય તેની સામાન્ય કર્મવિકાસ સાથે તથા શક્તિનું એકંદર ભંડોળ વધવાની સાથે એ ઇંદ્રિય વિશેષ બળવાન થવાની. જેને એમ ન હોય તેને એ ઇંદ્રિયના વિકાસ માટે વિશેષ પ્રકારની સગવડ કરવી પડે. એટલે એવોયે સંભવ છે કે શિક્ષકનું કાર્ય બાળકનું વલણ જે વસ્તુ માગે તે આપવાની વ્યવસ્થા કરવાને બદલે (કમમાં કમ તેની સાથે સાથે) એનામાં જે ખામી હોય તે પૂરવાની વ્યવસ્થા કરવાનું થાય.*

(૩) પરિવર્તન-વિકાસ. જુદી જુદી પ્રજાના સ્વર્ગોના વર્ણનોમાં ચાર કે એથી વધારે હાથો, પાંખો તથા અનેક આંખોવાળા શરીરની કલ્પના થયેલી છે. નરકનાં વર્ણનોમાં યમદૂતો શીંગાળા, પેટમાં આંખો કે મોં વાળા, લાંબી પૂંછડીઓવાળા ચીતરવામાં આવે છે. એટલે ચતુર્ભુજ, અષ્ટભુજ, ઊડી શકનારા, સહસ્રાક્ષ વગેરે પ્રાણીઓમાં રૂપાન્તર પામવાની ઇચ્છા કેટલાકને ઇષ્ટ લાગે છે અને વિકૃત — વિપરીત — વિકાસ (ઊંધો વિકાસ) એટલે શું એની પણ કલ્પના થઈ છે. પણ

---

* જે ઇંદ્રિયને જન્મથી જ વિશેષ શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ હોય તેની ઉપર ઓછું લક્ષ કરવાથી એ ઘટી જશે એમ માનવાનું કારણ લાગતું નથી. બીજી ઇંદ્રિયો તરફ વહેણ ફેરવવામાં પ્રયાસ થાય છે, કારણ કે બળવાન ઇંદ્રિય વધારે સામનો કરે છે. इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः। જબરા છોકરાની અવગણના કરો. જબરા પ્રાણી તરફ દુર્લક્ષ કરો તોપણ અંતે તો એ જ મોટો ભાગ લઈ જવાના. ઇંદ્રિયોની સ્વાભાવિક શક્તિઓને વધતા કૃત્રિમપણે અટકાવવી, કોઈનામાં ગાનશક્તિ જણાતી હોય તો તેને ન ગાવાનો નિયમ આપવો અને એને કુંઠિત કરી નાખવા કાંઈ પ્રયત્ન કરવો એમ કહેવાનો મારો આશય નથી. એ શક્તિ પોતાના પ્રયાસથી ખીલવાનો પ્રયાસ કરે એટલી અનુકૂળતા કરી આપવું એટલું બસ. પણ કેળવણીકારે બીજી ઇંદ્રિયો પર વધારે લક્ષ આપવું, એટલા માટે એ ગાન તરફની પ્રવૃત્તિનું નિયમન પણ કરે. એક વાત હંમેશ યાદ રાખી શકાય કે બધા પ્રયત્નો છતાં જે પ્રકૃતિ બળવાન હશે તે પોતાનો સ્વભાવ તજનાર નથી. प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति?

સામાન્ય માણસો, ક્રમમા ક્રમ આ જીવનમા, સ્થૂળ પરિવર્તનની ઇચ્છા રાખતા નથી, અને હાલ જેટલા અને જેવા અવયવોવાળુ પ્રાણી એ છે, એથી સતુષ્ટ જણાય છે એટલે સ્થૂળ પરિવર્તન – વિકાસનો વિચાર કરવાની જરૂર રહેતી નથી

પણ સૂક્ષ્મ પરિવર્તન – વિકાસ અત્યત મહત્ત્વનો અને ચિંતા ઉપજાવનારો વિષય છે

એક ઝીણા પોરા જેવા જળચર જતુમાથી જમીન પર ફેંકતા દેડકાનુ રૂપાતર લાબે કાળે ગમે તેટલુ અદ્ભુત લાગે તોપણ આપણને ખાતરી છે કે એ રૂપાતર ધીમે ધીમે — ગતિ નજરથી ન પકડી શકાય એવી રીતે — થયુ છે નાટકમા પિસ્તોલના ધડાકા સાથે જેમ ફેરફેર કરવામા આવે છે તેમ એમાએક થયેલું નથી હોતુ જમીન પર તરફડિયા મારતું અને રડવા સિવાય બીજો અવાજ ન કાઢી શકતુ બાળક ધીમે ધીમે બેસતુ, ઘૂટણિયા ભરતું, ઊભતું અને ચાલતું થાય અને થોડા અવાજો કરતા કરતા મોટા માણસ માફક સ્પષ્ટ બોલવા માડે ત્યા સુધી આપણે ધીરજ રાખી શકીએ છીએ

પણ સ્વભાવના પરિવર્તનમા આપણે એટલી ધીરજ બતાવતા નથી કોઈ આપણને કહે કે એક બાળક પરમ દહાડે જન્મ્યુ, કાલે ઘૂટણિયા ભરવા લાગ્યુ, અને આજે દોડવા લાગ્યુ, તો આપણે એને અદ્ભુત વાતોમા કાઢી નાખીશુ પણ એક બાળક આજે ચોરી કરવાની ટેવવાળુ હોય તોયે તેના બીજે દહાડે સુશીલ થઈ જવાની આશા આપણે છોડી શકતા નથી સ્વભાવના પરિવર્તનમા જાણે કોઈ ક્રમ જ ન હોય, જાદુના ખેલ માફક એકાએક થઈ જતા હોય એમ આપણી માન્યતા જણાય છે પોતે જે આડાઈ, કુટેવો, દુર્ગુણો વગેરેમાથી પસાર થયો હોય તેનુ દર્શન બાળકમા જણાતા પિતા અધીરો થઈ જાય છે, અને એમાથી એને કાઢવા માટે વિવિધ પ્રકારના ધમપછાડા મારે છે પણ સ્વભાવનુ જે પરિવર્તન માતા પિતામા થયુ હોય તે પરિવર્તન યથાકાળે — ખાસ પ્રતિબધક કારણો ન હોય તો — બાળકમા થયા વિના ન રહે તે ઉપરાતનુ પરિવર્તન એથીયે લાબે કાળે થાય, અને એનુ પરિણામ બહુ લાબે કાળે નજરમા આવે

બન્નેમા ગુણભેદ છે મીણબત્તીની તેજશક્તિ વિશેષ શુદ્ધ છે એમ બાળકનો પ્રાણવિકાસ થાય, એની સર્વ શક્તિઓ વિશેષ તેજસ્વી બને એ મહત્ત્વનુ છે

છતા અત્યત પ્રાણવિકાસ એ પણ માણસાઈનુ વિશેષ લક્ષણ નહી કહી શકાય વાઘ સિંહ પણ અતિશય તેજસ્વી પ્રાણીઓ છે જ્યા જ્યા પરાક્રમ છે ત્યા ત્યા પ્રાણની અધિકતા છે એમ કહી શકાય પણ એવા ઘણાયે પરાક્રમી પુરુષો છે જેમને અધમ પુરુષો કહી શકાય પરશુરામ અને રાવણ કે સિકદર અને નેપોલિયન પ્રાણવાનોમા ઊચે નબરે મુકાય, છતા એ આદર્શ ન થઈ શકે

(૬) હવે ગુણવિકાસનો પ્રશ્ન વિચારવો ઘટે છે

ઇંદ્રિયવિકાસના વિષયમા મે જણાવેલી દૃષ્ટિ અરુચિકર લાગવાનો સભવ છે કોઈ બાળકનુ અમુક ઇંદ્રિયની શક્તિ તરફ સ્વાભાવિક વળણ જણાતું હોય તો તેને પોષવાની જ અનુકૂળતા કરી આપવાને બદલે કોઈ બીજી ઇન્દ્રિયની તરફ મહેનત લેવી એ કેવળ નામના વિચારથી અયોગ્ય છે પણ આ જ સિદ્ધાતનો ગુણવિકાસની બાબતમા અમલ કરવાથી કેટલું વિપરીત પરિણામ આવે તે સહેજે સમજી શકાય એવુ છે મનુષ્યને જેમ ઇન્દ્રિયોની શક્તિનો વારસો ઘણી જ જુદી જુદી જાતનો મળેલો હોય છે, તેમ ગુણોનો વારસો પણ અતિશય વિવિધ હોય છે દરેક માણસની વિશિષ્ટતા આ બે કારણોને લીધે છે એમ ઘણે અશે કહી શકાય કોઈ બાળક નાનપણથી જ ક્રોધી હોય અને કોઈ ક્ષમાશીલ હોય, કોઈ ઉદાર હોય કોઈ કજૂસ હોય કોઈ પરોપકારી હોય ક્રોધીના ક્રોધ ગુણને અને કજૂસના અનુદારતા ગુણને ખીલવવો એ ઠીક થશે ખરું ? કે એની ક્રોધવૃત્તિને કોઈ બીજા ગુણ તરફ વાળવાનો પ્રયત્ન કરવો ઘટે ?

અભ્યાસ—એટલે એક જ પ્રકારની સતત મહેનત—તે જ શક્તિને વધારે છે અને દૃઢ કરે છે આગળ જતા તે એટલી દૃઢ બની જાય છે કે યત્રની માફક તેનો ઉપયોગ કરી શકાય છે ટપલેખક (ટાઇપિસ્ટ) આખ મીચીને ટપકાવી શકે છે બીબા ગોઠવનાર આખ મીચીને બીબા ગોઠવી શકે છે કર્મેંદ્રિયોની બાબતમા આમ ઇન્દ્રિયોને

દૃઢ વલણ પડી જાય એમા આપણને શકા નથી લાગતી પણ જ્ઞાનેદ્રિયો અને અતકરણને એ જ નિયમ લાગુ પડે છે સીધુ-વાકુ જોવામા આખને બરાબર તાલીમ મળવાથી, એ તાબડતોબ સીધુ-વાકુ પારખી શકે છે, એક ક્ષણમા લક્ષ્યને બરાબર વીધી શકે છે અતકરણના વ્યાપારો એ જ નિયમે થાય છે જૂઠી વાતો બનાવવાની ટેવ પાડતા પાડતા વિના પ્રયાસે જૂઠી વાતો જોડી કાઢવાની હથોટી આવી જાય છે કલ્પનાઓ કરવાનો સ્વભાવ પાડતા પાડતા વિના પ્રયાસે મનમા નવી નવી કલ્પનાઓ સ્ફુરે એવી આદત બની જાય છે શબ્દાલકાર કરવાની ટેવ પાડતા એમાંયે હથોટી આવી જાય છે જે દિશામા વિચારના પ્રવાહને વાળો તે દિશાના વિચારો સ્વય સ્ફુરતા હોય એમ જણાય છે દલીલની અદર રહેલી ભૂલ સહેજે શોધી ન શકાય એવી રીતે એને રજૂ કરવાનો અભ્યાસ વધાર્યા કરે છે, અને કેટલેક કાળે એ એમનો દૃઢ સ્વભાવ બની જાય છે પછી અજાણે પણ પ્રત્યેક વિષયમા એમને શબ્દોને ઝીણુ કાતવાનો જ સ્વભાવ પડી જાય છે સ્મૃતિને કસતા કસતા એમાયે અજાયબભરી પ્રવીણતા મળે છે

આ જ પ્રમાણે ગુણોનુ છે ક્રોધ કરતા કરતા વાતી સાથે લડી પડે એવો ક્રોધી બની જાય છે, લોભ વધારતા વધારતા બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય નાનુ પડે એટલો વધી શકે છે

જેમ દુર્ગુણોનુ તેમ જ સદ્ગુણોનુ છે ઉત્તરરામચરિતમા શ્લોક છે કે, સામાન્ય માણસોની વાણી બનાવોને વર્ણવે છે, પણ સત્પુરુષોની વાણીની પાછળ બનાવો આવે છે સત્યની ઉપાસના કરતા કરતા અનાયાસે બોલેલુ વાક્ય પણ સત્ય જ નીવડે એવી પ્રકૃતિ બને, અહિંસાની ઉપાસના કરતા કરતા એ જ સ્વભાવ બની જાય કોઈની જોડે વિરોધનો પ્રસગ ઉત્પન્ન થતા આપણને શોધતાયે સત્યાગ્રહના ઉપાયો સૂઝતા નથી, અને કોઈ ક્રોધયુક્ત વિરોધનો માર્ગ જ સૂઝે છે ગાધીજીને જાણે વિચાર કર્યા વિના જ, સત્યાગ્રહી ઉપાય જ સૂઝી આવે છે

આપણી દરેક નાનીમોટી ક્રિયા, અને આપણા ઉપર બહારથી પડતા દરેક નાનામોટા સસ્કાર આપણી ઇદ્રિયો કે અતકરણને જ કોઈ જાતનુ વળગણ નથી આપતા, પણ આપણામા કોઈ ગુણનો સસ્કાર

પણ પાડે છે એક જ જાતનો એવો સંસ્કાર પડવાથી એ ગુણ દૃઢ બને છે, અને જતે દહાડે તે આપણી દૃઢ પ્રકૃતિ બની જાય છે દરેક માણસની એવી દૃઢ પ્રકૃતિ તે એનો સ્વભાવ છે

આપણી પોતાની ઉન્નતિ–અવનતિ, સુખ–દુ ખ, શાતિ–વ્યથાનો આધાર આપણા કર્મવિકાસ, ઇંદ્રિયવિકાસ, કે પ્રાણવિકાસ કરતાયે આપણા ગુણવિકાસ ઉપર વિશેષ અવલબીને રહેલો છે આપણે જે સમાજમા અને જે ભૂત–પ્રાણીઓ વચ્ચે રહેતા હોઈએ તેમની ઉન્નતિ–અવનતિ, સુખ–દુ ખ અને તેમની શાતિ–વ્યથાનો આધાર પણ આપણા ગુણવિકાસ ઉપર રહેલો છે પ્રેમાળ માણસ પોતે જ સુખ નથી અનુભવતો, પણ પાડોશીઓને પણ સુખ આપે છે, દયાળુ માણસ પોતે જ સાત્ત્વિક આહ્‌લાદ નથી પામતો, પણ દયાના લેનારને પણ સુખ કરે છે વ્યવસ્થિત માણસ પોતે જ વ્યવસ્થાના ફાયદા નથી અનુભવતો પણ બધાને એથી ફાયદો થાય છે જેમ જાતવાન પણ નાની કેરીનો મીઠો રસ જે સ્વાદને આપી શકે તે મોટી પણ ખાટી કેરી ન આપી શકે, તેમ ઠીંગણો, નાની ઉમરનો, કોઈક ઇંદ્રિયમા વ્યગ થયેલો, બહુ શક્તિ વિનાનો પણ મીઠા સ્વભાવનો માણસ જે સતોષ આપી શકે, તે સતોષ જબરદસ્ત, સર્વે ઇંદ્રિયોમા પરિપૂર્ણ અને અત્યત પ્રાણવાન છતા દુર્વાસા જેવો ન આપી શકે

આમ વિચાર કરતા એમ જણાય છે કે, સદ્‌ગુણોનો વિકાસ એ એક એવી વસ્તુ છે જેની જોડે બીજા પ્રકારનો વિકાસ હોય તો વિશેષ સારુ ફળ મળે જ, પણ જેના વિના બીજા બધા પ્રકારનો વિકાસ જીવનને કે સમાજને શાતિ–સુખ આપવામાં નિષ્ફળ નીવડે એટલુ જ નહી, પણ શાપ સમાન પણ થઈ પડે ગીતાનો શ્લોકાર્ધ સહેજ ફેરવીને કહી શકાય કે

स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य कल्याणाय भवत् सदा ।

(એનો અલ્પાશ પણ કલ્યાણને આપવાવાળો જ થાય છે)

એકાદ સદ્‌ગુણનો જ અતિશય વિકાસ એને એકાંગી અને એક દૃષ્ટિવાળો બનાવે એટલે અશે એનામા અપૂર્ણતા રહે, છતાં એટલો

ગુણ પણ એને અને સમાજને સુખી કરવામા પોતાનો ફાળો તો આપે જ એવા અનેક ગુણોનો વિકાસ મનુષ્યોમા એને શ્રેષ્ઠ સ્થાને મૂકે છે

મનુષ્યના મનુષ્યત્વનો વિકાસ એના ગુણોત્કર્ષમા છે, એનાં સ્નાયુબળ, કારીગરી, કલ્પનાશક્તિ, કે સૂક્ષ્મ બુદ્ધિમાયે નથી, એમ વિચારતા જણાઈ આવે છે

એટલે વિકાસમા ગુણવિકાસનુ મહત્ત્વ સૌથી વિશેષ છે એને રાખીને બીજા બધા પ્રકારનો વિકાસ આશીર્વાદરૂપ થઈ પડે એ હોય તો પછી ગમે તેટલો પ્રાણવિકાસ ભલે થાય, ઇંદ્રિયો અને કદનો વિકાસ પણ અનુકૂળતા પ્રમાણે ભલે વધે એના વિના મનુષ્ય કા તો અસુર કે પશુ જ રહે

૧૫

વિકાસના માર્ગો

વિકાસના વિષયનો વિચાર કરતા મને એમ જણાયુ કે વિકાસવાદના શાસ્ત્રીઓએ કદવિકાસ, ઇંદ્રિયવિકાસ અને પરિવર્તનવિકાસનો જેટલો વિચાર કર્યો છે તેટલો પ્રાણવિકાસ અને ગુણવિકાસનો કર્યો નથી અને તેથી એના બીજા વિકાસો ઉપર થતા પરિણામોનોયે વિચાર કર્યો નથી

વળી વિકાસનુ અવલોકન થયુ છે, પણ એના કારણોનો ઝાઝો વિચાર થયો નથી એક કોષના જીવમાથી વિકાસ થઈને એ દ્વિકોષવાળુ પ્રાણી થયુ એ હકીકત રજૂ કરાઈ છે, પણ એમ એક કોષવાળુ પ્રાણી દ્વિકોષવાળુ થઈ શકવાનુ કારણ શુ એ વિચારાયુ જણાતુ નથી

તે જ પ્રમાણે બિલાડી આટલી નાની કેમ રહી અને વાઘ આટલો મોટો કેમ થઈ શક્યો, વાનર અને માણસ વચ્ચે ભેદ નિર્માણ થવાનુ કારણ શુ, એ પણ વિચારાયુ હોય એમ લાગતુ નથી ગુણવિકાસનો પ્રશ્ન તો છેડાયો જ નથી

વિકાસના કારણોમાયે બહારની પરિસ્થિતિને લીધે વિકાસ ઉપર જે અસર થાય છે એ અસરનો જેટલો વિચાર કરવામા આવ્યો છે,

તેટનો પ્રાણીના વર્તનનો વિચાર નથી થયો દેશ, હવા, ઋતુ સુકાળ, દુષ્કાળ અનુકૂળતા, પ્રતિકૂળતા ઇત્યાદિના પરિણામોનો વિચાર કર્યો છે, પણ પ્રાણીના સ્વતંત્ર વર્તનના પરિણામ વિચારાયા નથી

આનું કારણ એક તો એ છે કે પ્રાણીઓ કેવળ બાહ્ય પરિસ્થિતિના દબાણને લીધે ઊપજતી પ્રેરણા (instinct)થી વર્તનારા જીવો છે એવું માની લેવાયું છે એમનામાં સયમ અથવા આત્મનિયમન (self-regulation)ની કોઈ શક્તિ છે એવું સ્વીકારાયું નથી

માણસો વિષે આ સાચું નથી એમ મનાયું છે ખરું, પણ પ્રાણીઓ વિષે પણ આ સાવ સાચું નથી

પોલાદને લોહચુંબક સાથે ઘસીએ તો એ પોતે લોહચુંબક બની જાય છે કાચા લોઢાને ઘસીએ તો જેટલો વખત એ લોહચુંબક સાથે જોડાયેલું રહે તેટલો વખત લોહચુંબકના ધર્મો એમાં જણાય છે, પણ દૂર કરીએ ત્યારે પાછું મૂળ સ્થિતિએ જાય છે લોહચુંબકની શક્તિને એ ટકાવી રાખી શકતું નથી લોઢામાં લોહચુંબકની શક્તિ પ્રગટ કરવાની શક્તિ રહેલી છે, પણ કાચા લોઢામાં અને સામાન્ય પોલાદમાં એ શક્તિ સામ્યાવસ્થા (equilibrium)માં રહે છે ઉત્તરમુખી અને દક્ષિણમુખી શક્તિઓ એવી રીતે ગોઠવાઈ છે કે એકબીજાના કાર્યને પૂરેપૂરું હટાવી દે છે બીજા લોહચુંબકની નજીક આવવાથી એ સામ્યાવસ્થામાં ભંગાણ પડે છે અને ઉત્તરમુખી શક્તિ એક બાજુ, અને દક્ષિણમુખી શક્તિ સામી બાજુ ગોઠવાઈ જાય છે કાચું લોઢું એ નવી વ્યવસ્થાને તત્કાળ માટે વશ થાય છે પણ જીરવી શકતું નથી લોહચુંબકને દૂર ખસેડવાથી એ પાછું સામ્યાવસ્થામાં ચાલી જાય છે પોલાદ એ નવી સ્થિતિને કાયમ માટે જીરવી શકે એવી લાયકાત ધરાવે છે, પણ એક વાર પાસે આવતાં તુરત જ લોહચુંબક બની જતું નથી સરખી રીતે વારંવાર એ ક્રિયા એના ઉપર કરવાથી ધીમે ધીમે એના કણો નવી વ્યવસ્થાને સ્વીકારતા જાય છે અને છેવટે પોતે લોહચુંબક બની જાય છે લોહચુંબકની શક્તિ પ્રગટ કરવાની બાબતમાં કાચા લોઢા કરતાં પોલાદના કણો વિશેષ વિકસિત છે એમ કહી શકાય અને પોલાદના કરતાં લોહચુંબક બનેલા પોલાદમાં એ કણો વિશેષ વ્યવસ્થિત

ગોઠવાયા છે એમ કહી શકાય એથી ઊનટું એમ કહી શકાય કે પોલાદમા પોતાની મૂળ સ્થિતિને કાયમ રાખવાની શક્તિ ઓછી છે એ બાહ્ય આઘાતને વશ થાય છે એટલું જ નહી, પણ એથી એના સ્વરૂપમા કાયમનો ફેરફાર પડી જાય છે એથી ઊનટું સામાન્ય લોઢું બાહ્ય આઘાતને તુરત જ વશ થતું જણાતા છતા એ આઘાત દૂર થતા પાછુ પોતે મૂળ સ્થિતિને તુરત જ સ્વીકારી લે છે જેમ રેલમા કે વાવાઝોડામા જબરા વૃક્ષો તણાઈ જાય છે, પણ ઝીણુ ઘાસ તુરત જ નમી ગયેલુ જણાતા છતા પોતાની સ્થિતિ કાયમ રાખે છે તેમ એ રીતે પોલાદ કરતા લોઢાની શુદ્ધિ વધારે છે એમ કહી શકાય

લોઢામા કશુ બળ જણાતું નથી, લોહચુબક બનેના પોલાદમા બળ પ્રગટપણે ઊપજ્યુ છે, કારણ ચુમક પોલાદમા વિશેષ અવસ્થા (વ્યવસ્થા) છે પણ લોઢામા ચુમ્બના બળ સામે સ્વરૂપને કાયમ રાખવાની શક્તિ છે પોલાદ આઘાતને વશ થઈ ગયેલુ છે

આ રીતે વિકાસવિચારની પણ બે બાજુઓ છે આઘાતોની સામે ટકી રહેવાની શક્તિ, અને બળને પ્રગટ કરવાની શક્તિ બળને પ્રગટ કરવામા વ્યવસ્થિતતાનો વિકાસ થાય છે

વ્યવસ્થિતતાનો વિકાસ સ્વરૂપસ્થિતિને ટકાવવાની શક્તિને વિરોધી છે એમ પહેલી દૃષ્ટિએ જણાશે પણ સ્વરૂપસ્થિતિને ટકાવવાની શક્તિનો નાશ થતો નથી નવુ સ્વરૂપ લીધા પછી એ નવી સ્થિતિને ટકાવવાની શક્તિનો નાશ થતો નથી, પણ એ નવી સ્થિતિને ટકાવી રાખવા માટે તે પછી તે કામ કરવા લાગે છે

બીજી રીતે કહીએ તો, શક્તિ પહેલા પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ ઉપર જીત મેળવવા પ્રયાસ કરે છે જો ન જીતી શકે તો નવી પરિસ્થિતિને અનુકૂળ થઈ જાય છે પણ વળી પાછી બીજી જાતની પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે એનો વિરોધ કરવા ખડી થાય છે આ રીતે ક્રમ ચાલ્યા કરે છે

આઘાતો સામે પોતાનુ સ્વરૂપ કાયમ રાખવાની જેટલી વિશેષ લાયકાત તેટલો પ્રાણવિકાસ વિશેષ શુદ્ધ અને જેટલી બળને વિશેષ પ્રગટ

કરવાની લાયકાત એમનો પ્રાણવિકાસ વિશેષ ભગવાન એ એનું પ્રમાણ જેટલું યથાયોગ્ય હોય તેમનો વિનાસ વિશેષ પૂર્ણ ગણાય

માટીના ઢેફા પર મુક્કો મારીએ તો એ એટના જોરથી સામો ઘા કરે છે કે આપણા હાથને ઈજા થાય છે પણ સાથે જ એનો પોતાનો એવો ચૂરો થાય છે કે એનું સ્વરૂપ નાશ પામે છે પાણીની ઉપર મુક્કો મારીએ તો એનો સામો ઘા એટલો જબરો નથી હોતો પણ તેયે માત્ર થોડુ ઊછળી પાછુ જેવુ ને તેવુ જ થઈ રહે છે વાયુનો પ્રત્યાઘાત એથીયે ઓછો ભગવાન હોય છે પણ એ એટલો ઊછળતોયે નથી અને એના સ્વરૂપમાયે ફેરો ફરક પડતો નથી આકાશ સામો ઘા કરે છે એમ કહી પણ ન શકાય તેમ એ પોતે હાલતુયે નથી પૃથ્વીનુ બળ દેખાવમા જબરુ લાગે છે પણ એની જીવનશક્તિ ઓછી છે પાણી એને કાપીને અંદર ચાલ્યુ જાય છે ક્ષારોના કણ કણને જુદા પાડી નાખી એને ઓગાળી અદૃશ્ય કરી મૂકે છે વાયુ તો પાણીમાયે પેસી જાય છે અને આકાશ સર્વેને વ્યાપી નાખે છે બળ જેમ વિશેષ સૂક્ષ્મ તેમ એની શુદ્ધિ વધારે, પણ બાહ્ય દેખાવ ઓછો બળ જેમ વિશેષ સ્થૂળ તેમ એનો બાહ્ય દેખાવ વધારે પણ શક્તિ ઓછી પદાર્થની રચના જેમ વ્યવસ્થિત તેમ જ સૂક્ષ્મ મને તેમ એનો પ્રાણ વિશેષ શુદ્ધ તેમ જ બળવાન મને જેમ બળ વિશેષ સૂક્ષ્મ તેમ દેખાવમા ઓછુ અને વિશેષ અદૃશ્યપણે કાર્ય કરનારુ

જડ સૃષ્ટિમા જેવો આ નિયમ જણાય છે તેવો જ ચેતન સૃષ્ટિમા છે હાથીનું સ્થૂળ બળ મનુષ્ય કરતા દેખાવમા ઘણુ વધારે છે છતા માણસ હાથીનો સ્વામી છે હાથીનુ શરીર સિંહ કરતા ઘણુ મોટુ, પણ સિંહનુ બળ વધારે સૂક્ષ્મ હોવાથી એ હાથીના ટોળાનયે ગણકારતો નથી

માણસ માણસના ભેદોમા એ જ નિયમ છે એક તણખલા જેવો માણસ અનેકને હંફાવી શકે છે અનેકને વશ કરી રાખી શકે છે જડ માણસ જે રિવાજને પકડી રાખે છે તેને ન છોડવા ખૂબ બળ વાપરે છે છતા જ્યારે હારી જાય છે, ત્યારે નવા રિવાજને એવો વશ થઈ જાય છે કે એને એટલા જ આગ્રહથી પાછો પકડી રાખે છે

આ પ્રાણવિકાસનુ વિશેષ વિવેચન થયુ પણ આના વિકાસનુ સાધન શુ એ પ્રશ્ન ખડો જ છે

યંત્રોના વિકાસમાં આપણે જોઈએ છીએ કે જેમ જેમ એમા સુધારો થતો જાય છે, તેમ તેમ એમા એને વ્યવસ્થિત રાખવાની ક્રિયાઓ, જેને માટે પહેલા માણસને કાળજી રાખવી પડતી, તે એની અંદર એની મેળે જ થાય છે યંત્ર માત્ર આપણુ કામ કરતું નથી, પણ એનુ નિયમન પણ પોતાની મેળે કરે છે આજના ઇંજિનમા જ્યારે વરાળ પેસવાનુ દ્વાર ઊઘડવુ જોઈએ ત્યારે એની મેળે ઊઘડી જાય છે, બધ થવુ જોઈએ ત્યારે એની મેળે બધ થાય છે, તેલના કાણામા પોતાની મેળે નિયમિત રીતે તેલ ટપક્યા કરે છે કાંઈ વધારે ઓછુ થયુ હોય તો તેની નિશાની કરે છે જેમ યંત્ર વધારે આત્મનિયામ- (automatic) તેમ યંત્રકળાની દૃષ્ટિએ એ વધારે વિકસિત

જીવનના અધિકાધિક વિકાસમા પણ એમ જ થાય છે કેવળ પ્રાણીના ચિત્તમા ઇચ્છા ઉદ્દભવી કે તુરત જ તેને વશ થઈ ક્રિયા કરે છે. ધીમે ધીમે તે ચિત્ત વિશેષ વ્યવસ્થિત બને છે, ક્રિયાને થોભાવી શકે છે, ઇચ્છાને તપાસી શકે છે, પોતે પોતાનુ નિયમન કરી શકે છે, પોતાને ઓળખી પણ શકે છે <u>જેમ ચિત્તમા આત્મનિયમનની શક્તિ વધે છે તેમ તેમ એ વિશેષ વિકસે છે એમ કહી શકાય</u>

આ આત્મનિયમનની શક્તિ નિરોધ અથવા સયમમાથી ઉદ્દભવ છે એમ જોઈ શકાશે ઇચ્છા ઉદ્દભવી કે ક્રિયાની પ્રેરણા થઈ, એ ક્રિયાની પ્રેરણાનો કોઈ પણ કારણથી સયમ કે નિરોધ થાય કે તુરત જ એ શક્તિ કોઈ જુદો માર્ગ પકડે એ સયમ કે નિરોધ ઇચ્છાવિરુદ્ધના કોઈ જબરદસ્ત કારણથી થાય તો મરણ તરફ પણ લઈ જાય એની ઇચ્છા ભળે તો વિકાસને માર્ગે જાય

વિકાસનુ એક કારણ આ રીતે સયમ છે એમ જોઈ શકાશે ઉદાહરણો લઈ આનો વિશેષ વિચાર કરીએ

બિલાડી અને વાઘ, અથવા વાદરા અને માણસમા એક ભેદ એ દેખાશે કે, બિલાડી અને વાદરામા વાઘ અને માણસ કરતા વધારે જલદી કાર્યવિકાર ઉત્પન્ન થાય છે બિલાડી અને વાઘનુ અવલોકન

ગરમી એને વરાળમા ફેરવી નાખવામા વપરાય છે વરાળનુ રૂપ પાણી કરતા વધારે સૂક્ષ્મ છે અમુક હદ પછી ગરમી એના સ્વરૂપને વધારે સૂક્ષ્મ બનાવે છે

એ જ પ્રમાણે બ્રહ્મચર્ય કેટલેક હદ સુધી આપણા શરીર અને ઇંદ્રિયોની શક્તિઓને સ્થૂળપણે વધારે છે પૌગંડાવસ્થામા વીર્યની સ્થિરતા આપણા હાડકા લોહી વગેરેને મોટા કરી આપણા સર્વ અવયવોને મોટા કરે છે પૂર્વપરંપરા વગેરેને લીધે આપણી કદ વધારવાની શક્તિને મર્યાદા આવી જાય છે ત્યાર પછી બ્રહ્મચર્યનો આવો વિશેષ ઉપયોગ હોય એમ ધ્યાનમા આવતુ નથી કારણ કે એ માપ અટકી જાય છે પણ ત્યાર પછી વીર્ય સ્થિર રહે તો આપણો સૂક્ષ્મ વિકાસ કરવામા ઉપયોગી થાય છે હાથ ૩૦ ઇંચ લાબો અને ૧૨ ઇંચ ઘેરાવાનો જ રહે તાપણ એમા બળ વધારવાની શક્તિ આવે છે આમા મોટો ન થાય પણ એની શક્તિ ઝીણી થાય છે મન બુદ્ધિ સ્મૃતિ સર્વેમા શક્તિ વધે છે એટલે અમુક હદ પછી બ્રહ્મચર્ય આપણી શક્તિઓને સૂક્ષ્મ અને તેજસ્વી કરવામાં વપરાય છે એ રીતે બ્રહ્મચર્ય પ્રાણવિકાસમાં એક સીધુ કારણ છે

પણ ગુણવિકાસ માટે કેવળ બ્રહ્મચર્ય એ પૂરતુ કારણ નથી ક્રોધી માણસ બ્રહ્મચારી હોય તો વધારે ક્રોધી થાય એમ અને લોભી ને વળી બ્રહ્મચારી હોય તો લોભ વધે ડરપોક બ્રહ્મચારી બ્રહ્મચર્ય છતા ડરપોક જ રહે છે એવુ પણ જોવામા આવે છે આનુ કારણ એ છે કે ગુણની બાબતમા મનુષ્યની જે મૂળ શક્તિ હોય તેને બ્રહ્મચર્ય પરાકાષ્ઠાએ પહોચાડે છે પણ ગુણમા ફેરફાર કરવામાં કેવળ બ્રહ્મચર્ય પૂરતુ નથી એમા તો વિચાર અને બીજા સયમો પ્રધાન છે

વિચાર એ બ્રહ્મચર્ય કરતા વધારે સૂક્ષ્મ શક્તિ છે લાગણીઓ પ્રેરવા અને વિકસાવવાના મૂળ સ્થાન સાથે વિચારનો સબંધ છે વિચારભેદ થતા લાગણીમા ફરક પડે છે અને તેથી ગુણમા ભેદ પડે છે

આ રીતે વિકાસમા બાહ્ય પરિસ્થિતિથી ઊપજતા કારણો ઉપરાત વિચાર બ્રહ્મચર્ય અને સયમ એ આતરિક કારણોનો હાથ ઓછો નથી

અને ખાસ કરીને મનુષ્યના ગુણ અને બુદ્ધિવિકાસના ભેદમાં આ ત્રણ કારણો ઘણાં અગત્યનાં છે *

૧૬

જીવનમાં આનંદને સ્થાન

મારા નિબંધોનો હસ્તલેખ વાંચ્યા પછી એક મિત્રે મને પ્રશ્ન પૂછ્યો છે કે, મારા વિચાર પ્રમાણે જીવનમાં આનંદને કોઈ સ્થાન છે કે નહીં? ઉન્નતિની દૃષ્ટિએ કે સત્યની શોધની દૃષ્ટિએ તમે કાલ્પનિક વાતો, સાહિત્ય, સંગીત, કળા વગેરે ઉપર ટીકા કરી છે, પણ આનંદમાં કાંઈ ઉન્નતિ કરવાનું ગજું નથી શું? અને તેથી બાળકને આનંદ ઉપજાવવા માટે જ શિક્ષકે કાંઈ પ્રયત્ન કરવાની જરૂર ખરી કે નહીં?

આ વિષયના વિચાર માટે આનંદની લાગણીનું થોડુંક પૃથક્કરણ કરવું પડશે, એમ જાણી એ વિષય ઉપર સ્વતંત્ર નિબંધ લખવા પ્રેરાયો છું

એક જ પ્રકારની લાગણીને આપણે સામાન્ય ભાષામાં આનંદને નામે ઓળખતા નથી બાળકને માતાને જોઈને આનંદ થાય છે, તેમ જ સાકરનો ગાંગડો મળવાથી આનંદ થાય છે, માણસને અત્તર લગાડવાથી આનંદ થાય છે, ખુલ્લી હવામાં ફરવાથી કે થાક ચડ્યા

---

* ગુણ (અથવા દૃઢ થયેલી લાગણી)ની ઉત્પત્તિ વિચારમાંથી છે બાહ્ય સ્પર્શો જ્ઞાનતંતુ પર અસર કરે છે, જ્ઞાનતંતુ સ્મૃતિને જાગ્રત કરે છે અને કોઈ સહચારી વિચારનું સ્મરણ કરાવે છે, એ વિચારથી જ્ઞાનતંતુ પર પ્રતિક્રિયા થાય છે, એ પ્રતિક્રિયાની સ્નાયુઓ પર અસર થાય છે, એ અસર તે લાગણીરૂપે ઓળખાય છે દાખલા તરીકે, કોઈ પીડિત મનુષ્ય નજરે પડ્યો, એ દર્શન સ્મૃતિ કરાવે છે, દુઃખની સ્મૃતિ સાથે એ અનિષ્ટ અને દુઃખની બાબત છે, તથા એ મનુષ્ય એ આપણા જેવો જ માણસ છે એવા સહચારી ભાવો પેદા કરે છે, એની પ્રતિક્રિયા જ્ઞાનતંતુ પર થાય છે, અને તેને પરિણામે સ્નાયુઓ પર જે અસર થાય છે તે તેને દયાની લાગણી તરીકે ઓળખીએ છીએ એ લાગણીનો સ્વભાવ પડી જતાં એ ગુણ બની જાય છે

પછી નાહવાથી આનંદ થાય છે, તાજમહેલ જોવાથી આનંદ થાય છે, તેમ જ વ્રત કરવાથી, પૂજ્ય પુરુષના દર્શનથી, દેવદર્શનથી કે તીર્થમાં સ્નાન કરવાથી આનંદ થાય છે. ભદ્રંભદ્ર જેવું પુસ્તક વાંચવાથીયે આનંદ થાય છે અને કોઈ ભૂખ્યાને અન્ન આપવાથીયે આનંદ થાય છે તથા કેટલાક પુરુષોને પેટ ભરીને ક્રૂરતા બતાવવાથીયે આનંદ થાય છે, અને વ્યસનીને વ્યસન સેવવાથીયે આનંદ થાય છે. સ્ત્રીઓને લગ્નાદિકના પ્રસંગોથી, સુંદર વસ્ત્ર કે દાગીનાથી આનંદ થાય છે, તેમ જ બાળકનું કે પતિનું મુખ જોવાથી આનંદ થાય છે. આવા જુદા જુદા અનુભવોને લીધે જે લાગણીઓ થાય છે એ સર્વને આપણે આનંદને નામે ઓળખાવીએ છીએ.

ખરું જોતાં આ બધી લાગણીઓ એકસરખી નથી, અને એમાંની કેટલીક દેખીતી રીતે સારી છે, કેટલીક નજીવી છે, અને કેટલીક તો ખરાબ જ છે. છતાં એ બધી લાગણીઓમાં એક સામાન્ય અંશ રહેલો છે, અને તે થોડો કાળ કે લાંબો કાળ એના અનુભવનારને ખુશ કરવાનો.

એટલે પ્રશ્ન એ ઊઠે છે કે, આનંદના કયા પ્રકારને આપણે જીવનમાં સ્થાન આપીએ તો તે બરાબર કહેવાય?

પાણી સ્થિર હોય ત્યારે એ એની સહજ સ્થિતિમાં છે એમ આપણે કહીએ, તો એ જ્યારે તરંગાકાર થાય ત્યારે એ અસ્વાભાવિક સ્થિતિમાં છે એમ કહી શકાય. તરંગથી પાણીમાં બે જાતના વિકાર થાય છે. એક એની સહજ સપાટી કરતાં એને ઊંચે લઈ જનારો અને બીજો એથી નીચે નાખનારો. આ બે જાતના વિકારો થોભ્યા વિના થયે જ જવા એનું નામ તરંગ. પાણી સપાટીથી ઊંચે ચડે પણ નીચે ન ઊતરે એવી રીતે પાણીમાં તરંગ ઊપજવા એ અશક્ય છે, જેટલું ઊંચે ચડે તેટલું એ સહજ સ્થિતિ કરતાં નીચું ઊતરવાનું. પણ દરેક તરંગ પોતાની ગતિ દરમ્યાન એક ક્ષણ માટે પાણીને પોતાની સહજ સ્થિતિમાં લાવે છે. ઊંચેથી નીચે ઢળતાં કે નીચેથી ઊંચે ચડતાં પાણીને કિંચિત્ સમય પોતાની સહજ દશામાંથી પસાર થવું જ પડે. (પાણી એકસરખું તરંગાકાર થયા જ કરતું હોય, તોયે એને તાલે તાલે થોડા થોડા સમયને અંતરે) પોતાની સહજ દશામાંથી જવું પડે છે.

એની સાથે ચિત્તનો અને લાગણીઓનો સંબંધ સરખાવી શકાય. લાગણીઓ એ ચિત્તરૂપી જળમાં ઊપજતા તરંગો છે. ચિત્તની નિશ્ચળ દશા એ ચિત્તની સ્વાભાવિક સપાટી કહીએ, તો લાગણીઓને એ સપાટીનો ખળભળાટ કહી શકાય. એ ખળભળાટ ચિત્ત-જળને સપાટીથી ઊંચે પણ લઈ જાય અને નીચે પણ લઈ જાય છે, અને તાલે તાલે એની સહજ દશામાંયે એના પ્રત્યેક ભાગને લાવે છે. ચિત્તની સહજ દશાને કોઈ લાગણીનું નામ આપવું હોય તો તે કેવળ પ્રસન્નતાની સ્થિતિ કહી શકાય; એમાં હર્ષનો ઊભરો નથી તેમ શોકનો ખાડો નથી. એમાં વિરામ — વિશ્રાંતિ — છે; અને થાકેલા માણસને વિરામનું જેવું સુખ છે, તેવું અને તેટલું સુખ આ શુદ્ધ પ્રસન્નતામાં છે.

એવી ચિત્તની પ્રસન્નતાને જ જો આનંદનું નામ આપીએ તો એવો આનંદ ચિત્તની સહજ સ્થિતિ છે; એ સિવાયની બીજી બધી લાગણીઓ આનંદને નામે ઓળખાય કે બીજી કોઈ લાગણીને નામે ઓળખાય — સર્વે વિકારો છે.

પ્રસન્નતા એ ચિત્તનો સ્વરૂપભૂત ધર્મ છે. એ બહારના સંજોગોથી નિર્માણ થતો નથી, પણ અંદર જ રહેલો છે. પ્રસન્નતાના પાયા ઉપર જ બીજી સર્વે લાગણીઓનો ચિત્તમાં ઉદય-અસ્ત થાય છે. તાલે તાલે એ પોતાની સહજ સ્થિતિમાંથી પસાર થાય છે.

છતાં પ્રયત્ન વિના એ આપણા લક્ષમાં આવતું નથી. જેમ મોજાંઓ વિનાનો સમુદ્ર આપણે જોતા નથી, તેમ નિશ્ચળ ચિત્ત આપણે સામાન્યપણે જોતા નથી. મોજાંઓ ઊછળ્યા જ કરતાં હોય, છતાં જેમ સમુદ્રના પાણીનું એકે એક ટીપું તાલે તાલે પોતાની સહજ સપાટીમાં આવી જાય છે, તેમ ચિત્ત પણ તાલે તાલે પોતાની સહજ પ્રસન્નતાની ભૂમિકામાં આવી જાય છે. આ લક્ષમાં આવતું નથી તેનું કારણ આપણું અવલોકન ઊંડું નથી, તથા ચિત્તના તરંગોની ગતિ એટલી બધી અટપટી અને વિવિધ છે કે એનું પૃથક્કરણ થઈ શકતું નથી એ છે. વળી ઘણી વાર એની સહજ દશાનો તાલ ઘણે લાંબે સમયે અને ક્ષણભર માટે જ આવે છે. એ અટપટાપણામાં જ એટલી મોહકતા છે કે,

માણસોમાં એક એવા પ્રકારની પ્રસન્નતા જોવામાં આવે છે કે જેની પાસે ખુશમિજાજીઓને ગમે પણ ન હોય એવું લાગે.

પહેલા પ્રકારના માણસોમાં એક દેશ વિદૂષકનું ઉદાહરણ પ્રસિદ્ધ છે એમ મેં સાંભળ્યું છે. એ અતિશય વિનોદી હોવાથી વિનોદના ખેલો કરી લોકોને રીઝવતો અને તેમાંથી ખૂબ કમાતો. દિલ બહેલાવવાને લોકો મોટી મોટી ફી આપી એના પ્રયોગો જોવા જતા. એ માણસ એક વાર અને ન જાણતા એક ડાક્ટર પાસે ગયો અને કહેવા લાગ્યો કે મને જીવનમાં કાંઈ ગમતું લાગતું નથી, માટે મને શું થયું છે તે તપાસો. ડાક્ટરે એને તપાસીને કહ્યું કે તમને રોગ તો નખમાંયે જણાતો નથી પણ તમારા ચિત્ત પર ગમગીનીનો ભાર છે, તે દૂર કરવા તમને થોડાક દિવસ ગહેલાનું જોઈએ. એમ કહી એણે એને એનું જ નામ દઈ કહ્યું કે એના ખેલો જોવા થોડા દિવસ જતા રહો એથી તમારું ચિત્ત આનંદિત થશે. ત્યારે એ માણસે કહ્યું કે એ પોતે જ એ પ્રસિદ્ધ વિદૂષક છે ત્યારે ડાક્ટરના આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. દરેક માણસ પોતાની આજુબાજુથી આવાં અનેક ઉદાહરણો શોધી શકે.

એથી ઊલટું ઉદાહરણ ગાંધીજીનું છે. એમની ગણના ગંભીર માણસોમાં થશે. એમના લખાણોમાં કોઈ કોઈ વાર વિનોદ તરી આવે છે છતાં સામાન્ય રીતે એમનાં લખાણો ગંભીર કહેવાય, અને કેટલાકને તો એમાં વિશેષની ગંભીરતાને લાગે 'સારું ગાવ' તો નાનું પડે. એટલે સારા દેશની ફિકર એ રાત્રિદિવસ કરે છે છતાં એમના સહવાસમાં આવનારાઓએ જોયું હશે કે એમને એમણે ભાગ્યે જ પ્રસન્નતા વિના અને બીજાને પ્રસન્ન કરીને વિદાય ન કરનારા જોયા હશે. એમની પાસે બેઠેલાઓમાંથી વારંવાર એમનો તેમ જ બીજાઓનો ખડખડાટ હસવાનો અવાજ સંભળાયા વિના ન જ રહે. સામાન્ય રીતે કટાક્ષ (satire), શબ્દચાતુરી (wit) અને હાસ્ય (humour) એ હાસ્યરસનાં સાધનો છે એમ આપણે માનીએ છીએ. એ ત્રણમાંથી એકે પ્રકારની ભાષાચતુરાઈમાં ગાંધીજી પારંગત હોય એવી એમની ખ્યાતિ નથી. છતાં વિનોદી લેખન કરતાં એમના મંડળમાં વધારે હાસ્ય ખીલતું હોય છે. એ પ્રસન્નતા એમના શોક વચ્ચે પોતાને ચિત્તમાં

અનુભવાતી પ્રસન્નતામાંથી જ ઉદ્‌ભવે છે. શબ્દો વગેરે બાહ્ય વસ્તુઓનો ભાગ એમાં અત્યંત નજીવો હોય છે.

એટલે દરેક માણસ બે જોડીદાર લાગણીઓને હંમેશાં અનુભવતો હોય છે; પણ એ જોડીમાંની એક લાગણીનો જગતને પરિચય હોય અને બીજી લાગણી એની નજીકના રહેનારા જ જાણે એવું બને છે; અને તેથી જગત એને જે ગુણ માટે પ્રસિદ્ધિ આપે છે, તેથી વિરોધી ગુણ એના નિકટના લોકો એનામાં જુએ છે.

આથી જ ઘણી વાર એવું જોઈએ છીએ કે, બધા લોકો જેને ડાહ્યો, ભલો, હસમુખો, મહેનતુ ઇત્યાદિ ગુણવાળો કહે તેને નજીકના લોકો મૂર્ખ, નિષ્ઠુર, ચીડિયો, ઘરની પરવા ન રાખનારો વગેરે કહે છે; સમાજને જે કડક લાગે છે તે નજીકના લોકોને પ્રેમળ લાગે છે. માણસ બાહ્ય સમાજમાં પોતાના સ્વભાવની એક જ બાજુ બતાવ્યા કરે, તો તે સ્વભાવની ઊલટી બાજુ એના ખાનગી જીવનમાં બહાર પડી જાય છે. અત્યંત શુદ્ધ ચિત્તનો માણસ જ લાગણીની બન્ને સીમાઓ બધા આગળ સમપણે પ્રગટ કરે છે.

અંદરથી પ્રસન્નતા અનુભવાતી હોય ત્યારે બાહ્ય સૃષ્ટિ પ્રત્યેની આપણી લાગણી — આપણો આનંદ કે આપણો શોક — અને અંદરની પ્રસન્નતાનો તાલ ખોવાઈ ગયો હોય ત્યારે કૃત્રિમ ઉપાયોથી આનંદિત થવાનો પ્રયત્ન — એ બેની વચ્ચેનો ફરક આપણે થોડાક વિચારથી જાણી શકીએ છીએ.

અંદરની પ્રસન્નતાનો તાલ અનુભવાયા બાદ, જ્યાં સુધી એની સ્મૃતિની અસર રહે ત્યાં સુધી, કૃતાર્થતાની — ધન્યતાની — તૃપ્તિની — લાગણી ઊઠે છે. જો એની ક્રિયાશક્તિ બળવાન હોય તો એની પ્રસન્નતાને એ બહાર પ્રગટ કરવા અને એનો ચેપ ફેલાવવા પ્રયત્ન કરે છે. એ બાહ્ય સૃષ્ટિનાં રૂપ, રંગ કે ગુણથી આકર્ષિત નથી થતો, પણ રૂપ, રંગ કે ગુણનો ખ્યાલ ઊઠયા વિના જ એને એ બધું સુંદર લાગે છે. બહારની સચેતન સૃષ્ટિ પ્રત્યેનો એનો ભાવ ઓછીવત્તી શુદ્ધિવાળા પ્રેમનો હોય છે.

આના દાખલા આપું

બાળકને એની પ્રસન્નતાનો તાલ મળી ગયેલો હોય છે, ત્યારે એની માને જોઈને હસી પડે છે, અને ભેટવા ઉછાળો મારે છે, મા પ્રત્યેનો એનો પ્રેમ ઊભરાઈ જાય છે એ પ્રેમની પાછળ મા રૂપાળી છે કે બેડોળ, લડાવનારી કે લડાવાવાળી, ગરીબ છે કે શ્રીમંત એનો વિચાર જ નથી 'હું પ્રસન્ન છું, અને આ મારી મા છે,' એ બે હકીકતો એને આનંદથી ભરી દેવાને પૂરતી છે એ પ્રસન્નતાના અનુભવથી ઉપજેલી કૃતાર્થતાને લીધે 'મા' એટલો શબ્દ જ, અને માનું એને ઉત્તેજન આપનારું હાસ્ય એટલું 'મારું જીવન ધન્ય છે' એમ મનાવવાને પૂરતું થાય છે એ ધન્યતાને ટાણે જગતની અત્યંત આકર્ષક વસ્તુ પણ એના રૂપ, રંગ કે ગુણને લીધે પણ વધારે વહાલી લાગી શકતી નથી

પણ જ્યારે એ પ્રસન્નતાનો તાલ ખોવાઈ ગયો હોય છે, ત્યારે એ કેવળ માતામાંથી તે રસના ઘૂંટડા પી નથી શકતો, એની એ મા અનેક રીતે એને મનાવવા—સમજાવવા—નો પ્રયત્ન કરતી હોય છતાં, એને કૃતાર્થતા—ધન્યતા—નથી લાગતી એ વખતે આપણે બધા મોટાઓ ઝટ લઈને એનો તાલ એને શોધી નથી આપી શકતા, એટલે મારફત ઇંદ્રિયોને લલચાવનારા ઉપાયોથી એને બહેલાવવા કે બહેકાવવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ રૂપાળું રમકડું કે ચિત્ર, સાકરનો ગાંગડો, ઘડીનો અવાજ એકાદ 'ગુડા ગુડીની વાતો', કે એવા જ કોઈ બીજા પ્રયત્નથી એને આપણે ખુશ કરવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ. આને પરિણામે એ એક તાલના અનુભવમાંથી બીજા તાલમાં ખેંચાય છે કોઈ વાર એ અનુભવ પહેલી વાર થવાથી, કોઈ વાર એ અનુભવના અચાનકપણાથી, કોઈ વાર એની સાથે રાગાત્મક લાગણીનો પૂર્વ સંસ્કાર હોવાથી એની પહેલી લાગણીને આપણે ભુલાવી શકીએ છીએ, એને રાજી કરી શકીએ છીએ, અને એટલેથી આપણે સંતોષ માનીએ છીએ, અને ધીમે ધીમે એવા જ પ્રકારોથી સંતોષ માનવાની એને ટેવ પાડીએ છીએ આમાં આનંદને નામે ઓળખાતી કોઈક લાગણી ઉદ્ભવે છે ખરી, પણ પ્રસન્નતાથી એ તદ્દન વેગળી છે એમાં કૃતાર્થતા—ધન્યતા—તૃપ્તિ—નથી એ રમકડું જડ વસ્તુ રીઝવવામાં નથી ફાવતું,

સાકરના એક ગાગડાથી હમેશા કામ નથી સરતુ, એક વાત કહેતા પછી બીજી વાત સાભળવાની તરસ ઊલટી વધે છે કારણ, અદરની પ્રસન્નતાનો તાળ મળ્યા વિના આ સર્વ બાહ્ય ઉપાયો મરણકાળની શરદીને કકોડી ચોળીને દૂર કરવાના પ્રયત્ન જેવા હોય છે

જે નાના બાળક માટે સાચુ છે, તે આપણા સૌને માટે પણ છે જ્યારે પ્રસન્નતા અદરથી ઊઠેલી હોય છે, ત્યારે જે કોઈ ચેતન–અચેતન પદાર્થ સાથે આપણુ અહમમત્વ બંધાયેલું હોય છે, તેના રૂપ, રગ કે ગુણ ગમે તેવા હોય, છતા તે આપણને પ્રિય હોય છે તેનો સબધ આપણને તે ક્ષણે સુખની વેદના કરાવનારાઓ છે કે દુ ખની તેની આપણે દરકાર કરતા નથી એવી કઈ ભૂમિ છે કે જે એના વતનીને સ્વર્ગાદપિ ગરીયસી નથી લાગી? રજપૂતાનાનું રણ રજપૂતને, ગુજરાતીને બગીચા જેવા ગુજરાત જેટલુ જ વહાલુ હોય છે આપણે ગાઈએ છીએ ખરા કે,

> "ક્યા હશે હિમાલય જેવા?
> ક્યા પુણ્ય પવિત્ર જ ગગ?"

પણ એ હિમાલય હિદુસ્તાનમાથી ઊઠીને ચીનમાં જાય અથવા આલ્પ્સ એના કરતા ઊચો બની જાય અને ગગા આફ્રિકામા જાય, અને તેને ઠેકાણે ચીનની કોઈ નદી આવીને વહેવા માડે, તો કાઈ આપણને તે ક્ષણનું હિદુસ્તાન ઓછુ પ્રિય થવાનુ નથી કારણ એ છે કે હિમાલય અને ગગાને લીધે કાઈ હિદુસ્તાન આપણને શ્રેષ્ઠ ભૂમિ લાગતી નથી, પણ હિદુસ્તાન સાથેનો મારો મમત્વનો સબધ એ મને વહાલુ કરે છે, અને એ હિદુસ્તાન સાથે હિમાલય અને ગગાનો સબધ હોવાથી એ પણ મને પ્રિય લાગે છે હિમાલય કે ગગા માટેનો આદર એની ઉચ્ચતમતા કે વિશાળતાને લીધે નથી પણ એ મારા દેશમા છે, એ સબંધમા છે

એ દેશ માટે જ્યા સુધી મને મમત્વ લાગ્યા કરે છે, ત્યા સુધી એ દેશ જોડે સબંધ રાખવાને પરિણામે મને સુખ થાય કે દુ ખ થાય, મારી સમૃદ્ધિ થાય કે મારા પર વિપત્તિના વાદળ તૂટી પડે, એને લીધે મારુ

મોત પણ થાય, છતાં મને એ સર્વેમાં ધન્યતા જ લાગે છે કારણ કે, મારી અંદરની પ્રસન્નતાના તાવમાંથી એ પ્રિયતા ઊઠેલી હોય છે *

પણ જ્યારે કોઈ પણ કારણસર મારી પ્રસન્નતા હું ખોઈ બેસુ છુ, ત્યારે મારા વર્તનથી જ મને સંતોષ નથી મળી શકતો પછી હું હિમાલય કાશ્મીર, મહાબળેશ્વર કે મારુ વતન છોડીને કોઈ પણ બીજે ઠેકાણે જવા ઇચ્છા કરુ છુ તે તે સ્થાનો સાથે મમત્વ તો બાંધી શકુ નહી, એટલે એના રૂપ, રંગના સૌંદર્યમાંથી આનંદ મેળવવા પ્રયત્ન કરુ છુ મારી પ્રસન્નતા ખોવાઈ ગઈ છે એટલે હું બહારની સુંદરતાને ધારી ધારીને જોઉં છુ મારી પ્રસન્નતાને અભાવે સામાન્ય વસ્તુમાં રહેલી સુંદરતા જોવાની મારી બુદ્ધિ બુઠ્ઠી થઈ જાય છે તેથી, જે અસામાન્ય હોવાથી મારી ઇંદ્રિયોને ખેંચે તેને સુંદર માની લઉં છુ મારી પ્રસન્નતાને કાળે મારુ કપાસનુ ખેતર જ મને તૃપ્ત કરે છે મારી પ્રસન્નતાના અભાવમાં કાશ્મીરનુ વીજળીના દીવાથી ચોખ્ખું કરાતું કેસરનું ખેતર જોવા હું તલસુ છુ

એ જ પ્રમાણે કઈ માને પોતાના પ્રસન્નતાના કાળમાં પોતાનુ જ બાળક સારામાં સારુ નથી લાગતુ? એ બાળક કાળુ છે કે ગોરુ, રોગી છે કે નીરોગી, ઘાટીલુ છે કે બેડોળ, સર્વાંગ છે કે વ્યંગ છે, બુદ્ધિશાળી છે કે જડ, ગુણવાન છે કે ગુણહીન — એ કશાનો ખ્યાલ નથી હોતો બાળક દુરાચારી હોય તોપણ એને કોઈ સદ્ગુણી બાળકના બદલામાં આપવાનો વિચાર એને અસહ્ય થાય છે પોતાની પ્રસન્નતાના

---

*ઉપર કહ્યુ તેનો અર્થ એ થાય કે અન્તઃપ્રસન્નતાનો તાર મળે અને તે વખતે બાહ્ય સૃષ્ટિના જે ભાગ સાથે અહં-મમત્વનો સંબંધ હોય ત્યાં પ્રેમ લાગે એ બે જ વસ્તુ પ્રેમને આવશ્યક છે બાહ્ય પદાર્થના રૂપ, રંગ ગુણ ઇત્યાદિકની પ્રેમને અપેક્ષા નથી જ્યારે અહં-મમતાનો અત્યંત નાશ થાય ત્યારે પ્રિયતા-ભાવ પણ ન રહે બાહ્ય સૃષ્ટિનો ચિત્તમાંથી અત્યંત અભાવ કરવામાં આવે ત્યારે એવુ કહી શકાય જ્યારે અહં-મમતા સૃષ્ટિના જેટલી અત્યંત વ્યાપક બની જાય ત્યારે સર્વ સૃષ્ટિ એના રૂપ-કુરૂપ ગુણ-દુર્ગુણ સર્વ-વિકળ સુખ-દુઃખ છતાંયે પ્રેમપાત્ર જ લાગે એ ઉપરના જ ચિત્તની વહારિક દશાની સ્થિતિ છે

તાલ પર દૃષ્ટિ રાખીને જ એ બાળકને જુએ છે; બાળકનાં રૂપ, રંગ કે ગુણ પર દૃષ્ટિ રાખીને એ બાળકને નથી જોતી.

પતિ-પત્નીને પોતાની પ્રસન્નતાના તાલમાં પોતાના જીવનના જોડીદારનાં રૂપ, રંગ કે વિદ્વત્તાદિક ગુણોનો વિચાર સરખો ઊઠતો નથી. પ્રસન્નતાને અનુભવી ન શકે, અને વફાદારીની ભાવના દુર્બળ હોય ત્યારે જ એ પરસ્ત્રી-પુરુષનાં રૂપ-રંગાદિકથી આકર્ષાય છે.

એ દિલોજાન મિત્રોના ગુણોમાં ઘણી વાર બહુ જ વિરોધ રહેલો હોય છે. બન્નેના જીવનનાં ધ્યેયો જાણે એકબીજાથી જુદા જ હોય એમ લાગે. છતાં એમની દિલોજાનીમાં ભંગ પડતો નથી. જ્યારે બન્નેને પોતાના હૃદયમાંની સ્વયંભૂ પ્રસન્નતા અનુભવાતી હોય ત્યારે એ મિત્રતા બંધાઈ હોય ત્યારે જ આમ બને છે જે મિત્રતા બાહ્ય નિમિત્તોથી નિર્માણ થઈ હોય, તેમાં ભંગ પડી શકે છે

> "ભાવે કોઉ સુંદર કહો, ભાવે કોઉ કારે
> હમકું પેહી રૂપ બિના ઔર સકલ ખારે."

પણ એ અંતઃપ્રસન્નતાને પરિણામે થતી બાહ્ય ક્રિયાઓ વિવિધ જાતની થાય છે એ બધામાં પ્રેમ — ધન્યતા — એ તત્ત્વ સામાન્ય હોય છે. પણ પ્રયોજન, વિવેકશક્તિ, શિક્ષણ, પૂર્વ સંસ્કારો, દૃઢ કલ્પનાઓ વગેરેના ભેદથી એ ક્રિયામાં અનેક પ્રકારો ઉત્પન્ન થાય છે.

અંતઃપ્રસન્નતા અનુભવનાર નાગર નરસિંહ મહેતા હોય કે મિલમજૂર બાલુ હોય, બંનેને સરખી રીતે જ "આજની ઘડી રળિયામણી" લાગે છે. તે વખતે એના પ્રિયજનનો સત્કાર કરવાનો પ્રસંગ આવે તો તે કેવી રીતે કરવો એ બાબતમાં બેની સારાનરસાની કલ્પના, આવડત અને વિવેકબુદ્ધિના ભેદ પ્રમાણે ફરક પડે છે નાગર નરસિંહ મહેતાને તે વખતે,

> "હારે હું તો મોતીડાના ચોક પુરાવતી,
> મારા વાલીડાની આરતી ઉતારતી હો જી રે,"

એવો ઠાઠ કરવાની વૃત્તિ થાય છે, અને મિલમજૂર બાલુ દીનભાવે પોતાની સહજ સંપત્તિને અર્પણ કરી કૃતાર્થ થાય છે. એ:—

મખમલ મસુરિયાની ગાદી નથી મારે
ફાટેલી ગોદડી મે છે પાથરી—

કહી સતોષ માને છે

અત પ્રસન્નતા હોય ત્યારે હૂં એકલો હોઉં તો મારા સસ્કારો અનુસાર હું ગાઉં, બજાવુ વાચુ, ચીતરુ કવિતા રચુ, આકાશ સામે જોતો બેસી રહુ ખેતરમા કામ કરુ કાતુ ઘર સ્વચ્છ કરુ કે કાઈ બીજુ કરુ—સર્વે પોતા માટે હોય છે મારી એ સર્વ ક્રિયાઓની કોઈ કદર કે પ્રશસા કરે તેની મને દરકાર નથી હોતી મારી ક્રિયાને કોઈ જાણે છે કે નહી તે વિષે પણ હું બેદરકાર હોઉ છુ

મારુ ગાયેલુ કોઈ ઝીલે કે તેને પૂર્ણ કરવા કોઈ તબલાં કે તબૂરો વગાડે મારી કવિતા અથવા ચિત્રો કોઈ જુએ કે છાપે કે મારી પાસે રહેલી કળા વગેરેનો જગતમા પ્રચાર થાય એવી મને જરૂર નથી ભાસતી કોઈ મારા રાગને બેસૂરો કહે કે મારી કવિતાને પ્રતિભાહીન કહે તે વિષે પણ હુ ઉદાસીન રહું છુ કારણ કે એ હું કોઈને માટે કરતા નથી મારી પ્રસન્નતામાથી સહજપણે એ ઉદ્ભવે છે

મારી અત પ્રસન્નતાને સમયે હુ કોઈના સબધમા આવુ ત્યારે મારા સસ્કારોને વશ થઈ હું વિવિધ પ્રકારની ક્રિયાઓ કરુ પણ તે સર્વમા મારુ આખુ હૃદય રંગાયેલુ હોય છે મારી પ્રસન્નતાને વ્યક્ત કરવી અથવા તેનો ચેપ સામી વ્યક્તિને લગાડવો એ મુખ્ય ઉદ્દેશ હોય છે કવી રીત લગાડવો ત બાબતમા કોઈ વાર સામા માણસના સસ્કારો કોઈ વાર પ્રયોજન કોઈ વાર મારી ખાસ આવડતો અને તે બધા સાથે મારા વિવેકનો મેળ મળે એવી રીતે હૂં વર્તું છુ નાનુ બાળક હોય અને મારી પાસે વાતોનો ભડાર હોય તો હૂં એને તે વડે પ્રસન્ન કરવા પ્રયત્ન કરુ છું એ ન હોય અથવા એ વિષે મારા વિવેકની ચાળણી કડક હોય તો હૂં બીજી રીત શોધુ છુ માબાપ હોય તો તેમને પસદ પડે તેવી અથવા આવશ્યક હોય તેવી તેમની સેવા કરવા પ્રેરાઉ છુ મહેમાન હોય તો તેની અને મારી સારા-નરસાની કલ્પનાનો મેળ બાધી એની મહેમાનગીરી કરવા પ્રેરાઉ છુ ગરીબ હોય તો તેને મારુ આપવા પ્રેરાઉ છુ, માદા હોય તો તેની સારવાર

કરવા પ્રેરાઉં છું. એમ કોઈ પણ પ્રકારે મારી પાસેની કોઈ વસ્તુ કે શક્તિનો એના લાભ માટે ત્યાગ કરવો એવી, મારી પ્રસન્નતાને પરિણામે ક્રિયાઓ થાય છે. એ ત્યાગનો મને પશ્ચાત્તાપ નથી થતો; એથી મારી પ્રસન્નતા ઘટતી નથી; પણ ઊલટી મારી કૃતાર્થતા — ધન્યતા — ની લાગણીમાં ઉમેરો થાય છે; પછી એ ત્યાગ ગમે તેવો મોટો હોય.

અંદરની એ પ્રસન્નતા ન હોય ત્યારે મારી એવી ને એવી સર્વે ક્રિયાઓ હોય, એટલો જ ત્યાગ હોય છતાં તે બોજારૂપ જ હોય છે. સમયપત્રકમાં વાર્તા ગોઠવાયેલી છે માટે વાર્તા કહેવી પડે, માતાપિતાએ આજ્ઞા કરી છે માટે એમના પગ દાબવા બેસવું પડે, મહેમાન આવ્યા છે માટે એમની વ્યવસ્થા કરવી પડે, પૈસા માગવા આવનાર આગેવાન માણસ છે માટે ફાળો આપવો પડે, માંદાને ક્યાં ફેંકી દઈએ માટે એની સારવાર કરવી પડે, એ બધામાં કળા, સામગ્રી, ધન, શ્રમ વગેરેનો ગમે તેટલો બહોળે હાથે ખર્ચ કર્યો હોય, ગમે તેટલું ખડખડાટ હાસ્ય જોડ્યું હોય છતાં એથી ધન્યતા — કૃતાર્થતા — નો અનુભવ નથી થતો.

મૂળમાં, અંદરની પ્રસન્નતાના અને સામા માણસ પ્રત્યેના પ્રેમના ઉમળકામાંથી પોતપોતાના વિવેક અને સારાનરસાની કલ્પના પ્રમાણે બીજા પ્રત્યેના શિષ્ટાચારની રીતો ઊપજી હોય છે. પણ જીવનમાંથી જેમ જેમ પ્રસન્નતાના તાલ ગુમ થતા જાય છે, તેમ તેમ એ શિષ્ટાચારની ક્રિયાઓના આડંબરનો વધારો પ્રસન્નતા અને ઉમળકાની અવેજીમાં ગોઠવાય છે. પછી મહેમાન માટે પાંચ વાની કરવી કે ૮૫, રાજા માટે ૧૧ તોપ ફોડવી કે ૧૦૧, એની ઝીણી ઝીણી વિધિઓ નક્કી કરી, તે વિધિના અવિશુદ્ધ પાલન કરનારને અને જેને માટે કરવામાં આવે છે તે બન્નેને સંતોષ માનવો પડે છે, — સંતોષ અનુભવાતો નથી પણ માનવો પડે છે. આ સર્વે કૃત્રિમ જીવનના કૃત્રિમ આનંદો છે. એને આનંદ કહીએ છીએ; પણ એમાં પ્રસન્નતા — કૃતાર્થતા — ધન્યતા — નથી હોતાં.

ખરું જોતાં, પ્રસન્નતા હર્ષ ઉપજાવનારી લાગણી માટે વધારે પક્ષપાતવાળી અને શોક કરાવનારી લાગણીઓને અણગમાથી જોવાવાળી

નથી હોતી, કારણ કે, હર્ષ અને શોક એ બન્ને ચિત્તના તરંગની અનિવાર્ય બાજુઓ છે હર્ષ કરનારી લાગણીઓ પ્રસન્નતાને લાવનારી છે, અને શોક કરનારી લાગણીઓ તેનો નાશ કરનારી છે એમ નથી પણ અમુક પ્રકારના હર્ષ તેમ જ શોક પ્રસન્નતાના તાનને સરખી રીતે સમીપ લાવનારા છે

ગુરુજનો પ્રત્યે મુદિતાનો ઉમળકો, સાથીઓ અને જનતા પ્રત્યે મૈત્રીનો ઉમળકો, આશ્રિતો અને પ્રાણીઓ પ્રત્યે વાત્સલ્યનો ઉમળકો, બીજાને સુખી જોઈ, કે બીજાને અથવા પોતાને હાથે થયેલા સત્કર્મથી સતોષનો ઉદ્ભવ — એ પ્રસન્નતાની નજીક રહેનારી ચિત્તને હર્ષ કરાવનારી બાજુઓ છે દુખીને જોઈ કરુણાનો ઉદ્ભવ, પોતાની ભૂલોના પશ્ચાત્તાપથી થતો અનુતાપનો ઉદ્ભવ, કોઈને પાપમાં ડૂબેલો જોઈ તેની પ્રત્યે અનુકપાનો ઉદ્ભવ, અપરાધી પ્રત્યે ક્ષમાવૃત્તિનો ઉદ્ભવ — એ બધી પ્રસન્નતાની સમીપ રહેનારી ચિત્તની શોક કરાવનારી બાજુઓ છે

છેલ્લા કહેલી બધી લાગણીઓમા તે ક્ષણે શોકનો અનુભવ હોય છે, પણ એ શોક ન થાય એમ ઇચ્છા થતી નથી દુખીને જોઈને કરુણા ન ઉદ્ભવો, પાપનો અનુતાપ ન થાઓ એવુ લાગતુ નથી કારણ કે, એમાથી જ પ્રસન્નતાનો તાન હાથ આવે છે

વળી પ્રસન્નતામાથી ઊપજનારો આનદ કોઈ પણ પ્રાણીને નડયા કે બોજારૂપ થયા સિવાય (ભોગવવો હોય તો) ભોગવી શકાય છે, જ્યારે બાહ્ય વસ્તુઓ મારફત મેળવવાના આનદમાં એ વસ્તુઓને પેદા કરવામા તેમ જ ભોગવવામા અનેક નિર્દોષ પ્રાણીઓને તકલીફ ભોગવવી પડે છે તાજમહેલ કે અજટાની ગુફાઓ ભલે કળા અને સૌંદર્યની ખાણો હોય, પણ એ તાજમહેલની પાદડીપાદડી અને ફૂલફૂલમા એક જાલિમ બાદશાહે હજારો ગરીબ કારીગરો પાસે જબરદસ્તીથી કરાવેલી મજૂરીનો ત્રાસ કોતરાયેલો છે અને એને નિહાળવા જનાર, કરોડો માણસો જ્યા અર્ધા ભૂખ્યા રહે છે તે દેશમા, એમને ઉપયોગી થાય એવુ કેટલુક ધન વેડફી નાખીને જ જઈ શકે છે

અજંટાની ગુફાઓ ભલે બૌદ્ધકાળમા આપણા દેશના કેટલાક સાધુઓએ કળાકૌશલ્યમા કરેલી પ્રગતિની નિશાની રૂપે લાગે, પણ એ બુદ્ધનો આદર્શ ખોઈ બેઠેલા, સામાન્ય કર્મમાર્ગને છોડવાનુ મૂળ કારણ ભૂલી ગયેલા, રાષ્ટ્રના અન્ન પર જીવી ભિક્ષુના વેશમાયે વિલાસ અને વૈભોગ ભોગવનારાની નિશાની પણ છે

નવા દિલ્હીમા સરકારી મકાનો બહુ ભવ્ય અને સુદર બધાઈ રહ્યા છે એમ સાભળુ છુ મોગલ શહેનશાહતને આટી નાખે એવી ભવ્યતા એમા લાવવાનો પ્રયત્ન હોય તો નવાઈ ન કહેવાય પણ એ સુદર મકાનો શાના સ્મારક થવાના છે? એક કગાળમાં કગાળ દેશ ઉપર રાજ્ય ચલાવનારાઓની નિષ્ઠુરતા અને મદના જ નહી શુ? જે દિવસે મોગલની માફક અંગ્રેજી શહેનશાહત ધૂળમા મળી ગઈ હશે, ત્યારે નવી સત્તાના પ્રાચીન ઇમારતોની રક્ષા કરનારા ખાતાને જ એની સોપણી થવાની છે, અને એ ખાતુ ઉત્પન્ન થતા વાર લાગશે, તો તેટલા વખતમા શિયાળ અને કૂતરા જ એનો કબજો લેવાના છે એ મકાનો જોઈ હિંદુસ્તાનની જાહોજલાલીની કલ્પના કદાચ ભવિષ્યના મુસાફરો કરશે પણ જે ધરતી પર એ ઊભા છે, તે ધરતી દુનિયાની ગરીબમા ગરીબ ધરતી છે એ આપણે શુ નથી જાણતા?

કળા અને સૌદર્યના આ મોટામા મોટા નમૂના આનદના નિર્દોષ સાધનો છે, એમ કેવી રીતે કહી શકાય?

બહારથી લેવાતા આનદમા વળી એક બીજી વિલક્ષણતા રહેલી છે આપણે એકાદ ગાયક, વાદક નાચનારી ચિત્રકાર, શિલ્પી નટ, ભાટ કે અવધાનીની અદ્ભુત શક્તિ ઉપર મુગ્ધ થઈએ છીએ એની કુશળતાનું આપણને આશ્ચર્ય લાગે છે પણ એની સાથેનો આપણો સબધ કેવા પ્રકારનો હોય છે? અને પોતાના કૌશલ્યથી એને પોતાને કેટલી કૃતાર્થતા લાગે છે? આપણે જોઈએ છીએ કે, જ્યારે આપણે એની કળાથી ચકિત થઈએ છીએ, ત્યારે એ પોતે પોતાની કળા કરતા આપણને જ વધારે મહત્ત્વના લેખે છે એ આપણી વાહવાહનો અને ઇનામનો ભૂખ્યો હોય છે આટલી અદ્ભુત કળા પાસે હોવા છતા એ આપણી ખુશામત કરે છે, અને આપણે પણ એની કળા પર મુગ્ધ

થતાં છતાં મનમાં સારી પેઠે સમજીએ છીએ કે આપણે આશ્રયદાતા છીએ અને એ આશ્રયેચ્છુ છે. આથી, સામાન્ય રીતે આશ્રયદાતા અને આશ્રિત વચ્ચે જેવો સંબંધ હોય છે તેવો જ આપણે એની સાથે રાખીએ છીએ. જો કાલિદાસ વિષેની આપણી દંતકથાઓ સાચી હોય, તો તે કવિકુલગુરુ હોવા છતાં એની કવિતાદેવીના નસીબમાં એક રાજાની ખુશામત તો સરજાયેલી હતી જ. એનાં કાવ્યો કેવળ પોતાની પ્રસન્નતાને જ પ્રગટ કરતાં નહોતાં. એને આશ્રિત માનતા હોવાથી આપણે એની સાથે સમાનભાવે નથી વર્તતા, પણ આપણાથી નીચેની પંક્તિનો સમજીને જાણે એની ઉપર કૃપા—મહેરબાની—વરસાવતા હોઈએ એમ વર્તીએ છીએ. સુન્દર કળાથી આપણું મનોરંજન કરતા છતાં એને એમ નથી લાગતું કે તે આપણી ઉપર મહેરબાની કરે છે, પણ આપણામાંના બેવકૂફમાં બેવકૂફ, પરંતુ 'હું પણ કલારસિક છું' એમ કહેવડાવવા ઇચ્છનારની પ્રશંસા કે ઇનામથી પોતાને અનુગૃહીત થયેલો માને છે.

આ બતાવે છે કે, એ કળા એને જ તૃપ્ત કરી શકતી નથી, એને કૃતાર્થતાની લાગણી ઉપજાવી શકતી નથી. જો અને જ્યારે એ વસ્તુ એણે અંદર અનુભવેલી સહજ પ્રસન્નતામાંથી ઊપજી હોય, તો અને ત્યારે એને એ આનંદના સાધનરૂપે ન લાગે, પણ અંદર રહેલા આનંદની એક સ્થૂળ કે કામચલાઉ (rough) નિશાની તરીકે લાગે. એ પોતાની કળાનું પ્રદર્શન કરવા ન ઇચ્છે, અને બીજા એની કદર કરે તે પર પોતાની કૃતાર્થતાનો આધાર ન રાખે. પણ આમ કવચિત જ એને થાય છે. જે વસ્તુ એના સ્વામીને પણ તૃપ્ત—આત્મસંતુષ્ટ—કરી શકતી નથી, તે આપણને કૃતાર્થ કરી શકે એ માનવું ભૂલભરેલું નથી શું?

હકીકત આમ જણાતી હોવાથી, બાળકને કે કોઈ બીજાને આનંદિત કરવાનો ઉપાય સંગીત, કળા, વાર્તા, મશ્કરી, ચિત્રો, તાજ મહાલ કે અજંટાની ગુફાઓ બતાવવી એ નથી, પણ, આપણો એ વ્યક્તિ પ્રત્યે પ્રેમનો ઉમળકો અને એ વ્યક્તિનો આપણા પ્રત્યે પ્રેમનો ઉમળકો છે. એ ઉમળકો હોય, તો બન્ને જણા મૂગા મૂગા એકબીજા

સામું જોયા કરે તોયે કૃતાર્થતા અનુભવે : એ ન હોય તો, કૃત્રિમ સાધનોથી, આનંદને નામે ઓળખાતા વિકારોને ઉત્તેજિત કરી શકાય પણ પ્રસન્નતા ન અનુભવાય. એ ઉમળકો હોય તો, વિવેકને બહુ ઝીણો કરીશું તો આનંદનાં ઘણાંખરાં સાધનો અશુદ્ધ જણાઈ હાથમાંથી ચાલ્યાં જશે, અને પછી બીજાને રીઝવવાના માર્ગો જ નહીં રહે — એવી બીક રાખવાની જરૂર નથી. આપણે આપણી અન્તઃપ્રસન્નતામાંથી બીજા પ્રત્યે જોઈએ, અને બાળકને એની પ્રસન્નતા શોધી આપીએ એ જ આવશ્યક છે. એ આપણી અને એની સદ્‌ભાવનાઓના પોષણથી થાય. બાળકને એનાં માબાપ, ભાઈબહેન, ગુરુજનો, ગોઠિયાઓ, એની શાળા, એનું ઘર, એનો કૂતરો કે બિલાડી, બીજાને માટે કંઈક કરવું, બીજાનું દુઃખ સહન કરી ન શકવું — એ જ આનંદરૂપ લાગે, એ આનંદમાંથી એ જે કાંઈ એના વિવેક અનુસાર સ્વયંસ્ફૂર્તિથી કરે — એ જ એને આનંદિત કરવાનો સારામાં સારો ઉપાય છે.

આવી પ્રસન્નતા જીવનવિકાસમાં અમૂલ્ય છે. અંદરથી જ સદૈવ પ્રસન્ન રહેવાનો સ્વભાવ જીવનના સર્વે આવશ્યક આશીર્વાદો — આરોગ્ય, પ્રાણ, સદ્‌ગુણ, સંપ, પ્રેમ વગેરેને લાવવાવાળો છે. એનામાં કેટલાક આશીર્વાદો ન હોય તોપણ શાંતિ રખાવવાવાળો છે. એ પ્રસન્નતા બાળકને મેળવી આપવી — એટલે જ્યારે એવો તાલ ખોવાઈ જાય ત્યારે એ શોધી આપવો — એ જરૂર શિક્ષકોના કર્તવ્ય પૈકી એક અગત્યનું કર્તવ્ય છે. પણ એ અકૃત્રિમ પ્રસન્નતા શિક્ષક પોતાની પ્રસન્નતામાથી ઊપજતા પ્રેમથી જ મોડીવહેલી પણ મેળવી આપી શકે. આપણી પ્રસન્નતાનો ચેપ તુરત જ સામાને લાગે એમ ન બને; પણ આપણી ધીરજ હોય તો સામાની ગ્રહણ કરવાની શક્તિ મુજબ મોડોવહેલો પણ લાગ્યા વિના ન રહે. આવી પ્રસન્નતાને જો આનંદ નામ આપો, તો એ આનંદના જેટલા ઘૂંટડા પી અને પિવડાવી શકાય તેટલા ઇષ્ટ જ છે.

૧૭

એ કેળવણી તે કઈ?

(સં. ૧૯૮૦ના) માગશર માસના 'યુગધર્મ'માં શ્રી રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના બે વ્યાખ્યાનોનો અનુવાદ આપવામાં આવ્યો છે બન્ને વ્યાખ્યાનો વિચારવા અને તપાસવા જેવા છે આપણા દેશની સ્થિતિની પરીક્ષાને પરિણામે એમણે જે જણાવ્યુ છે, તેમાની કેટલીક હકીકતો એટલી બધી સાચી છે કે એ સત્યો આપણને આજે રુચે કે ન રુચે તોયે ક્યારેક પણ એને સ્વીકારી મૂળમાથી જ એના ઉપાય કર્યા વિના શાતિ તરફ પ્રગતિ થઈ શકવાની નથી છતા શ્રી રવીન્દ્રનાથના વ્યાખ્યાનોનો કેટલોક ભાગ એવો છે કે જેની વિવેકથી તપાસ ન કરીએ તો નિષ્કારણ બુદ્ધિભેદ ઉત્પન્ન થવાનો સભવ છે, અને ઊલટપક્ષે, એમના વ્યાખ્યાનને વિવેકાગ્નિમા નાખવાથી જે સત્ય તરફ રવિબાબુ સમાજનુ ધ્યાન દોરવા ઇચ્છે છે, તેનુ દર્શન વિશેષ સ્પષ્ટપણે થવાનો પણ સભવ છે આ રીતે એમના વ્યાખ્યાનની સમાલોચના સત્યની શોધમા સહાયક હોવાથી, એમની સાથે તુલનામા મુકાવા મારી અસમર્થતા છતા તેમ કરવાની હિમત કરું છુ

શ્રી રવિબાબુ પોતાના 'સમસ્યા' નામના પહેલા વ્યાખ્યાનમા પ્રતિપાદન કરે છે કે ભારતવર્ષની પ્રજાને બે પ્રશ્નોનો સમાધાનકારક નિકાલ લાવવાનો છે પહેલી સમસ્યા અબુદ્ધિના નાશની, અને બીજી સમસ્યા હિંદુમુસલમાન એકતાની

આ પૈકી પહેલી સમસ્યા અને તેને માટે સૂચવેલો ઉપાય પહેલા વિચારીએ

"અબુદ્ધિના પ્રભાવથી આપણુ મન દુર્બળ છે, આપણે પરસ્પર વિચ્છિન્ન છીએ, કેવળ વિચ્છિન્ન નહી પણ પરસ્પર વિરુદ્ધ છીએ વાસ્તવિક જગતને વાસ્તવિક રૂપમા ગ્રહણ કરી શકતા નથી તેથી આપણે જીવનયાત્રામાં દરરોજ હારી જઈએ છીએ, અબુદ્ધિના પ્રભાવે સ્વબુદ્ધિ તરફ અશ્રદ્ધા રાખી, આતરિક સ્વાધીનતાના ઊછળતા ઝરાના મુખ પર આખા દેશ જેવડો પરવશતાનો પથ્થર ઢાકી રાખ્યો છે આ સમસ્યાનુ સમાધાન કેળવણી સિવાય બીજુ કઈ હોઈ શકે નહી"

આ સમસ્યા એ સમસ્યા જ છે કે કેમ એ પ્રશ્ન નથી, પ્રશ્ન એ છે કે, એ કેળવણી તે શી વસ્તુ છે કે જેના વડે અબુદ્ધિનો નાશ થાય, અને સ્વબુદ્ધિ પર શ્રદ્ધા વધે? શ્રી રવિશંકરે પોતાના વ્યાખ્યાનમાં માની લીધુ છે કે, સરળપણે સર્વના સમજવામા આવે એવો એમણે ઉત્તર દીધો છે પણ જે 'કેળવણી'થી આ સમસ્યાનુ સમાધાન થઈ શકે, એ 'કેળવણી' તે શુ એ મુદ્દાનો પ્રશ્ન છે અને રવિશંકરના બન્ને વ્યાખ્યાનો આ મુદ્દાના પ્રશ્ન વિષે મૌન છે, અને જે કાઈક ના વિષે છે તે અધૂરુ હોઈ અસતોષકારક છે

કેળવણી એટલે બુદ્ધિનો વિકાસ, એમ રવિશંકર સૂચવતા હોય એમ વ્યાખ્યાનના પહેલા ભાગમા લાગે છે બુદ્ધિ એ સામાન્ય રીતે સ્પષ્ટપણે સમજી શકાય એવો શબ્દ છે એમ માની લઈએ તોપણ, બુદ્ધિનો વિકાસ એટલે શુ અને કેમ થાય એની તપાસ કરવી બાકી રહે છે, કારણ કે રવિશંકર કબૂલ કરે છે કે, આપણા દેશમા અનેક માણસો 'કેળવાયેલા' છે, છતા "તેઓમાના અનેકમા બુદ્ધિની મુક્તિનુ જોર ઝાઝુ જણાતુ નથી, તેઓ પણ ઉચ્છૃખલ ભાવે ગમે તે માની લેવા તૈયાર છે અધશ્રદ્ધાના અદ્ભુત માર્ગમા અકસ્માત્ મુસાફરી કરવા તેઓ તૈયાર છે, આધિભૌતિક વ્યાપારની આધિદૈવિક વ્યાખ્યા કરતા તેઓને જરા પણ સકોચ થતો નથી, તેઓ પણ પોતાની બુદ્ધિના વિચારની જવાબદારી બીજાના હાથમા સોપતા લજાતા નથી, પણ ઊલટા આનદ પામે છે"

સ્પષ્ટ છે કે જે અબુદ્ધિનો નાશ અને સ્વાધીન બુદ્ધિનો વિકાસ કરવો ઇષ્ટ છે, તે વિદ્યાપીઠની પદવીઓથી કે ષડ્દર્શનના અભ્યાસથી થાય છે જ એમ જણાતુ નથી એટલે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનુ ભણતર, કે ભાષાઓનુ ભણતર કે ન્યાય અને દર્શનશાસ્ત્રોનુ ભણતર અબુદ્ધિનો નાશ કરશે જ એવી ખાતરી નથી

એટલે પ્રશ્ન તો ખડો જ રહ્યો કે જે વડે સમસ્યાનો ઉકેલ થવાનો છે, તે કેળવણી એ શી વસ્તુ છે?

હકીકત એ છે કે, અબુદ્ધિનો નાશ, સ્વબુદ્ધિ પર વિશ્વાસ, અધશ્રદ્ધાનો ત્યાગ એ વસ્તુઓને અતિ પડિતાઈ કે તાર્કિક ઝીણવટ

સાથે સંબંધ છે જ એમ નથી પણ અશુદ્ધિનાશનો સંબંધ ભાવનાઓના વિકાસ સાથે છે.

જ્યાં સુધી મનુષ્યમાં ભય કે લાલસા છે, ત્યાં સુધી અશુદ્ધિના સામ્રાજ્યમાંથી કોઈ પણ પણ મનુષ્ય છૂટી શકે નહીં. એના સર્વવિદ્યાસંપન્ન મગજમાં કોઈક ખૂણે પણ કાંઈક અશુદ્ધિ, કાંઈક અંધશ્રદ્ધા ભરાઈ રહેલાં માલૂમ પડશે જ.

એ ભય કે લાલસા સાથે કર્તૃત્વ હશે તો એ મનુષ્ય વિશેષ સ્વાવલંબી, સ્વાધીન સાધનો ઉપર આધાર રાખનારો, વાસ્તવિક જગતને નિદાન બાહ્ય દૃષ્ટિએ વિશેષ વાસ્તવિક રૂપમાં ગ્રહણ કરનારો જણાશે ખરો, પણ એનું જગત પ્રત્યેનું દૃષ્ટિબિંદુ જગતને સુખકારક નહીં હોય. એ જગતને ભયનું કારણ, ત્રાસનું કારણ, તો રહેવાનો જ. કારણ કે, એ પોતે ભય કે લાલસાથી મુક્ત નથી, અને વાસ્તવિક જગતને સર્વાંશે વાસ્તવિક રૂપમાં ગ્રહણ કરવા અશક્ત છે જે ઠેકાણે અને જે ક્ષણે એના કર્તૃત્વનું બળ ઓછું થયેલું માલૂમ પડશે, ત્યાં એના મગજમાં રહેલો અશુદ્ધિનો અંકુર તુરત જ દર્શન દેશે.

એ ભય અને લાલસા સાથે કર્તૃત્વનો અભાવ હોય ત્યાં અશુદ્ધિની ધજા પૂર્ણ બહારમાં ફરકવાની સર્વે ભાષાઓનું જ્ઞાન, સર્વે વૈજ્ઞાનિક વિદ્યાઓનું જ્ઞાન, સર્વે દર્શનશાસ્ત્રોનું જ્ઞાન એને અશુદ્ધિની ગુલામીમાંથી છોડાવી શકશે નહીં. જ્યાં જ્યાં પાંડિત્ય છતાં કોઈક 'ખૂંટીશ્વરી'*માં

---

* શ્રી રવિબાબુએ પોતાના વ્યાખ્યાનમાં આ પ્રમાણે એક આખ્યાયિકા કહી છે એક વાર એક માણસ એક બકરીને લઈને એક ગામના ચોરામાં આવી પહોંચ્યો. રાત પડી જવાથી બીજે ક્યાંયે મુકામ ન શોધતાં રસ્તાની વચ્ચે જ એણે એક લાકડાની ખૂંટી ઠોકી, તેની સાથે બકરી બાંધીને સૂતો. સવારના પો ફાટતા પહેલાં જ એ ઊઠ્યો, અને બકરી છોડીને ચાલતો થયો પણ જે ખૂંટી ઠોકી હતી તે ઉખાડવાની તેણે દરકાર કરી નહીં, સવારના ગામના લોકોને રસ્તાની વચ્ચે ખૂંટી ઠોકાયેલી જોઈ આશ્ચર્ય થયું અને એ કોઈ અદૃશ્ય શક્તિનું કાર્ય હશે એમ અનુમાન કર્યું. તેનું સ્થાન જવા આવવામાં અગવડભર્યું હોવા છતાં એને ઉખાડવાની કોણ હિંમત કરે? ઊલટું તેની ત્યાં જ પૂજા કરવી એવું નક્કી થયું, અને એ રીતે રસ્તાની વચ્ચે 'ખૂંટીશ્વરી' દેવી નિર્માણ થઈ।

શ્રદ્ધા દેખવામા આવે, ત્યા તપાસ કરતા ભય, લાલસા અને કર્તૃત્વનો અભાવ દેખાયા વિના નહીં રહે

મતલબ કે, ભય, લાલસા અને અકર્તૃત્વ એ અબુદ્ધિનાં પોષક છે જો અને જેટલે અંશે વિદ્વત્તા એ ત્રિપુટીના નાશમા ઉપકારક હોય તો જ અને તેટલે જ અંશે એ દિશાની કેળવણી આપણુ ઇષ્ટ સિદ્ધ કરવામા ઉપયોગી ગણાય

પણ હકીકતમા તો જણાય છે કે, પાંડિત્ય વિના પણ ભય, લાલસા અને અકર્તૃત્વ ન હોય એવું બને છે, અને પાંડિત્યથી એનો નાશ થઈ શકે છે જ એમ નથી પણ મૂળમા એ ત્રિપુટીનો અભાવ હોય અથવા તેનો નાશ કરવાની વૃત્તિ હોય, તો વિદ્વત્તાથી એની સ્વાધીન બુદ્ધિ વધારે શોભે છે, તથા એનુ કાર્યક્ષેત્ર અને એની સમાજદષ્ટિએ ઉપયોગિતા વધી શકે છે

માટે 'કેળવણી' એટલુ કહેવાથી સમસ્યાનો ઉકેલ આવી જતો નથી, પણ ભય અને લાલસાનો ઉચ્છેદ અને કર્તૃત્વનો યોગ્ય અંશમા વિકાસ એ જે કેળવણીથી થઈ શકે તે જ કેળવણી આપણી સમસ્યાનુ સમાધાન કરી શકશે

'કર્તૃત્વનો યોગ્ય અશ' એમ કહેવામા ઉદ્દેશ રહેલો છે કેવળ અપાર કર્તૃત્વ સુખકારક નથી કેવળ સતોષ એ પ્રગતિકારક નથી. કર્તૃત્વ અને સંતોષનો યથાયોગ્ય મેળાપ એ જ પ્રગતિકર અને સુખાવહ છે

રોગની પરીક્ષા થવી એ દાક્તરને મન સતોષકારક છે ખરુ, પણ રોગીના મનને કેવળ પરીક્ષાથી સતોષ થઈ શકે નહીં એને તો રોગની પરીક્ષા અને તેનો મેળવી શકાય એવો ઉપચાર બન્ને જોઈએ તેમ દેશના રોગની દવા (હું કહુ છુ તેવી) કેળવણી છે એ જાણવાથીયે તે સારો થઈ શકે નહીં. પ્રશ્ન એ છે કે એ કેળવણીના પ્રચારનો ઉપાય શો? અબુદ્ધિનો નાશ કરવાવાળી કેળવણી કેવી રીતે આપી શકાય?

પુષ્કળ વિચાર કરતાયે એનો કોઈ રાજમાર્ગ છે એવુ જણાતુ નથી

એક અભણ વિદ્યાર્થીને વરસ દહાડામા પાણિનિનુ વ્યાકરણ શીખવવાનુ બીડું કદાચ ઝડપી શકાય, પણ ભય, લાલસા અને અકર્તૃત્વનો

નાશ અમુક કાળમા બીજાથી કરી શકાય જ એમ નથી જેનામાં ભણવાની જિજ્ઞાસા છે, તેને તદ્દન અજાણ્યા વિષયનુ જ્ઞાન થોડા સમયમા આપી શકાય, પણ ભણવાની જિજ્ઞાસા નવી પેદા કરાવી આપે એવો કોઈ અચૂક ઉપાય છે ખરો ? કદાચ તેનોયે ઉપાય છે એમ કહેવાય, કારણ કે, ભણવાના સ્થૂળ અને લાલસાને પોષનારા ક્રમો હોઈ શકે છે, પરતુ ઉપર કહેલી ત્રિપુટીના નાશના ક્રમો સુખકારક છે, એમ કલ્પનામા ઉતારવુ એ પણ મુશ્કેલ હોય છે

કારણ કે, જે ખરી કેળવણી છે, જેના ઉપર મનુષ્યતાના વિકાસનો આધાર છે, તે કેળવણી કૂવાના પથરા પર કાપા પાડવાની કળાના જેવી છે એક દિવસમા તમે લોઢાનો સળિયો લઈને ઘસ્યા કરો તોપણ એ ઉપર અસર નહી થાય છતા, કાચી દોરડીના રોજના ઘસારાથી સુદર લીસો ખાચો પડી જશે અશુદ્ધિના સસ્કારોનો નાશ ગુણોના — શુભ ભાવનાઓ — દૈવી સપત્તિના — ઉત્કર્ષ દ્વારા જ થઈ શકે અને એ કોઈ ભારેમા ભારે વિદ્વાન, કે મહાન વક્તા, કે અત્યત ગીચ સમયપત્રકની ગોઠવણીથી થતો નથી એ શિક્ષક તો ઉદાત્ત ચારિત્રના નમૂનારૂપ સતો, અને એમના ઝીણામા ઝીણા તેમ જ મોટામા મોટા ધર્મો છે એવો હજારો વર્ષમા ઉત્પન્ન થઈ આવતો એક શિક્ષક પણ માનવ વિમાસના જિજ્ઞાસુને સૈકાઓ સુધી દીવાદાડીરૂપ થઈ પડે એ દીવાદાડી પ્રત્યે ગતિ કરનાર નમ્ર સાધક પણ થોડેઘણે અશે એ કેળવણી આપી શકે પણ મનુષ્યત્વનો વિકાસ કરવાની જાહેર શાળાઓ સ્થાપી શકાય કે કેમ એ શકાસ્પદ છે એ થોડેઘણે અશે પણ થઈ શકે તો તે કેવળ ઉદાત્ત ભાવનાઓનો શ્વાસોચ્છ્વાસ લેતા સતત જાગ્રત પુરુષોના જીવિતથી એના વિદ્યાર્થીઓને પડિત થવાની જરૂર હશે જ એમ નથી પણ એની સાથે સપૂર્ણપણે એકદિલ થવાની જરૂર પડશે ખરી

સમસ્યાનો ખરો ઉકેલ આ પ્રકારનો હોવાથી શ્રી રવીન્દ્રનાથે રેંટિયો, ગુરુમુખતા વગેરે વિષયોની વિરુદ્ધ કરેલા ઉદ્ગારોમાં કેટલોક વિચારદોષ જણાય છે

તેમા પહેલા રેંટિયાનો વિષય લઈએ શ્રી રવિબાબુ કહે છે કે પહેલાં સૂતર કાતીશ કાપડ વણીશ, ખાઈશ, પીશ, અને તે દ્વારા

સ્વરાજ મેળવીશ ત્યાર બાદ અવકાશ મળ્યે મનુષ્યત્વ મેળવીશ એ વચનો મનુષ્યના ન હોય" આ ઉદ્ગારની પાછળ એવી માન્યતા રહેલી છે કે, સૂતર કાતવા વગેરે કર્મો મનુષ્યત્વ મેળવવામા વિરોધી છે

એ માન્યતા ભૂલભરેલી છે જે મનુષ્યને માનવ્ય શામા રહેલુ છે તે સમજાયુ છે, અને તેની પ્રાપ્તિની ચાવીરૂપ સતત વિચારમય જીવનમા જે જાગ્રત બન્યો છે, તેને માટે હરેક શુદ્ધ ક્રિયા એ વિકાસ પ્રત્યેનુ એકેક પગલુ જ છે, અને જેને એ સમજાયુ નથી, જેને વિચારની ચાવી હાથ લાગી નથી, તેને માટે જગતના સમસ્ત પુસ્તકોનો પરિચય (કે સગીત અને કલાકૌશલ્ય પણ) નકામા ભારરૂપ જ થવાના છે જગતમા એવા થોડા જ પુસ્તકો છે કે જે મનુષ્યત્વની પ્રાપ્તિમા મદદ ગાર થાય છે, અને સાહિત્ય, સગીત અને કળા એ જ એ પ્રાપ્તિનુ સાધન છે એ અનેક વહેમો માહેનો એક છે

આ કાઈ સાહિત્યાદિકની નિદા માટે નથી લખતો છતા જે મનુષ્ય દિવસનો મહત્ત્વનો સમય માનસિક ભોજન પાછળ ગાળવામા જીવનની સફળતા માને છે, તેણે બીજાના હિતનોયે વિચાર કરવાની જરૂર છે બુદ્ધિની ભૂખ અન્નની ભૂખ કરતા ચડિયાતી હશે અને તેમા વધારે સસ્કારિતાયે રહી હશે પણ અન્ન વિના બુદ્ધિભોજીનેયે ચાલતુ નથી એ સત્ય સામે આખમીચામણા થઈ શકતા નથી હુ અન્ન ખાઉ છતા અન્ન પેદા કરવામા ભાગ ન લઉ, તો સીધી વાત છે કે, કોઈ બીજાને મારુ તેમ જ પોતાનુ અન્ન પેદા કરવામા સમય ગાળવો જ પડશે, તે જ પ્રમાણે અન્ન રાધવામા, વસ્ત્ર બનાવવામા તથા મારી એકેએક ઉપભોગની વસ્તુ માટે કોઈ બીજાએ સમય ગાળવો જ જોઈશે, તે ઉપરાત તેને પોતાની જરૂરિયાતો માટે તો ગાળવો પડે જ એટલે જે શરીરની સામગ્રીનો હુ નિત્ય ઉપભોગ કરતો હોઉ તે બનાવતા રોજ ૧૦ કલાક જતા હોય તો જગતમા કોઈકને એ ૧૦ કલાક આપવા જ પડવાના, અને તે ઉપરાત એની પોતાની જરૂરિયાતો માટે એને એટલો સમય ગાળવો પડવાનો પરિણામ —આજના જગતની સ્થિતિ (૧)વીસ કલાક કોઈ મહેનત કરી શકતુ નથી મારે માટે તો દશ કલાક કરવી જ જોઈએ, એટલે એણે પોતાના શરીરની હાજતો અધૂરી રાખી, મારે

અહી કદાચ એવી શકા થશે કે, 'શ્રમવિભાગ જેવી કોઈ વસ્તુ દુનિયામા છે કે નહી ?' હુ કહુ છુ, છે, પણ એનેયે મર્યાદા છે. હુ અનાજ આણુ અને મારી સ્ત્રી રાધે, હુ કપડા ધોઈ આવુ અને મારી સ્ત્રી વાસીદુ વાળે, — એ એક જાતનો શ્રમવિભાગ છે, એમાયે અમુક મર્યાદા બાદ અન્યાય થઈ શકે છે ઘર કર્યા વિના માણસથી રહી શકાતુ નથી, અને ઘરની બહાર નીકળવાનુ હુ મારી પાસે રાખુ અને સ્ત્રીને ઘરમા જ રહેવાનો શ્રમવિભાગ કરુ, ત્યા જે વિષમ સ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય છે તે આપણે જાણીએ છીએ તેમ જ કાચો માલ મારે ઉત્પન્ન કરવો, અને પાકો માલ પડોશીએ તૈયાર કરવો, તેવા શ્રમવિભાગમાયે જે વિષમ સ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય છે તે આપણે જાણીએ છીએ એથીયે વધારે અન્યાય, જ્યારે હુ એવો શ્રમવિભાગ કરુ કે બુદ્ધિનું કામ મારી પાસે રહે અને પાડોશીને શારીરિક શ્રમ રહે, ત્યારે થાય છે કારણ કે, જેમ તુ બન્નેની વતી રાધ અને હુ બન્નેની વતી ખાઈશ એવો શ્રમવિભાગ થઈ શકતો નથી, તેમ બૌદ્ધિક શ્રમ અને શારીરિક શ્રમનો ન્યાય્ય શ્રમવિભાગ થઈ શકતો નથી

ચોથુ, મારી બુદ્ધિ જગતને ઉપયોગી થતી હોય તોપણ બુદ્ધિની નાણાબજારમા ખાસ કિંમત આકવા માટે કશુ જ કારણ આપી શકાય એમ નથી ઊલટુ, જો બુદ્ધિની ખિલવણીથી માણસાઈ વધતી હોય તો તેને લીધે, તેમ જ આવશ્યક અન્નની પેદાશમા તેની સીધી મદદ ન હોવાને લીધે પણ બુદ્ધિશાળીની શારીરિક જરૂરિયાતો સામાન્ય માણસ કરતા કાંઈક ઓછી હોવામા જ ન્યાય રહેલો છે

પાચમુ, બુદ્ધિ દ્વારા જગતની સેવા કરવામા જ ગુરુ થવાની ઇચ્છાનુ બીજ રહેલુ છે હુ બીજા કરતાં વિશેષ તીવ્ર બુદ્ધિવાળો થઈ, એનો ઉપયોગ સર્વેને આપુ, એનો જ અર્થ, હુ બીજાનો ગુરુ થાઉ એમ નથી શુ ? જે પરબુદ્ધિનો આધાર યોગ્ય સમજતા નથી, તેમણે મૌન રાખવુ એ જ ઉચિત ગણાય મારે બીજા કરતા તીવ્ર બુદ્ધિવાળા થવુ, એને બીજાએ મારી બુદ્ધિના આશ્રિત થવુ, એટલે બીજાએ મારી બુદ્ધિના આશ્રિત થવુ જ પડે એવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થવાની જ. એને, જે ગુરુમુખીપણુ ઇષ્ટ નથી લાગતુ એ ટાળી શકવાનું નહી

ખરી વાત એ ન ભૂલવી જોઈએ કે મોટે ભાગે જે બુદ્ધિના વિકાસ પાછળ સુશિક્ષિતો પડેલા હોય છે, તે બુદ્ધિ તે અબુદ્ધિના નાશમા સહાય કરતી જ નથી, અને કેવળ ચિત્તનો એક સ્વચ્છંદ જ હોય છે।

આ જ પ્રસગમા શ્રી રવીન્દ્રનાથે ગુરુમુખીપણા વિરુદ્ધ કાઢેલા ઉદ્ગારોનો વિચાર કરવો યોગ્ય છે

શ્રી રવિબાબુએ દેવ, ગુરુ અને ચમત્કાર ત્રણેને એક જ પક્તિમા બેસાડી દીધા છે અને ત્રણે પરના વિશ્વાસને એકસરખી અંધતા જણાવી છે

હકીકત એ છે કે, જેમ માણસ પોતાનુ અન્ન પોતાના પેટમા જ ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી, પણ વિશ્વમાથી લેવુ પડે છે, તેમ માણસને પોતાની બુદ્ધિને પુષ્ટ કરવા માટે પણ વિશ્વ પર આધાર રાખવો પડે છે જેમ અન્ન માટે એ પ્રકૃતિ તેમ જ બીજા મનુષ્યની મદદ બન્ને લે છે, તેમ પ્રજ્ઞારૂપ અન્ન માટે પણ પ્રકૃતિનુ અવલોકન તેમ જ બીજા મનુષ્યની મદદ પણ લે છે જે મનુષ્યની બુદ્ધિ વડે એ પોતાની બુદ્ધિને વિકસિત કરે તેના પ્રત્યે એ ગુરુભાવ રાખે એમા ભૂલ છે એમ તો કોઈ નહી જ કહે

જે બીજાને નવી દૃષ્ટિ આપે તે એનો ગુરુ થાય છતા, આશ્ચર્ય એ છે કે, જે ગુરુનો અસ્વીકાર કરે છે તે પણ બીજાને નવી દૃષ્ટિ આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે!

વળી, ગુરુનો અસ્વીકાર કરનારા પુસ્તકોના અભ્યાસ પર વધારે ભાર મૂક્તા હોય છે એટલે વ્યવહારમા એમ બને છે કે, એક મનુષ્યના કહેલા શબ્દો અપ્રમાણ ગણાય પણ એ ગમે તેવુ રદ્દીયે લખી જાય, અને તે કોઈ પણ રીતે કાળ સામે થોડો વખત પણ ટકી રહે, તો તે વિશ્વસનીય અને વિચારણીય થઈ જાય છે! જ્યારે ખરુ જોતા તો જડ પુસ્તક કરતા અપૂર્ણ પણ સચેતન માનવ એ ગુરુ થવાને વિશેષ જ લાયક ગણાવો જોઈએ

પણ વાચક કહેશે કે હુ રવિબાબુને સમજ્યો નથી એમનુ કહેવુ એટલુ જ છે કે, નાના બાળક અથવા નાના જતુ પાસેથી પણ બુદ્ધિનુ

માટેની પદ્ધતિ માટે માનવમાત્રની બુદ્ધિ ભૂલને પાત્ર છે એ વિષયમા કોઈની પણ બુદ્ધિ હમેશ માટે બિનચૂક હોવાની ખાતરી આપી શકાય નહી જેટલે અશે પ્રકૃતિગત નિયમોનું શોધન થયુ હોય, તેટલે અશે કેટલાક ક્ષેત્રોમા એ ભૂલનો સભવ ઓછો થાય અથવા અમુક દેશ અથવા કાળ પૂરતો અચૂક રસ્તો સાપડવાનો સભવ ગણાય પણ પ્રકૃતિ એટલી અનત ભાસે છે કે એના શોધાયેલા ભાગ કરતા શોધવાનો ભાગ વિશેષ જ રહેવાનો

પણ જેની દૃષ્ટિ કેવળ પોતાના માનવ્યના વિકાસ પર જ છે, જે વિશ્વમા માનવ્યને જ શોધતો ફરે છે, જે બુદ્ધિથી કે દૃષ્ટિથી એ પ્રાપ્ત કરી શકાય તે બુદ્ધિ અને દૃષ્ટિ મેળવવા ગુરુ પાસે જાય છે, તેને ગુરુસ્વીકાર માટે પશ્ચાત્તાપ કરવાનુ કદી કારણ મળતું નથી એને ગુરુ છેતરી શકતો નથી કે એ છેતરાઈ શકતો નથી જ્યાં એ જેટલો માનવ્યનો વિકાસ જુએ છે, તેટલો એ લઈ શકે છે અને જ્યા એના જોવામા આવે છે કે એની જાણમા આવેલા કોઈ પણ મનુષ્ય કરતા અમુક વ્યક્તિમા માનવ્યનો વિકાસ અનત ગણો વિશેષ છે ત્યા વિશ્વમા એવી કઈ શક્તિ છે કે જે એને એનો ભક્ત થતા રોકી શકે? જેમ પ્રાણી ઢળાણ તરફ જ દોડે તેમ એના ચિત્તને એવા મનુષ્યોત્તમની ભક્તિ કર્યા વિના છૂટકો જ થતો નથી જેણે માનવ્ય સિવાય બીજા કોઈ ફળની અપેક્ષાએ એના ચરણ ઝાલ્યા હશે તેને વિષે એવી ખાતરી આપી શકાય નહી એણે ધારેલું ફળ મળે નહી, અથવા ફળ મળી શકે તે પહેલા જ એનુ ધૈર્ય ખૂટી જાય તોપણ એ એનો ત્યાગ કરે એવો સભવ છે દોષ મનુષ્યમા રહેલી ગુરુભક્તિની વૃત્તિનો નથી પણ મનુષ્યત્વ સિવાય બીજી વસ્તુની લાલસાનો અને તેને માટે જોઈએ તેના કરતા ઓછા પુરુષાર્થ અને ધૈર્યનો છે

૧૩ આ તો રેટિયા પરથી ગુરુભક્તિ ઉપર આવ્યા મૂળ મુદ્દા પર આવતા જણાશે કે જો માનવ્યનો વિકાસ એ જ મનુષ્યની અમૂલ્ય સપત્તિ હોય જો અપરિમિત ન્યાયવૃત્તિ એ જ માનવ્યનું એક આવશ્યક અગ હોય તો એ ઠરે છે કે જે મનુષ્ય પોતાના આવશ્યક ભોગોની ઉત્પત્તિ તથા બનાવટમા દિવસના જેટલા કલાકની નિયમિત

મહેનત સમાતી હોય, તેનાથી જેટલું ઓછું આપે છે, તેને માટે તે—ગીતાના શબ્દોમાં કહીએ તો—સ્તેન એવ સઃ (ચોર બને છે) એમાંથી એ જ રીતે તે છૂટી શકે. શારીરિક ઉપભોગો ઓછા કરી, એ રીતે સમયનો બચાવ કરી, બચેલા સમયમાં બૌદ્ધિક અભિલાષાઓ પૂરી કરે, અથવા બીજાની ઇચ્છાને અધીન થઈ, બીજાની નિઃસહાયતા જોઈ (એના હિતને માટે સમય આપવો જ પડે છે—ન આપવામાંયે સમાજ પ્રત્યેનો ધર્મ પળાતો નથી—એમ જોઈ) શારીરિક શ્રમની ફરજમાંથી અળગ રહે. ઉદાહરણ: માંદાની માવજત માટે, શિષ્યની જિજ્ઞાસાતૃપ્તિ માટે, દેશના રક્ષણ માટે, ઇત્યાદિ પણ એવી પરિસ્થિતિમાં '<u>યદૃચ્છાલાભસંતુષ્ટ</u>' એ જ એના જીવનનો નિયમ થઈ શકે. એ શારીરિક ભોગો ઓછામાં ઓછા કરે, અને સમાજ પોતાની ખુશીથી જેટલી એની કાળજી લે તેટલાથી અધિકની અપેક્ષા ન રાખે. એની નિશાની એ કે, સેવા માટે પણ એ દીનવૃત્તિથી યાચક ન બને. આપણે ઇચ્છીએ કે ન ઇચ્છીએ જગતમાં બુદ્ધિ અને શક્તિની વિષમતા છે —રોગ, બાળપણ, ઘડપણ વગેરે પરવશ કરનારાં કારણો છે. એટલે, આવી સ્થિતિ ન હોવી એ શક્ય નથી, પણ આવી સ્થિતિમાં ધર્મમાર્ગ ઉપર કહ્યો તેવો જ હોઈ શકે.

આમ હોવાથી, હાથવણાટના અભાવને દેશાગ્નિના ભસ્માશ સાથે સરખાવવામાં કવિત્વ રહેલું છે ખરું, પણ એથી સ્થિતિનો ખરો ખ્યાલ આવે છે એમ ખાતરી નથી. કાવ્યમય કલ્પના અનેક પ્રકારે થઈ શકે. કોઈ એમ પણ કહે કે ખાદીનો પુનરુદ્ધાર દેશાગ્નિ પર પાણીનો મારો કરવા માટે નથી, પણ એક અર્ધદગ્ધ મકાનને વિશેષ બળતું અટકાવવા અને બળેલા ભાગને સમું કરવાનો પ્રયત્ન છે.

કવિત્વના અભાવને લીધે કઈ કલ્પના વિશેષ સુંદર છે એનો નિર્ણય કરવા હું અસમર્થ છું. અને બન્ને કલ્પનાઓ જ હોવાથી વિવેકથી વિચારવા માટે બન્ને છોડી દેવા જેવી સમજું છું. એથી દેશની આગ હોલવાશે કે નહીં અથવા કેટલી હોલવાશે એ વાત ભવિષ્યના ઉદરમાં રહેલી છે. એની કલ્પના કરવી નિરર્થક છે. રેંટિયો ચલાવવામાં શુદ્ધ ન્યાય રહેલો છે, માનવના વિકાસને રેંટિયો વિરોધી નથી, એથી

દેશની નિર્ધનતા એક પૈસા જેટલી પણ ઓછી થઈ શકે એમ છે, એ આચરવામાં જગતની કોઈ પણ વ્યક્તિની હિંસા થતી નથી, આખું જગત રેંટિયાધર્મ સ્વીકારે તો તેથીયે કોઈનું નુકસાન થવાનું નથી અને વસ્ત્ર વિના શરીરનો નિર્વાહ હવે થઈ શકતો નથી — એટલાં કારણો કંતામણવણાટને ધર્મકર્મ ઠરાવવા માટે મને પૂરતાં જણાય છે

ઉપસંહારમાં—

(૧) અશુદ્ધિનો નાશ, અને સત્શુદ્ધિનો વિકાસ કરવો એ દેશની સમસ્યા છે — એ સાચું છે

(૨) એનો ઉકેલ 'કેળવણી' છે એ સાચું છે, પણ

(૩) એ 'કેળવણી' તે પાંડિત્ય નહીં — ભાષાજ્ઞાન, સાહિત્ય સંગીત કળાઓનું જ્ઞાન, દર્શનશાસ્ત્રોનું જ્ઞાન, કે વૈજ્ઞાનિક વિદ્યાઓનું જ્ઞાન નહીં, એ ગૌણ કેળવણી છે

(૪) ગૌણ કેળવણી એ સાચી કેળવણીની સાથે હોય તો ઉપકારક થઈ શકે, પણ સાચી કેળવણી વિના એ મનુષ્યત્વના વિકાસ માટે નકામી જ છે

(૫) કેવળ એવી જાતની કેળવણીનો અતિસ્વાદ એ વિષયવાસના જ છે, જેમ યોગ્ય કરતાં અધિક શબ્દસ્પર્શાદિનો ઉપભોગ એ ઇંદ્રિયોનો સ્વચ્છંદ છે, તેવો જ એ બુદ્ધિનો સ્વચ્છંદ છે એમાં ઉન્નતિ નથી

(૬) અશુદ્ધિના મૂળ ભય લાલસા અને અપુરુષાર્થ છે

(૭) કેવળ કર્તૃત્વ અથવા કેવળ સંતોષ પ્રગતિકારક કે સુખકારક નથી બન્નેનો યથાયોગ્ય મેળાપ થવો જોઈએ

(૮) સાચી કેળવણી એટલે એ મૂળોનો ઉચ્છેદ, અથવા માનવ્યનો વિકાસ અથવા દૈવી સંપત્તિઓનો ઉત્કર્ષ

(૯) ગૌણ કેળવણી વિના સાચી કેળવણી હોઈ શકે અને સાચી કેળવણી વિનાની ગૌણ કેળવણી પણ થઈ શકાય

(૧૦) સાચી કેળવણી માટે કોઈ રાજમાર્ગ નથી, સત્પુરુષોના જીવનચરિત્રો, એમનો સમાગમ, સેવા, અને એમની ઉદાત્તતા પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા અને તે માટે વિચારમય પુરુષાર્થ એ જ એના પાઠ્ય પુસ્તકો છે જેમ બીજી વિદ્યાઓમા તેમ સાચી કેળવણીની જિજ્ઞાસા માટે પણ સત્પુરુષો તરફથી એ વિષયના ઉપદેશ દ્વારા અને તેમના ચરિત્ર દ્વારા પડતા સસ્કારોથી તેની ભૂમિકા તૈયાર થઈ શકે ખરી

(૧૧) સાચી કેળવણીને પરિણામે નિર્ભયતા નિર્લોભતા અને પુરુષાર્થ વધે અને શુદ્ધ વિચાર જાગ્રત થતો જાય એ માર્ગે ચાલતા અનાયાસે અનેક ગૌણ વિદ્યાઓ પણ ખીલે ગૌણ વિદ્યાઓ રસ્તે ચાલતા આવનારા ફળઝાડોના જેવી છે ભૂખ મટાડવા એનો ઉપયોગ જરૂર હોય ત્યા સુધી એ યોગ્ય છે પણ માણસ એમા જ લુબ્ધ થઈ અટકી પડે તો પ્રવાસ પૂરો ન થાય—માનવ્યની પ્રાપ્તિ ન થાય

(૧૨) સાચી કેળવણીમા કોઈ પણ શુદ્ધ કર્મ વિઘ્નરૂપ નથી

(૧૩) શરીરની સગવડના સાધનો ઉત્પન્ન કરવા કે બનાવવામા પોતાનો જે પૂર્ણ હિસ્સો ન આપે તે સ્તેન છે એમાથી એ રીતે ઉગરી શકાય ઉપભોગો ઓછા કરીને અને બચત સમયમા બૌદ્ધિક અભિલાષાઓ તૃપ્ત કરવાથી અથવા બીજાની ગરજ કે વિનતિને વશ થઈ સેવાભાવનાથી યદૃચ્છાલાભસતુષ્ટ ની વૃત્તિ સ્વીકારીને

(૧૪) ગુરુભક્તિ કે પરબુદ્ધિની સહાય લેવાની વૃત્તિ એ અનર્થનુ કારણ નથી અનર્થનુ કારણ તો અબુદ્ધિના મૂળો જ છે

(૧૫) માનવ્ય માટે તો ગુરુભક્તિ એ ઉદાત્ત વૃત્તિ હોઈ ઉન્નતિકારક છે અને પરબુદ્ધિની સહાય સ્વબુદ્ધિની ઉન્નતિ માટે આવશ્યક ખોરાક જ છે એની મને અપેક્ષા નથી એ માનવામા ભ્રમ ગર્વ કે કૃતઘ્નતા રહેલા છે

(૧૬) માનવ્યના વિકાસ સિવાય બીજા ફળો પ્રાપ્ત કરવા માટે કોઈનીયે બુદ્ધિ બિનચૂક છે એમ ખાતરીપૂર્વક કહી શકાય નહી જોઈએ

અંશે પ્રકૃતિના નિયમોનું સંશોધન થયું હોય તેટલે અંશે દોષ ઓછા થવાનો સંભવ રહે, અથવા અમુક દેશ અથવા કાળ માટે અમુક રસ્તો સાંપડવાનો સંભવ રહે, પણ પ્રકૃતિની અનંતતાને લીધે ઘણું તો તે વિષય પૂરતી બુદ્ધિ નિર્દોષ હોવાનો સંભવ છે, એટલું જ જણાવી શકાય

(૧૭) ગૌણ કેળવણીમાં ભૌતિક તેમ જ ચિત્તપ્રકૃતિનું શોધન આવી કેળવણીમાં સૌથી વિશેષ લાભકારક થાય એ શક્ય છે, પણ થાય જ એમ ખાતરી નથી

(પહેલી વાર યુગધર્મ, માઘ ૧૯૮૦—ફરી સુધારેલો)

કેળવણીના પાયા

વિભાગ ૨ જો

૧

ઇતિહાસ વિષે દૃષ્ટિ

મનુષ્યના વ્યક્તિગત વિકાસમા પોતાના જીવનના સર્વે અનુભવોની સ્મૃતિ તાજી રહેવાનું જે મહત્ત્વ છે, તે જ મહત્ત્વ પ્રજાના વિકાસમા ઇતિહાસને છે કેટલાક માણસો બીજાનો અનુભવ તપાસી કેટલોક બોધ લે છે કેટલાક પોતાને થયેલા અનુભવથી ઘડાય છે, કેટલાક વાર વાર અનુભવ મળ્યા છતા કાંઈ ઘડાતા ન હોય એમ જણાય છે

આ ભેદોના અનેક કારણો છે તે પૈકી એક કારણ તે માણસોની અનુભવોની સ્મૃતિની વત્તીઓછી જાગૃતિ હોય છે સાવધાનપણે કે અસાવધપણે થયેલો દરેક અનુભવ આપણા ઉપર કાંઈક સસ્કાર પાડે છે, દરેક સસ્કાર આપણા શરીર, ઇંદ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, ગુણ વગેરેમા કાંઈક ફેરફાર કરે છે, એક ક્ષણ પહેલા આપણે હતા તેથી કાંઈક જુદા બનાવે છે જે અનુભવો વારવાર થાય છે, તેમની અસર આપણુ જીવનબંધારણ કોઈક ખાસ રીતે સ્થિર કરે છે, જે અનુભવો ક્વચિત જ થાય છે તેમની અસર સ્પષ્ટ ન હોવાથી અજાણી રહે છે અનુભવ સાવધપણે મેળવ્યો હોય તો એવો અનુભવ ફરી મેળવવો કે નહી તથા એમા કેવા પ્રકારનો ફેરફાર કરવો એ બાબતમા એ ઇરાદાપૂર્વક પોતાને દોરી શકે છે અસાવધપણામા મેળવેલા અનુભવો જીવન પર સસ્કારો તો પાડે છે, પણ આપણા જીવનને ઇરાદાપૂર્વક દોરવાના પ્રયત્નમા આપણે એમનો વિશેષ ઉપયોગ કરી શકતા નથી એ સસ્કારોની અસર તે પ્રાકૃતિક પ્રેરણા (natural instinct) જેવી કહી શકાય જે જે સસ્કારો અસાવધપણે મળ્યા હોય છે તેમા ફેરફાર કરવા કઠણ થાય છે, કારણ કે એ સસ્કારના બળથી થતી ક્રિયા ઘણી વાર આપણા લક્ષમા આવતી નથી અને, આવવા માંડે છે ત્યારે પણ, ક્રિયા થઈ ગયા પછી લક્ષ ખેચાય છે એવા સસ્કારોને વશ થવુ એ સહજ હોય છે એમને વશ કરવા કઠણ થાય છે

એવા અસાવધપણે મળેલા સંસ્કારોમાં જન્મના તથા બચપણના સંસ્કારો મુખ્ય છે, અને ત્યાર પછી પણ જેટલે અંશે માણસની સાવધાનતા ઓછી તેટલે અંશે એવા સંસ્કારોનો જમાવ વધારે થાય છે

સાવધપણે મળેલા અનુભવો ભુલાઈ ગયા જેવા લાગતા હોય અને લાંબો કાળ વીતી ગયો હોય તોયે એની સ્મૃતિ પ્રયત્નથી જલદી જાગ્રત કરી શકાય છે. અસાવધપણામાં મેળવેલા સંસ્કારોનાં પરિણામ જોઈ શકાય છે, પણ એ અનુભવો થોડા કાળ પહેલાના હોય તોયે એની વિગતો યાદ કરવી કઠણ અથવા લગભગ અશક્ય થઈ પડે છે બીજા સાક્ષીની મદદથી એની કેટલીક વિગતો કદાચ યાદ કરી શકાય, પણ સર્વે વિગતો યાદ કરવી મુશ્કેલ છે. અસાવધ દશામાં બે ક્ષણ પર બોલાયેલા શબ્દો કે ઊઠેલો વિચાર આપણે યાદ કરી શકતા નથી, સાવધ દશામાં બે-અઢી વર્ષની ઉમ્મરે કરેલા અનુભવો પણ યાદ રહી ગયેલા હોય છે

જન્મથી જ આપણે ઘણા સંસ્કારો લઈને આવીએ છીએ એમાં શક નથી બાળક કાંઈ કોરું પાનું, કે માટીનો લોંદો, કે મીણનો રસ નથી કે જેના ઉપર જેવા સંસ્કાર પાડવા હોય તેવા સ્વચ્છપણે પાડી શકાય એ સંસ્કારોને આનુવંશિક, પૂર્વજન્મના કે બન્નેના કહેવા એ ચર્ચામાં પડવાની જરૂર નથી પણ આનુવંશિક સંસ્કારો કહીએ તો આપણા પૂર્વજોએ પ્રાપ્ત કરેલા અનુભવોથી દૃઢ થયેલી પ્રકૃતિ, અને પૂર્વજન્મના સંસ્કારો કહીએ તો આપણે પૂર્વજન્મમાં પ્રાપ્ત કરેલા અનુભવોથી દૃઢ થયેલી પ્રકૃતિ, બન્ને કહો તો બન્નેના મિશ્ર બળથી દૃઢ થયેલી પ્રકૃતિ જે અનુભવોથી એ સંસ્કારો પૂર્વજોને કે આપણને થયા એ અનુભવોની આજે સ્મૃતિ જાગ્રત કરવી અશક્ય મુશ્કેલ છે, અને કાંઈક સ્મૃતિ જાગ્રત કરી શકાય તોયે તે અનાદિ ભૂતકાળના કોઈ અમુક જ નાના વિભાગની, અને જીવનની વિવિધ બાજુઓ પૈકી એકાદ બાજુની જ કરી શકાય

પણ એવા અપાર અનુભવોથી બંધાયેલા સંસ્કારોએ આપણી પ્રકૃતિ ઘડેલી છે એ અનાદિ ભૂતકાળમાં કેટલાયે સંસ્કારો દૃઢ થયા હશે, વળી વિરોધી અનુભવોને પરિણામે ભૂંસાઈ જવા જેવા થયા હશે

અને ઊંડા સંસ્કારો દૃઢ થયા હશે અને એની ફરી ફરતા એ ફરી
લોપની કેટલીયે આવૃત્તિઓ થઈ હશે તે કોણ કહી શકે? આપણા
સંસ્કારો પૈકી કેટલાક અતિ અર્વાચીન છતાં બહુ બળવાન નહીં જણાતા
હોય કેટલાક બળવાન જણાતા હશે છતાં ઠેઠ આપણી બીજદશાની
નિશાની હશે કેટલાક સંસ્કારો અર્વાચીન હોવાથી બળવાન હશે અને
કેટલાક પ્રાચીન હોવાથી લગભગ લોપ પામ્યા હશે

વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે, બાળક પોતાના આ જીવનની પહેલી
ક્ષણથી માંડીને એ યુવાવસ્થાએ પહોંચે ત્યાં સુધીમાં પોતાના અત્યંત
પ્રાચીન પૂર્વજથી માંડીને પોતાના માતાપિતાના જીવન સુધીનું ટૂંકામાં
દર્શન કરાવે છે જે જે અનુભવોને લીધે પૂર્વજોના જીવનમાં જે જે
ફેરફાર થયો તે સર્વ ફેરફારોની સાક્ષી દરેક બાળક ટૂંકામાં આપે છે

આપણને ભૂતકાળના અનુભવોની—ઇતિહાસની—વિગતોની
સ્મૃતિ નથી પણ એ અનુભવોએ કરેલા ફેરફારો આપણે આ જીવન
સાથે અનુભવ્યા છે અને આપણી આજની સ્થિતિ એ સંસ્મરણોના
ફળરૂપે છે ઇતિહાસનું જ્ઞાન આપણને ન હોય પણ ઇતિહાસનું પરિણામ
શું આવ્યું તે આપણાથી અજાણ્યું નથી એ આપણું આજનું જીવન છે
વ્યક્તિ અને સમાજ બંનેને આ તત્ત્વ લાગુ પડે છે

હવે એક બીજી વાત વિચારીએ એમ કહેવાય છે કે જુદી
જુદી પ્રજાના ઇતિહાસ જાણવાથી આપણે ડાહ્યા થઈ શકીએ બીજી
પ્રજાએ જે ભૂલો કરી હોય તે ભૂલોમાંથી આપણે ઊગરી જઈ શકીએ
બીજી પ્રજાઓને અમુક સ્થિતિએ પહોંચવા માટે જે કઠણ અનુભવોમાંથી
જવું પડ્યું હોય તે સ્થિતિને તે કઠણ પ્રસંગોમાંથી ગયા વિના મેળવી
શકીએ આ વિચાર તદ્દન સાચો હોય એમ જણાતું નથી કેટલા
માણસો બીજાને વાગેલી ઠોકરોથી ડાહ્યા થયાનો આપણને અનુભવ
થાય છે? કેટલી પ્રજાઓએ બીજી પ્રજાઓની જે દુર્ગુણોને લીધે પડતી
થઈ તે જાણ્યા છતાં તે દુર્ગુણોને પોતે પોષ્યા નથી? કેટલી પ્રજાઓએ
નામશેષ થયેલી પ્રજાનો ઇતિહાસ જાણી રાજ્યવિસ્તારની મહત્ત્વાકાંક્ષા
વિષે વૈરાગ્ય ધાર્યો છે? ઊલટું તો એ જણાય છે કે દરેક માણસ તેમ જ
પ્રજાને વિકાસના કોઈ એક નિશ્ચિત ક્રમમાંથી પસાર થવું પડે છે અમુક

ભૂમિકામાંથી પસાર થયા વિના જેમ કોઈ મનુષ્યયોનિનો જીવ મનુષ્ય શરીરની પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરતો નથી, તેમ પ્રજા પ્રજા તરીકેની પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરતી નથી

વળી વિકાસનો એક નિયમ એવો જણાય છે કે, દરેક જીવ એના નાશના બીજોને લઈને જન્મે છે એમ જ દરેક પ્રજા પણ પોતાના નાશના બીજો ધરાવે છે કેવળ ઇતિહાસના જ્ઞાનથી એ નાશના બીજને ફાલતા અટકાવી શકાય કે કેમ એ શકાભરેલું છે પણ જેમ જીવનો તેમ પ્રજાનોયે પુરુષાર્થ એ નાશને દૂર કરવા તરફ હોઈ શકે

ત્યારે ઇતિહાસના જ્ઞાનનું ફળ શું? અને તે જ્ઞાન મેળવવાનું ધ્યેય શું?

દરેક અનુભવ આપણા શરીર પર ક્રિયા દ્વારા ચિત્ત ઉપર સસ્કાર પાડે છે, અને દરેક સસ્કાર આપણા શરીરના કોઈક ભાગમા તેની અસર ઉપજાવે છે દરેક સસ્કાર એક બાજુથી કોઈક ગુણ* નિર્માણ કરે છે, અને બીજી બાજુથી કાઈક શારીરિક ફેરફાર કરે છે જેમ વીજળીનો દીવો તાર દ્વારા અદૃશ્યપણે વહેતી શક્તિને પ્રગટ કરે છે, તેમ આપણા શરીર, મન, બુદ્ધિ, જીવન આપણામા અદૃશ્યપણે વહેતી ગુણશક્તિની અભિવ્યક્તિ છે સામાન્ય માણસો અતિશય સાવધ નથી હોતા એકનો એક સસ્કાર વારવાર પાડવામા આવે તો એથી કોઈક ગુણો એમનામા નિર્માણ થયા વિના રહે નહીં

લેખકોએ, ઉપદેશકોએ, શિક્ષકોએ, દેશનેતાઓએ આ નિયમ જાણે-અજાણે પિછાણેલો હોય છે તેથી પ્રજામાં જે ગુણોને તેઓ નિર્માણ થયેલા જોવા ઇચ્છે, તેને અનુકૂળ સસ્કારો પાડવા એમનો સતત પ્રયાસ થાય છે

આ નિયમનો ઉપયોગ દરેક જમાનામા અનેક આગેવાની મહત્ત્વાકાક્ષાવાળા પુરુષો કરે છે, પણ એનો હમેશા સદુપયોગ જ થાય છે, કે વિવેકયુક્ત વિચારથી જ થાય છે એમ નથી અનેક કોઈક વાર પોતાની સ્વાર્થસિદ્ધિ માટે પ્રજાને હથિયાર બનાવવા આ નિયમનો ઉપયોગ

*જેવા કે દયા-ક્રૂરતા સૌમ્ય-ઉગ્રતા ક્ષમા-હિંસા શૌર્ય-ડરપોકપણુ હિંસા-અહિંસા ૬૦

કરવામાં આવે છે; કોઈ વાર પોતાના ગુણો વિષેના પક્ષપાતથી એવા ગુણો નિર્માણ કરવા આવી પ્રવૃત્તિ થાય છે; કોઈક વાર તાત્કાલિક પરિણામો ઉપજાવવાની લાલચથી કેટલાક સંસ્કારો પાડવામા આવે છે; કોઈ વાર ઇરાદા વિના, કોઈ વાર ઇરાદાપૂર્વક, કોઈ વાર મોહથી, કોઈ વાર વિવેકબુદ્ધિથી અમુક સંસ્કાર પાડવાની પ્રવૃત્તિ પ્રજાના વિવિધ વૃત્તિવાળા માણસો વિવિધ રૂપે કરે છે આ યુગમાં તો એવા સંસ્કાર નાખનારાઓની સંખ્યા અને તેમની સંસ્કૃતિઓ અગણિત છે, અને એવા અનેકની અસર પ્રત્યેક માણસ પર થાય છે; તેથી વિવિધ પ્રકારના પરસ્પર વિરોધી સંસ્કારોને એકી વખતે પોષતા માણસો પણ જોવામાં આવે છે એ બધામાં તાજુબી એ હોય છે કે સામાન્ય રીતે મારામાં રહેલા વિરોધી સંસ્કારોનો વિરોધ હું જોઈ શકતો નથી; કોઈ વિરોધ બતાવે તો હું માની શકતો નથી, મને એમા સુસંગતતા જ જણાતી હોય છે.

આમ પ્રજાને ઘડવાની ઇચ્છા રાખનારાઓમા ઇતિહાસવેત્તા એક છે.

પ્રજાને ઘડનારાઓના મુત્સદ્દી અને ધર્મોપદેશક એવા બે વિભાગ પાડીએ, તો ઇતિહાસવેત્તા ઘણુંખરુ મુત્સદ્દી વર્ગનો જણાશે બન્ને સંસ્કાર નાખવાની ઇરાદાપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરનારા હોય છે, પણ ઘણી વાર મુત્સદ્દીની પ્રવૃત્તિમા ચોખ્ખી યોજના (scheme) વિશેષ જણાય છે; પણ એ સદ્‌હેતુવાળી જ હોય છે એવુ નહીં કહી શકાય; મોટે ભાગે રાગદ્વેષાત્મક હેતુ જ હોય છે ધર્મોપદેશકની પ્રવૃત્તિમા ઓછીવત્તી તત્ત્વદૃષ્ટિ હોય છે. પણ સ્વાર્થને અભાવે કે અન્ય કારણને લીધે તેનામા ચોખ્ખી યોજના નથી જણાતી એમ બને છે; પણ એનો આશય વિશેષ શુદ્ધ હોય છે આમા બન્ને બાજુએ અપવાદો હોઈ શકે, પણ ઘણુંખરુ આ સ્થિતિ હોય છે

દાખલા તરીકે, આપણા દેશના અંગ્રેજ મુત્સદ્દીઓએ ઇતિહાસનો ઉપયોગ અંગ્રેજો પ્રત્યે આદર અને દેશી લોકો પ્રત્યે ઘૃણા ઉત્પન્ન થાય એ રીતે કર્યો છે રાષ્ટ્રીય મુત્સદ્દીઓમા ઇતિહાસના શિક્ષણમાં એથી ઊલટું વલણ જણાવા લાગ્યુ છે કહે છે કે થોડાંક વર્ષો પર અમેરિકાની ઇતિહાસ શીખવવાની પદ્ધતિમાં અંગ્રેજ પ્રજા પ્રત્યે દ્વેષ

થાય એવું વલણ રાખવામાં આવતું હવે ત્યાંના મુત્સદ્દીઓનું વલણ બદલાયું છે, અને તેથી અત્યાર સુધીના ઇતિહાસના પાઠ્યપુસ્તકો રદ કરી નવા રચવા પ્રવૃત્તિ થઈ રહી છે જર્મનીમાં કેટલાક વર્ષો પર ઇતિહાસ એવી રીતે ચીતરવામાં આવતો કે જેથી બાળકોના મન પર નાનપણથી એવા સંસ્કાર પડે કે કૈસર વિના જર્મનીનું પારાવાર નુકસાન થાય અને કૈસરની સત્તા ટકાવી રાખવામાં જર્મન પ્રજાના સ્વાર્થ અને ધર્મ રહેલા છે

બે પાડોશીઓ વચ્ચે તકરાર થાય છે ત્યારે પચીસ પચીસ વર્ષની જૂની વાતો યાદ કરી કરીને બન્ને એકબીજાને મહેણાં મારે છે બન્ને જણા પોતે કરેલા ઉપકારો અને બીજાએ બતાવેલી નીચતાને જ યાદ કરી શકે છે ક્રોધના વેગને લીધે સામાએ કરેલા ઉપકારો કે પોતે કરેલા અન્યાય યાદ નથી આવતા, અને યાદ કરાવવામાં આવે તોયે એનું મહત્ત્વ નથી લાગતું બન્નેની તકરારોને ઉગ્ર સ્વરૂપ આપી દેવાને માટે એ રીત ભારે અસરકારક હોય, પણ એ તકરાર સાંભળી આપણે બન્ને વિષે મત બાંધવા બેસીએ તો તે ખોટો બંધાયા વિના રહે નહીં દરેકમાં દોરેલું ચિત્ર ખોટું જ થાય

એ રીત જ આ પ્રમાણે લખાયેલા અને શીખેલા ઇતિહાસમાંથી ભૂતકાળમાં બનેલા બનાવોનું સત્ય જ્ઞાન મેળવવાની આશા વ્યર્થ જાય છે એક તો મુત્સદ્દી એટલે સામાન્ય રીતે બહાર હોય તેના કરતાં દશ ગણો વધારે ઊંડો માણસ કોઈ કાર્ય કરતી વખત પોતાના મળતિયાઓ સાથે જે હેતુઓ નક્કી કર્યા હોય તેથી કાંઈ જુદા જ જાહેર કરે મળતિયાઓ વિષેના પણ વિશ્વાસ અવિશ્વાસના પ્રમાણમાં તેમની સાથે જે ચર્ચા થઈ હોય તેથી કેટલુંયે વધારે અને જુદું એમના હૃદયમાં ભર્યું હોય એમ બને આવા બે પક્ષના મુત્સદ્દીઓ જે રીતે પરસ્પર વ્યવહાર કરે, તે બાબતમાં ખરેખરી હકીકત શું બની તે તે વખતના લોકોને — અતિ નિકટમાં રહેલા માણસને પણ — ઘણી વાર જણાય નહીં તો લાંબા કાળ પછી ઇતિહાસસંશોધકના અનુમાનો સાચો પ્રકાશ પાડનારાં થાય એ કેવું મનાય છે! એ સાચું છે કે કોઈ વાર નામે માગે અતર્ક્યપણે સત્ય પ્રગટ થઈ આવે

પણ એવુ દરેક બાબત માટે થતુ હશે કે કેમ એ શકા છે, અને તેમ થતુ હોય તોયે કેટલા બધા કાળ સુધી, પ્રજાના કેટલા મોટા ભાગને ભ્રમમા જ રહેવુ પડે છે! ઇતિહાસના પાત્રોની મુત્સદ્દીગીરીને લીધે થતી આ એક મુશ્કેલી

ઇતિહાસના લખનાર પુન મુત્સદ્દી જ હોવાને લીધે એમા એ લોકો અનેક રીતે અસત્ય બેસાડે છે દા ત (૧) તદ્દન જૂઠી વાતો ઉપજાવી કાઢીને, (૨) સાચી વાતો દાબી દઈને (૩) પોતાના ઉદ્દેશને અનુકૂળ સત્ય હકીકતોની ઉપર ઓપ ચડાવી વધારે આકર્ષક બનાવીને, (૪) પોતાને પ્રતિકૂળ સત્ય હકીકતોને ગૌણ બતાવીને, (૫) છૂટક છૂટક સત્ય હકીકતો વચ્ચે અસત્ય સબધ બેસાડીને, (૬) પુષ્કળ સત્યમા થોડુક — પણ પોતાના ઉદ્દેશને અત્યત મહત્ત્વનુ — જૂઠાણુ બેસાડી દઈને

વકીલો સારી પેઠે જાણે છે કે તદ્દન સાચા સાક્ષીને તોડવો લગભગ અશક્ય હોય છે, તદ્દન જૂઠાને પકડવો કઠણ નથી, પણ પુષ્કળ સાચી હકીકતમા પોતાના પક્ષને લાભ થાય એવુ થોડુ અસત્ય બોલનાર સાક્ષીને તોડવો વિકટ કામ છે એક મનોરજક ઉદાહરણથી આ વાત સ્પષ્ટ થશે એક ગામમા પ્લેગ ફાટી નીકળ્યો તેમા તે ગામની એક ધનાઢ્ય બાઈના બે છોકરા સપડાયા, અને બન્ને બે ત્રણ દિવસને આંતરે મરી ગયા મોટો છોકરો પરણેલો હોઈ એક વિધવા મૂકી ગયો ઘણે વર્ષે સાસુ-વહુ વચ્ચે તકરાર જાગી મુદ્દો એ હતો કે મોટો છોકરો પહેલો મરી ગયો હોય તો નાના છોકરાની વારસ તરીકે મા સર્વે મિલકતની માલિક બને, અને નાનો છોકરો પહેલો મરી ગયો હોય તો વહુ માલિક બને એટલે સાસુનો પક્ષ કહે કે મોટો દીકરો પહેલો મૂઓ, અને વહુ કહે કે નાનો દીકરો પહેલો મૂઓ જન્મ-મરણની નોધમા ધાનમેન થઈ, અને તેથી એની સાક્ષી નકામી જેવી થઈ પડી, અને મોટે ભાગે સગાવહાલા અને ગામના લોકોની સાક્ષી પર આધાર રાખવાનુ થયુ સગાવહાલા સાસુ કે વહુ પ્રત્યેની સહાનુભૂતિ પ્રમાણે એક પક્ષના કે બીજા પક્ષના થયા હવે બન્ને પક્ષના સાક્ષીદારો જે હકીકત રજૂ કરે તે ઘણીખરી સાચી

હોય; માત્ર સામુના સાક્ષીદારો જે બનાવ રવિવારે બનેલો જણાવે, અથવા જે ઠેકાણે મોટાનું નામ બોલે, તે ઠેકાણે વડ઼ના સાક્ષીદારો બુધવાર કહે, અથવા નાનાનુ નામ બોલે. આવે ઠેકાણે અમુક શોધવું કઠણ થાય છે મૂળ પ્રસંગના વર્ણનમાંથી સત્યાસત્ય શોધવાને બદલે, કહેનારનાં પ્રતિષ્ઠા, ચારિત્ર, એક સાથે નિકટ સંબંધ, બીજા સાથે વેર, આડકતરી બીનાઓ રજૂ કરવામાં થયેલી અસંબદ્ધતા વગેરે ઉપરથી જ નિર્ણય કરવો આવશ્યક થાય

ઇતિહાસલેખનમાં આવી ચાલાકી ઘણી વાર થયેલી હોય છે.

આ બધા કારણોથી જે પુરુષ સંકુચિત રાષ્ટ્રીયતા કે અમુક પ્રજા કે પક્ષ પ્રત્યે રાગ કે દ્વેષ નિર્માણ કરાવવાના હેતુથી પર થવા ઇચ્છતો હોય, અને માત્ર જેમ પોતાનો વિકાસ કરવા પોતાના પાછલા જીવનનુ અવલોકન કરે, તેમ પ્રજાના વિકાસ માટે પ્રજાના પાછલા જીવનનુ અવલોકન થાય એ હેતુથી ઇતિહાસનું અધ્યયન-અધ્યાપન કરે, એણે ઇતિહાસ વિષે કેવી વૃત્તિ રાખવી જોઈએ એ બાબત હુ નીચે મુજબ વિચારો પર આવ્યો છું :

૧. ઇતિહાસવેત્તાને પોતાની પ્રજાની આધુનિક સ્થિતિ, તેમાં જણાતા સદ્‌ગુણો કે દુર્ગુણો, તેમાં ન જણાતા ગુણો, તેના બુદ્ધિશાળી તેમ જ અબુદ્ધિશાળી વર્ગની રહેણીકરણી, વાસના-અભિલાષા, વગેરેનો ચોક્કસ ખ્યાલ હોવો જોઈએ. ટૂંકામાં કહીએ, તો પોતાની પ્રજાના આજના સંસ્કારોની ઠીક ઠીક માહિતી હોવી જોઈએ. જીવનની એક વર્તમાન ક્ષણમાં કાળનો કેવળ એક કાલ્પનિક અંશ જ રહેલો નથી, પણ પ્રત્યેક વર્તમાન ક્ષણમાં અનાદિ ભૂતકાળનો સારરૂપે સંગ્રહ રહેલો છે

૨. ઇતિહાસ એટલે પ્રજાનો કેવળ રાજકીય ઇતિહાસ નહી, પણ પ્રજાના સમગ્ર જીવનનો ઇતિહાસ; અથવા નીતિશાસ્ત્રની પરિભાષામાં કહું તો પ્રજાના ગુણોના ઉદય અને અસ્તનો ઇતિહાસ પ્રજાના જીવનમાં જે જે બનાવો બની ગયા, તે તે બનાવોથી પ્રજામાં કયા ગુણોનો ઉદય થયો, કયાની વૃદ્ધિ થઈ, કયાનો અસ્ત થયો એનું અધ્યયન પ્રજાનો અમુક જય કે પરાજય, અમુક કાળની સમૃદ્ધિ કે ગરીબી ક્યાં આકસ્મિક

તથા બાહ્ય કારણોને આભારી હતા એટલું જ નહી, પણ કયા ગુણના વિકાસ કે ઊણપ—અથવા કયા દોષની વૃદ્ધિને લીધે થયા એનુ અધ્યયન

આ બાબતમા નામશેષ થયેલી પ્રજાઓના ઇતિહાસનુ અધ્યયન અનેક રીતે ઉપયોગી છે એ પ્રજાઓનો ઇતિહાસ લખવામા લેખકને મુલકી દૃષ્ટિ રાખવાનુ કાઈ પ્રયોજન ન હોવાથી એનુ અધ્યયન વિશેષ તટસ્થ દૃષ્ટિથી લખાયેલુ હોવાનો સભવ છે એટલે એમાથી એ પ્રજાના ગણસ્વભાવના વિકાસના ક્રમ અને પરિણામનુ સારી રીતે અવલોકન કરી શકાય એવી અનેક પ્રજાઓના ઇતિહાસમાથી માનવજાતિના ગુણ સ્વભાવના ઉદય ઉકર્ષ રૂપાન્તર તથા અસ્તના કાઈ સામાન્ય નિયમો છે કે કેમ તે શોધી શકાય અને ચાલુ પ્રજાઓમાથી પ્રત્યેક પ્રજા અથવા તેના કોઈક ભાગની વિકાસની ભૂમિકા એ જૂની પ્રજાના કયા કાળની સ્થિતિને મળતી છે એ શોધી શકાય

૭ હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ શીખવવામા અત્યાર સુધીની પદ્ધતિ મુસલમાન કાળથી શરૂ કરવાની હતી પ્રાચીન કાળથી શરૂ કરવુ એવો હવે મત થતા જાય છે ઉપરના વિચારોને અનુસરીને હુ એવા વિચાર ઉપર આવ્યો છુ કે ઇતિહાસનુ વિગતવાર શિક્ષણ વર્તમાનથી પ્રાચીનમા જનારુ હોવુ જોઈએ વિગતવાર શિક્ષણ શરૂ કર્યા પહેલા પ્રાચીનથી માડી આજ સુધીના આખા પ્રદેશ ઉપર એક ઉતાવળી કે ઉપરછલ્લી દૃષ્ટિ અવશ્ય નાખવી પડે જે નાનકડા બીજમાથી આપણા ઇતિહાસનુ મ ાણ થયેલુ જણાતું હોય ત્યાથી માડી હાલ સુધીનો કાઈક ખ્યાલ આવી જાય એવુ અવલોકન કરાવવુ જરૂરનુ છે પણ વિગતવાર અધ્યયન વર્તમાનથી ધીમે ધીમે પાછના યુગમા જનારુ જોઈએ નદીના મૂળ તરફ જેમ ધીમે ધીમે ચાલીએ તેવી રીતે પ્રજાના ભૂતમળ તરફ જવુ ત ન શક્ય નથી એટલે વર્તમાન યુગની શરૂઆત પણ કોઈ ૨૫ ૫૦ કે ૧૦૦ વર્ષ પહેલાના બનાવથી શરૂ કરવી પડે અને ત્યાથી આજ સુધીના ઇતિહાસ ઉપર આવવુ પડે એ હુ સમજી શકુ છુ એવી શરૂઆત ક્યાથી કરવી એ ઇતિહાસલેખકો સહેલાઈથી ઠરાવી શકે, પણ બહુ દૂરના ભૂતમળથી એની શરૂઆત ન થવી જોઈએ એમ લાગે છે જે બનાવથી આપણી પ્રજાની હાલની

ધારો કે આપણે રોમન જેવી એક પ્રજાના ગુણોના ઇતિહાસનો ઉપર પ્રમાણે આલેખ કાઢીએ, જે જે ગુણક્રમમાથી એ પ્રજા પસાર થઈ તેનો ઝીણવટવાળો નકશો દોરીએ, અને આપણી પ્રજાના વિવિધ વર્ગો જે ગુણોનો આવો ઉદય કે અસ્ત બતાવી રહ્યા હોય તે સ્થાને તેનુ નામ મૂકીએ, તો એના ભવિષ્યનો વિકાસક્રમ કેવો માર્ગ લેશે, તેનો સ્થૂળ અંદાજ આપણને આવવા સભવ છે આ કાર્ય આલેખથી બતાવી શકાય એવુ સહેલુ નથી, એ હુ જાણુ છુ પણ ઇતિહાસ અધ્યયનની મારી દૃષ્ટિને સ્પષ્ટ કરશે એમ આશા રાખુ છુ

આ સબધમા જ એક વાત એ યાદ રાખવી જોઈએ કે, બાહ્ય પરિસ્થિતિ સરખી હોય તેથી, પ્રજાના બધા ભાગો એકસરખી જાતના સસ્કારો એમાથી મેળવે એવો એકાતિક નિયમ નથી જેમ એક જ પ્રકારના ખાતરમાથી શેરડી ગળ્યો રસ નિર્માણ કરવા માડે છે, અને લીમડો કડવો નિર્માણ કરે છે, અથવા જેમ એક સુદર ચિત્રની ચોપડીનો ઉપયોગ એક વર્ષના સાત વર્ષના અને દશ વર્ષના બાળક જુદી જુદી રીતે કરે તેમ પ્રજાના જુદા જુદા ભાગો એક જ બાહ્ય પરિસ્થિતિમાથી જુદા જુદા ગુણોનો વિકાસ કરે કેટલાક સસ્કારો (ખાસ કરીને સ્થૂળ સસ્કારો) બધા ઉપર સમાનપણે થાય દરેક પ્રજાના આજના અને ભાવી જીવનના માર્ગનો અદાજ કાઢવામા આ વિગત ધ્યાનમા રાખવા જેવી ગણાય

૫ કોઈ પણ પ્રજાનો ઇતિહાસ તપાસતા એમ માલૂમ પડશે કે કેટલાક ગુણો પહેલા જણાતા નથી, અમુક કાળે દર્શન દે છે, અને કેટલીક મુદત રહી લોપ થયા હોય છે આપણા વ્યક્તિગત જીવનમા પણ એવુ જણાય છે આવા ગુણોનુ અવલોકન મહત્ત્વનું છે ઘણી વાર ગુણવિકાસનો ક્રમ નિશ્ચિત કરવામા એ ક્રાતિ પામનારા ગુણો ઘણા મહત્ત્વના હોય છે વિકાસશાસ્ત્રનુ અવલોકન બરાબર હોય તો તેણે તારવેલા નિયમો પરથી એક અપેક્ષા કરી શકાય એક પ્રજા જે જે ગુણસ્વભાવનું જુદે જુદે કાળે દર્શન કરાવી નાશ પામી ગઈ તે ગુણ સ્વભાવમાથી કેટલાક આકસ્મિક કારણોને લીધે જ જણાયા હોય અને કેટલાક માનવજાતિના જીવનનો વિકાસક્રમ સૂચવનારા હોય બીજા પ્રકારના

ગુણસ્વભાવ એ પ્રજાની દરેક વ્યક્તિના જીવનમાં કોઈક કાળે જણાયા વિના રહે નહીં. એ ગુણસ્વભાવનું થોડાક વખત પણ દર્શન કરાવ્યા વિના એ વ્યક્તિ ત્યાર પછીના ગુણસ્વભાવનું દર્શન નહીં કરાવે. કોઈ પ્રજાનો ઇતિહાસ તપાસવામાં આ નિયમનો સારી રીતે ઉપયોગ કરી શકાય. જે પ્રજાનો અથવા એના જે વર્ગનો ઇતિહાસ તપાસવો હોય તેની સામાન્ય (average) થોડીક વ્યક્તિઓના જીવનનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કર્યું હોય, તો એઓ જે ગુણસ્વભાવોમાંથી પસાર થયા હોય, અને આખરે આવીને જે ઠેકાણે અટક્યા હોય, તે ઉપરથી એમની આખી જાતિના પાછલા ઇતિહાસનું સૂચન મળે, અને એ જાતિમાં જો કોઈ અસાધારણ પુરુષ થઈ ગયા હોય તો તેઓ સામાન્ય વ્યક્તિઓથી કયે માર્ગે આગળ વધી ગયા તેનું નિરીક્ષણ પણ કદાચ ઉપયોગી થાય એટલે આપણા પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ઇતિહાસની શોધમાં આપણી સામાન્ય વ્યક્તિઓના આખા જીવનનું અવલોકન ઉપયોગી થાય; અને ઊલટી રીતે આપણો પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ઇતિહાસ આપણી પ્રજાના જુદા જુદા વર્ગોના આજના જીવનને સમજવામાં ઉપયોગી થાય જીવનને એક ઊંચો અથવા ઊંચો-નીચો ચડતો દાદર કલ્પીએ તો પ્રજાનો કયો ભાગ કયે પગથિયે આજે છે, અથવા ભૂતકાળમાં હતો તેનું આ રીતે આપણે દર્શન કરી શકીએ

૨

વિકાસવિચારની દૃષ્ટિએ વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ

બધી ભૌતિક વિદ્યાઓમા વિજ્ઞાનને માટે મારા સૌથી વધારે પક્ષપાત છે એમ આગળના લેખો ઉપરથી લાગશે, અને એ વાત ખોટી નથી મને લાગે છે કે, સત્યની શોધ માટે વૈજ્ઞાનિક ટેવો અનિવાર્ય છે

છતા, વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓએ જગતમા જે કેર વર્તાવ્યો છે તેથી હુ અજાણ્યો નથી વિજ્ઞાનની મદદથી ગરીબ પ્રજાઓનો નાશ, મૂગા પ્રાણીઓનો ઘાત, લોહીની રેલ, જુલમ, લૂટ, આજે રાતદિવસ ચાલી રહ્યા છે આજે વિજ્ઞાની અજ્ઞાનીને રગડવા માટે જ વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ કરે છે, અને એમ કરવુ એ જગતનો ચાલી આવેલો કાયદો છે એમ માને છે મોટુ પ્રાણી નાના પ્રાણીને મારીને જીવે છે એમ એ ચારે બાજુએ જુએ છે, અને એને જ જગતની રૂઢિ સમજે છે પણ એ જોતો નથી કે એ રીતે એ ઓછો વિકાસ પામેલી સૃષ્ટિને પોતાનો આદર્શ કરે છે મનુષ્ય પશુમાથી થયો છે એમ જોઈ એ પશુના નિયમો પ્રમાણે જ વર્તવા ઇચ્છે છે પણ પોતે પશુમાથી આગળ વધેલો છે, માટે પશુના સ્વભાવો એ જીવનનો આદર્શ ન થઈ શકે તે જોઈ શકતો નથી

માટે જ હુ કહુ છુ કે શરીર, ઇન્દ્રિય, બુદ્ધિ ઇત્યાદિની કોઈ પણ પ્રકારની વિશેષતાને લીધે માણસ પશુ મટતો નથી, પણ કેવળ શુભ ગુણોનો વિકાસ એ જ મનુષ્યની માણસાઈનુ લક્ષણ છે એના વિના સર્વે જગતની વિભૂતિઓ જગતને શાપરૂપ થઈ શકે

પણ આ લેખમા જુદી દૃષ્ટિએ આનો વિચાર કરવાનો ઉદ્દેશ છે મારા જોવામા એમ આવ્યુ છે કે, આપણા દેશમા—ગુજરાતમા તો ખાસ કરીને—વિજ્ઞાનનુ શિક્ષણ પચ્યુ નથી એમ એ, બી એસસી સુધી વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ લીધેલા મે એવા અનેક ગ્રૅજ્યુએટો જોયા છે કે જેમને વિજ્ઞાનનો વ્યાવહારિક જીવનમા શો ઉપયોગ કરવો તે ન સૂઝવાને લીધે એનો તેમણે સત્વર ત્યાગ કરી દીધો છે, અને વકીલાતમા કે વેપારમા કે સામાન્ય સરકારી નોકરીમા પડી ગયા છે હુ પોતે

પણ એ જ વર્ગનો ઘણુ વિજ્ઞાનની જ મદદથી જીવનનો નિર્વાહ કેમ કરવો એટલુયે એમને સૂઝી શક્યુ નથી, તો વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમા નવીન શોધખોળ કરવી એ તો બાજુએ જ રહ્યુ કેટલાક વિજ્ઞાનની જ કોઈ શાખામા રમી જીવનનિર્વાહ કરતા જોયા છે, પણ એમનુ વિજ્ઞાન એમની લેબોરેટરીમા જ રહે છે, એમને ઘેર જાઓ તો તમે એવુ કશુ નહી જુઓ કે જેથી એમના અને એમના પાડોશીના ઘરમા કાઈ ફેરક માલૂમ પડે

તમે કોઈ સગીતશાસ્ત્રીને ત્યા જશો તો ત્યા સગીતનુ વાતાવરણ જણાશે, ચિત્રકારને ત્યા ચિત્રવિદ્યાનુ વાતાવરણ જણાશે, પડિતને ત્યા પાડિત્યનુ વાતાવરણ જણાશે પણ આપણા દેશમા વૈજ્ઞાનિકને ત્યા વિજ્ઞાનનુ વાતાવરણ ન જણાય એવુ બનશે એટલે એને ત્યા કાચની નળીઓ, થરમોમીટર, બેરોમીટર, ગૅલ્વેનોમીટર વગેરે જોઈએ એમ કહેવાનો મારો ઉદ્દેશ નથી પણ એની ગૃહવ્યવસ્થામા વિજ્ઞાનના કોઈ નિયમનો અમલ કરવાના ઇરાદાથી કાઈ ફેરફાર કર્યો હોય એવુ નહી જણાય એની લેબોરેટરીની વ્યવસ્થા અને ગૃહવ્યવસ્થા બે નિરાળી જ દુનિયાઓ હોય એવુ લાગશે કદાચ મુબઈ જેવા શહેરમા વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાતથી યુરોપમા બનેલી કોઈ નવી વસ્તુનો ઉપયોગ જોશો ખરા પણ એ તો વિજ્ઞાનનો વિષય ન જાણનારાને ત્યા પણ જણાશે પણ એણે પોતે પોતાના ચૂનાની કે સગડીની બનાવટમા કે કપડા ધોવાની રીતમા, કે ગધ દૂર કરવાની રીતમા કે કચરાનો નાશ કરવાના પ્રકારમા કાઈ ફેરફાર દાખલ કર્યો હોય એવુ નહી દેખાય

આને કોઈક અપવાદો હશે અપવાદરૂપ વ્યક્તિઓ માટે કહેવાપણુ નથી તેમ જ સર જગદીશચદ્ર કે પ્રો ગજ્જર જેવા અતિશય વિરલ વ્યક્તિઓ માટે પણ કહેવાપણુ નથી

વિકાસવિચારની દૃષ્ટિએ જોતા વિજ્ઞાન આમ કેવળ ભોગવવા શીખવાનો કે પરીક્ષા આપવાનો જ વિષય બનવો એ આશ્ચર્યકારક નથી લાગતુ વિજ્ઞાનની—અવલોકન તુલના, વ્યવસ્થા અને નિયમોનો જીવનમા અમલ કરવાની—ટેવો આપણને પડી નથી, એ ગુણો આપણો સ્વભાવ બન્યા નથી વિજ્ઞાનને લગતા અનેક ઝીણા ઝીણા નિયમો ભલે

૩

વિજ્ઞાન વિષે ચેતવણી

વિજ્ઞાનના ખેડાણના પક્ષમાં મેં એટલું બધું કહ્યું છે કે એ વિષે એક વિશેષ ચેતવણી પણ આપવાની જરૂર છે

જાણેઅજાણે પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાને અત્યાર સુધીમાં એવું વલણ લીધું છે કે જે ચાર્વાક મતને અનુકૂળ થનારું કહેવાય એટલે કે ચૈતન્ય એ જડનો વિકાર છે એવી માન્યતા તરફ પાશ્ચાત્ય ભૌતિકશાસ્ત્રીઓ તેમ જ માનસશાસ્ત્રીઓનું ઢળાણ માલૂમ પડી આવ્યા વિના રહેતું નથી પાશ્ચાત્ય વૈજ્ઞાનિકના મનમાં ઊંડે ઊંડે પોતાના સ્વરૂપ વિષે એવો ખ્યાલ બંધાયેલો જણાશે કે હું એક પ્રકારનું અત્યંત અટપટું રાસાયનિક દ્રવ્ય છું અને સાદાં તત્ત્વોમાં વિવિધ નૈસર્ગિક સંયોગોને લીધે થયેલી ક્રિયાઓથી નિર્માણ થયો છું કરોડો પેઢીઓ પૂર્વે એ રાસાયનિક દ્રવ્ય આજ કરતાં અતિશય સાદા સ્વરૂપમાં નિર્માણ થયું પછી ક્રમે ક્રમે એની અટપટાઈ વધતી ગઈ અને પરિણામે હું આજનું વીસમી સદીનું અતિશય અટપટા સ્વરૂપવાળું અને તેથી જ અત્યંત સુધરેલું પ્રાણી બન્યો છું અને આ જ પ્રમાણે મારા વંશજોમાં સુધારો થતાં થતાં ક્યાંક દૂર દોરાય આગળ

વળી આને જ પરિણામે એના હૃદયની એવી માન્યતા જણાય છે કે પરિસ્થિતિ અને સંજોગોએ જેવો મને બનાવ્યો છે તેવો હું બન્યો છું પરિસ્થિતિ અને સંજોગો (environments) ને અનુકૂળ થવા માટે જ મને પ્રેરણા છે મારામાં ઊપજતી પ્રેરણાઓ ભાવ કહો ક્રિયા કહો જ્ઞાન કહો તે બધી મારી આજુબાજુના પરિસ્થિતિ અને સંજોગોથી જ નિષ્પન્ન થાય છે એવી કેટલીક પ્રેરણાઓ જેવી કે આત્મરક્ષાની વંશ વધારવાની વગેરે — એ તો અમુક રસાયનમાં ઊપજેલા ધર્મો માનતો હોય એમ જણાય છે

આ માન્યતાઓના પાયા પર જ ચાર્વાકોની માફક પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનથી રંગાયેલાઓ પણ ભૌતિક સુખવાદમાં માને છે અમુક પ્રેરણાઓ જો એ ચૈતન્યાત્મક રસાયનના સ્વરૂપજન્ય માને છે તે હોતાં

અને પોષવી એને જ એ સૃષ્ટિનો સાધારણ નિયમ માને છે, ન હોતી એને અપવાદ માને છે અને અપવાદને ન્યૂનતા, વ્યગતા કે રોગની નિશાની માને છે

એકબે ઉદાહરણોથી આ વિશેષ સ્પષ્ટ થશે સર્વ પ્રાણીઓને શરીર પ્રિય હોય છે એકાદ માણસ શરીર વિષે ઉદાસીન હોય તો તેને એ અપવાદ ગણી વ્યગ તરીકે ગણશે, પછી એ ઉદાસીનતાનુ કારણ એના શરીરની ભૌતિક રચનામા જોવા માડશે સર્વે પ્રાણીઓમા અમુક ગ્રથિઓ (glands) હોય છે, આ માણસમા નથી પરિણામ — એની શરીર માટે ઉદાસીનતા સર્વ પ્રાણીઓને વશવૃદ્ધિની ઇચ્છા થાય છે આ માણસો નથી શરીર શોધતા અમુક ગ્રથિઓ નાની અથવા ઓછી માલૂમ પડી પરિણામ — એનામા વૈરાગ્ય અને અપવાદ હોવાથી એક પ્રકારની વ્યગતા

મૂળ ચૈતન્યનો ઇન્કાર કરવાથી અને અપવાદ એટલે વ્યગતા કે રોગના માનવાથી એ જ માણસમા અમુક ગ્રથિઓ કા નથી એ સવાલનો જવાબ એ આપશે કે 'આજુબાજુની પરિસ્થિતિ અને સજોગો"

એકાદ માણસ એક તમાચો મારનારને દશ તમાચા લગાવી દે તો તે પાશ્ચાત્ય વૈજ્ઞાનિકને સૃષ્ટિના કાયદા પ્રમાણે લાગશે પણ જો તે ઈશુ ખ્રિસ્તનો કોઈ શિષ્ય નીકળે અને બીજો ગાલ સામો ધરે તો તેને શકા થશે કે એનામા કાઈ વ્યગ તો નથી? એના મગજમા સર્વ ગ્રથિઓ બરાબર છે કે નહી તે જોવો ઘટે છે

એકાદ માણસને અનેક સ્ત્રીઓ હોય તો તેના મગજનો અમુક ભાગ અતિશય વધી ગયો છે એમ કહેશે પણ એકાદ રામકૃષ્ણ પરમહસ પોતાની સ્ત્રીને માતા ગણી પગે લાગશે, ત્યારે એમના મગજમા કાઈક વ્યગ છે એમ એ શકા લશે

ટૂકમા, શરીરરચનાને પરિણામે પ્રાણીઓના સ્વભાવની વિવિધતા છે, એમ માનવાનુ પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનનું વલણ જણાય છે આપણા તત્ત્વજ્ઞાનની પરિભાષામા કહીએ તો લિગદેહ એ સ્થૂળદેહનું કાર્ય છે, અને

સ્થૂળ દેહ એ પૂર્વજો અને આજુબાજુની પરિસ્થિતિનું કાર્ય છે એવી પાશ્ચાત્ય વિચારસરણી લાગે છે

આપણા પૂર્વજોને કારણરૂપે જ—(પરિણામરૂપે નહી)—આત્મતત્ત્વના નિશ્ચય ઉપર આવ્યા પહેલા આ જ ક્રમમાથી પસાર થવુ પડ્યુ હશે એવો સભવ છે પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાન ગમે તે દિશાઓમા ફટાઈ જાય તોયે એ અનન્ય નિષ્ઠાથી જગતના સ્વરૂપને શોધના અવિશ્રાત પ્રયત્ન કરી રહ્યુ છે એની ના પાડી શકાય એમ નથી, અને તેથી એ પણ અતે સત્ય પર જ આવીને થોભશે એમ આશા રાખી *શકાય પણ પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાન સાથે આપણે આપણા વારસાનો ત્યાગ* ન કરીએ તો સારુ

આપણો વારસો આદિકારણરૂપે આત્મતત્ત્વની શોધનો છે વધારે ઊડાણ કે ચર્ચાસ્પદ વિષયોમા ન ઊતરતા, એનો ઓછામા ઓછો અર્થ એ છે કે, આજુબાજુની પરિસ્થિતિ અને સજોગોની ભલે મારા પર અસર થતી હોય, ભલે મારે ઘણી વાર એમને અનુકૂળ થવુ પડતુ હોય, ભલે મારા પિડદેહમાયે એથી લાબે કાળે ફરક પડતો હોય, છતા મારામા એક એવી શક્તિ ભરેલી છે કે જેથી હુ પરિસ્થિતિ અને સજોગોનો બનાવેલો બન્યો છુ એમ ન કહી શકાય એ શક્તિ તે મારો સકલ્પ, અથવા ખરુ વિશાળ અર્થમા કર્મ મારા સકલ્પથી ધીમે ધીમે સૃષ્ટિમાયે એવુ પરિવર્તન થાય છે કે જેને લીધે પરિસ્થિતિ અને સજોગોને મારો સકલ્પ સિદ્ધ થાય એમ અનુકૂળ થવુ પડે છે જેમ રેતીમાથી ઝાડો કેવી રીતે પોતાને પોષક દ્રવ્યો ખેંચી લે છે એ આપણે ઠીક રીતે નથી જાણતા અને તેથી એ અદ્ભુત રીતે એમ કરે છે એમ કહીએ તેમ મારો સકલ્પ ધીમે ધીમે અદ્ભુત રીતે બાહ્ય પ્રકૃતિને પણ એવી ફેરવી નાખે છે કે પરિસ્થિતિ એની સિદ્ધિને અનુકૂળ થાય

આથી, સાધારણ માણસો કરતા અમુક માણસ ભિન્ન ખાસિયતનો છે તો તે એની પરિસ્થિતિને લીધે થયેલી બનાવટ છે કે એના સકલ્પનુ પરિણામ છે એ એક સ્વતત્ર પ્રશ્ન જ રહે છે તેનો ઉત્તર કેવળ એનું શરીર ગોરી એની મગજની ગણના કે રગોનું રાસાયનિક

પૃથક્કરણ કરવાથી ન મળે કેટલેક અંશે એની શારીરિક રચના એના સંકલ્પને પરિણામે થઈ છે, પરિસ્થિતિને લીધે શારીરિક રચના અને તેને પરિણામે એનો સ્વભાવ બન્યો છે, તથા એની અસામાન્યતા એની વ્યગ્રતાની નિશાની છે કે લોકોત્તર વિકાસની નિશાની છે, એ દરેક ઠેકાણે સ્વતંત્રપણે વિચારવા જેવી વસ્તુ છે. તે એના સમગ્ર શરીર, ઇંદ્રિય, મન, બુદ્ધિ અને નીતિના વિકાસનો, અને જીવનમા એકધારીપણાના તથા શાંતવાહીપણાના પ્રમાણનો વિચાર કરી ઠરાવી શકાય

૪

ભાષાજ્ઞાન

થોડાક વર્ષ ઉપર નવજીવન અને સત્ય માસિકમા 'ઇંગ્રેજી મદિરા' નામે એક લેખ મે લખ્યો હતો તેમા અગ્રેજી ભાષાએ આપણા ઉપર કરેલી કેફના જેવી અસરનુ કટાક્ષયુક્ત વિવેચન કર્યું હતુ અંગ્રેજી ભાષામા જ એવી કોઈ મોહક શક્તિ રહી છે એવો આપણામાથી ઘણાનો ખ્યાલ છે ફલાણી ભાષા તેજસ્વી છે, ફલાણી મોળી છે, ફલાણી મધુર છે, ફલાણી ઘુસણિયા (aggressive) છે, વગેરે વિશેષણો ભાષાઓને આપણે ઘણી વાર લગાડીએ છીએ વિશેષ વિચાર કરતા જણાય છે કે અગ્રેજી ભાષાએ આપણા ચિત્ત ઉપર મેળવેલો કાબૂ અંગ્રેજી ભાષાની જ કોઈ ખાસિયતને લીધે છે એમ માનવાને કારણ નથી, પણ એનુ કારણ આપણી પ્રજાની ખાસિયતમા રહ્યુ છે

જૂના કાળથી આપણો ઇતિહાસ તપાસતા માલૂમ પડે છે કે જુદી જુદી ભાષાઓમા લગભગ એ ભાષા બોલનારાઓના જેટલી જ પ્રવીણતા મેળવવાનો પ્રેમ અને સ્વભાષા કરતા પરભાષા માટે આગ્રહ આપણા દેશમાં ઘણા લાંબા સમયથી ચાલી આવ્યો છે આજે જે મહત્ત્વ આપણે અંગ્રેજીને આપીએ છીએ તે જ મહત્ત્વ એક વાર સંસ્કૃત ભાષાને આપતા, અને આજે પણ આપણો એ ભાષા માટેનો આદર સ્વભાષા કરતાં ઘણી વાર વધારે હોય છે. જેમ માતૃભાષામા

'બોલવા કરતાં અંગ્રેજીમાં બોલવું આપણા વિદ્વાનોને આજે વધારે રુચે છે, અને ખૂબ મહેનત લેવાને લીધે ફાવી ગયું છે, જેમ સ્વભાષામાં જોડણીના કે વ્યાકરણના દોષો થાય તે કરતાં અંગ્રેજીમાં તેવા દોષો થાય તો આપણને શરમના શેરડા ગાલે આવે છે, અથવા એવા દોષો કરનારની હાંસી કરવાની વૃત્તિ થાય છે, તેવી જ દશા આપણી એક વાર સંસ્કૃત પરત્વે હતી. અંગ્રેજી ભાષા શીખ્યા પછી માતૃભાષા બોલવામાં જંગલીપણું માનવાવાળા અને બાળકોને માતૃભાષા પહેલાં અંગ્રેજી આવડે તે માટે ઘરમાં પણ અંગ્રેજીમાં વ્યવહાર કરનારા જેમ આજે આપણી પ્રજામાં કેટલાક માણસો છે, તેમ સંસ્કૃત ભાષામાં જ બોલવાનું વ્રત લેનારા, અને ઉપનયનની સાથે જ કે એની પણ પહેલાં શબ્દરૂપાવલી અને ધાતુરૂપકોષ શીખવનારા શાસ્ત્રીઓ પણ હતા, અને આજે પણ કોઈક હશે. આજે જેમ અંગ્રેજી ભાષા પરના મોહને માટે પ્રજા પર ગાંધીજી જેવા ટોક પાડે છે, તેમ સંસ્કૃત ભાષા પરના અઘટિત મોહ માટે અખા, એકનાથ, અને જ્ઞાનેશ્વર જેવાને ટૌક પાડવા પડ્યા હતા; અને એકનાથ જેવા સ્વભાષામાં જ ગ્રંથ રચવાના આગ્રહીઓને સંસ્કૃતના આગ્રહીઓ તરફથી ત્રાસ પણ સહન કરવો પડ્યો હતો.

પ્રાચીન કાળમાં સંસ્કૃતને બદલે માતૃભાષાનો આદર વધારવાવાળામાં બુદ્ધ અને મહાવીર અગ્રણી જણાય છે. ત્યાર પછી મહારાષ્ટ્રના સંતોએ મરાઠી ભાષાને સંસ્કૃતના જેટલી જ માન્ય કરવા પ્રયત્ન કર્યો. ગુજરાતમાં પ્રેમાનંદે ગુજરાતી ભાષાની સેવા શરૂ કરી; પણ પ્રેમાનંદને સંસ્કૃત અને ગુજરાતીનો મુકાબલો કરવો નહોતો; એમને પ્રાંતીય ભાષામાં ગુજરાતીને ઉચ્ચ સ્થાન અપાવવું હતું. સંસ્કૃત સાથે સ્વભાષાનો મુકાબલો તો ગુજરાતમાં અખાએ કર્યો. એકનાથના જેવી જ પણ વધારે તીખી ભાષામાં એમણે કહ્યું કે,

'ભાષાને શું વળગે ભૂર, જે રણમાં જીતે તે શૂર;
'સંસ્કૃત બોલે તે શું થયું, કાંઈ પ્રાકૃતમાંથી નાશી ગયું;
'બાવનનો સઘળો વિસ્તાર, અખો ત્રેપનમો જાણે પાર.
'સંસ્કૃત પ્રાકૃત જે વડે ભણે, જેમ હાથ લિયે રહ્યો ભાષા કહે;
'તે છોડ્યાં બાણો નાવે અર્થ, તેમ પ્રાકૃત વિના સંસ્કૃત તે વ્યર્થ;
'બધા દામ વેપારી લખે, અખા વ્યાજ જોય છૂટા પખે.'

પણ શાસ્ત્રીઓમાં આંતરપ્રાંતીય ભાષા તરીકે તો સંસ્કૃત અત્યાર સુધી રહી જ છે

પણ પરભાષા શીખવાનો આપણો એ ઉમંગ સંસ્કૃતમાંથી કાંઈક ઊતર્યો ત્યારે કોઈ બીજી ભાષા ઉપર બેઠો એ રીતે મુસલમાનોનું રાજ્ય થતાં જે મહત્ત્વ આજે અંગ્રેજી ભાષાને આપણે આપ્યું છે, તે જ ફારસીને આપણા પૂર્વજોએ આપ્યું ખુદ મુસલમાનો સાથે ફારસી ભાષાના જ્ઞાનમાં ટક્કર ઝીલે એવા સમર્થ ફારસીના વિદ્વાનો હિંદુઓમાં થઈ ગયા તે જમાનામાં ફારસી ભાષા જાણતા માણસને બધા માન આપતા જેમ રસ્તા પરના કોઈ મોચીને અંગ્રેજી સારું આવડે છે એમ જાણતા આપણને આશ્ચર્ય થાય છે, અને જેમ સ્ટેશન ઉપર જે કામ ગુજરાતીમાં બોલવાથી ન થઈ શકે તે અંગ્રેજીમાં એક શબ્દ નાખી દેવાથી થઈ જાય છે, તેમ તે વખતે ફારસીનું હતું 'પઢે ફારસી બેચે તેલ, દેખો યહ કુદરતકા ખેલ,' એનો અર્થ જ એ કે ફારસી જાણવાવાળો તેલ વેચવાવાળાના જેવી સામાન્ય સ્થિતિમાં હોય એ આશ્ચર્ય ગણાય

જે પ્રજાની ધૂસરી સ્વીકારી તે પ્રજાના પહેરવેશ, ભાષા, રિવાજ બધુંયે દાખલ કરી દેવાની આપણને જૂના કાળથી ટેવ પડી ગયેલી છે શિવાજી મહારાજે હિંદુ રાજ્ય સ્થાપ્યું, પણ રાજભાષા, વેશ અને લિપિ તો ઘણા વખત સુધી મુસલમાનોના જ રહ્યા રજપૂતાનામાં આજે પણ ઘણા હિંદુ રાજ્યોમાં રાજભાષા ઉર્દૂ છે, અને તે પૂર્વે ફારસી હોવાનો સંભવ છે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં ઘણા હિંદુઓ એવા છે જેમને બાળપણથી ઉર્દૂ લિપિનું જ જ્ઞાન આપવામાં આવે છે, અને દેવનાગરી લિપિ વાંચી જ નથી શકતા

આ જ કારણથી અંગ્રેજી રાજ્ય આવતાં અંગ્રેજીએ પણ એ જ સ્થાન સ્વાભાવિક રીતે જ લીધું અસલથી ઉચ્ચારશુદ્ધિ અને વ્યાકરણ ઉપર આપણા દેશમાં ખૂબ મહેનત લેવાતી તેથી આપણને ગમે તે ભાષાના ઉચ્ચારો શુદ્ધ રીતે કરતાં, અને ભાષા પર કાબૂ મેળવતાં બીજી પ્રજાઓ કરતાં વધારે ઠીક ફાવી ગયું છે બેચાર ભાષા શીખી લેવી એ આપણે મન રમતની વાત છે આથી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની ચળવળ શરૂ થતાં હિંદીને અભ્યાસક્રમમાં સ્થાન અપાવવામાં કશી મહેનત

ન પડી. હિંદીને ફરજિયાત કરી, અંગ્રેજીને મરજિયાત એટલે કોઈ કોઈ શીખે એવી કરવી એવો તે વખતે કેટલાકનો ઉદ્દેશ હતો; પણ ઘણીખરી શાળાઓ અને વિદ્યાર્થીઓએ અંગ્રેજીને રાખી જ મૂકી અને વધારામાં હિંદી પણ પહેરી લીધી. એટલે આજે અનેક વિદ્યાર્થીઓ ગુજરાતી, અંગ્રેજી, હિંદી અને સંસ્કૃત — ફારસી — કે ફ્રેન્ચ એમ ચાર ભાષા શીખતા હોય છે. જો કાંતે નહીં તે એક ભાષા વધારે શીખે એવો જો વિકલ્પ આપવામાં આવે તો ઘણા વિદ્યાર્થીઓ હજુ એક વધારે ભાષાનું ઘરેણું પહેરવા તૈયાર થઈ જાય.

આ એક આપણી પ્રજાએ મેળવેલી સિદ્ધિ કહેવાય ખરી. પણ દરેક સિદ્ધિ જેમ અંતિમ ધ્યેયને પ્રાપ્ત કરવામાં વિઘ્નરૂપ થાય છે, તેમ આનું પણ છે. સિદ્ધિ પોતાનો ભાવ વધારી મૂકી ધ્યેયને ભુલાવી દે છે. ભાષાની ખાસિયત, ભાષાનો પ્રાણ તે ભાષાના શબ્દોમાં નથી, પણ તે ભાષા બોલનારનાં ચારિત્રમાં છે, એ આપણે ભૂલી જઈએ છીએ અને માનીએ છીએ કે અમુક ભાષામાં જ વધારે તેજ, માધુર્ય, કર્કશતા વગેરે રહ્યાં છે, અને એ ભાષા શીખવાથી આપણામાંયે એવા ગુણો આવશે. એક અમેરિકન વ્યાયામશાસ્ત્રીએ શૌર્ય કેળવવાની એક વિચિત્ર સલાહ આપી છે. એ કહે છે કે, વાંસો, ગરદન અને માથું અમુક રીતે રાખીને ચાલવાથી તમે દમામ કેળવી શકશો. સાચું છે; દમામથી ચાલવાનો ડોળ કરી શકાય છે ખરો; પણ જ્યાં સુધી સામે ખરો દમામદાર આવીને ઊભો થતો નથી ત્યાં સુધી જ. તે વખતે દમામ કરવાની આવડત છતાં વાંસો, ગરદન અને માથું એ રીતે રાખવાનું ફાવતું જ નથી; કારણ કે ધડકતી છાતીએ એ કેમ થઈ શકે?

'બૂમ પડે જબ બાહરે, સબ નીકલે સંસાર;
'સચ્ચા પક્કા પારખા, જબ નીકલે તરવાર.'

એ જ રીતે આપણને એમ લાગે છે કે, જે ભાષામાં આપણે બોલીએ, તે ભાષાભાષીઓના ગુણોના આપણે ભાગીદાર થઈએ છીએ. બીજી પ્રજાની ભાષા (અને તે જ પ્રમાણે વેશ) સ્વીકારવાથી એ. પ્રજાના ગુણો આવતા હોય તો સિંહનું ચામડું ઓઢી ગધેડું સિંહ બનવાની આશા કેમ ન રાખે? ગુણો કે જ્ઞાન એ ચિત્તના ગુણો છે,

વાણીના (કે રૂપકાના) નથી, વાણી (અને વેશ) એનુ કાઈક દર્શન કરાવી શકે, પણ એને ઉપજાવી ન શકે

માતૃભાષા માટેનો અનાદર એ આપણો જૂના કાળનો રોગ જણાય છે આપણી પોતાની ભાષા આપણને હમેશા પશુ જ લાગેલી છે અને એ સ્વભાષા પ્રત્યેનો અનાદર આત્મવિશ્વાસને અભાવે જ ઉત્પન્ન થયો છે જેમ ગુલામીના સ્વીકારના મૂળમા સ્વાભિમાન અને આત્મવિશ્વાસની ઊણપ રહેલા છે, તેમ જ પરભાષા માટેના મોહમાયે છે

બીજી ભાષાઓ શીખવી કે શીખવવી નહી એ સ્વભાષાનો આદર વધારવાનો ઉપાય નથી કાકાનુ અપમાન કર્યાથી પિતાનું માન વધારવા જેવો એ વિચિત્ર માર્ગ થાય પણ પરભાષા આવડવી એમા કાઈ માન, મોટાઈ કે વિદ્વત્તા રહેલા છે એ ખ્યાલ દૂર થવો જોઈએ પ્રયોજન ન હોય તો માણસને એકેય બીજી ભાષા જાણવાની જરૂર નથી, જરૂર પડતા એને વારવાર નવી નવી ભાષાઓ શીખવી પડે જે જરૂર ખાતરી પૂર્વક પડવાની છે એમ માલૂમ હોય તે ભાષાઓ શીખવાની ભલે પ્રયોજન જેટલી સગવડ કરવામા આવે પણ એ ભાષાને લીધે વિદ્યાર્થી કાઈ વધારે આદર આપવા યોગ્ય થાય છે એ ખ્યાલ ન હોવો જોઈએ, અથવા બીજી ભાષાઓ ન આવડવાથી વિદ્યાર્થીના વિકાસમા કાંઈ ખામી આવે છે એ ભ્રમ પણ ન હોવો જોઈએ

પારકી ભાષા તે ભાષાના લોકો જેવી જ શુદ્ધ રીતે બોલતા અને લખતા આવડવી જોઈએ એવુ મિથ્યાભિમાન આપણી જ પ્રજાએ પોષેલુ છે, અને તે એ પ્રજાની આપણને પહોચેલી રોહનુ પરિણામ છે જાપાનીઓ લાખોનો વેપાર ભાંગીતૂટી અગ્રેજીથી ચલાવી શકે છે, એમની અગ્રેજીની અનાવડતની એમને શરમ નથી લાગતી, શ્રી પૉલ રિશાર જેવા પણ અશુદ્ધ અગ્રેજી બોલે તેથી શરમાતા નથી, કારણ કે, એ લોકો જાણે છે કે, 'અગ્રેજી એ મારી સ્વભાષા નથી કામ પૂરતી જ હૂ એ જાણુ છુ ' પણ આપણી ઓફિસોમા અગ્રેજીના કાબૂની અનહદ કિંમત આકવામા આવે છે વરસોથી મુબઈના રહ્યા છતા આપણે મરાઠીમાં બોલવા દોષો કરીએ, કે દક્ષિણીઓ ગુજરાતીમા બોલવા ભૂલો કરે તો તે બોલનારને કે સાભળનારને હાસ્યપાત્ર નથી લાગતું

પણ અંગ્રેજીની એક નજીવી ભૂલ થાય ત્યારે પૃથ્વી પાસે માર્ગ માગીએ એવી આપણને શરમ ઊપજે છે

ગુજરાતી અને સંસ્કૃતના ભાષાસંબંધને લીધે સંસ્કૃતનું જ્ઞાન ગુજરાતીનુંયે ઠીક જ્ઞાન મેળવવામાં આવશ્યક થાય એ હું સમજી શકું છું પણ જ્યારે કોઈ એમ કહે કે સંસ્કૃત ન જાણે તે પૂરો કેળવાયેલો નથી અથવા તેના વિના હિંદુ પોતાનો વિકાસ પૂર્ણપણે ન સાધી શકે, ત્યારે એ શબ્દો મને વિચિત્ર લાગે છે ત્યારે મને લાગે છે કે, જ્ઞાન એ પદોનો વિષય નથી પદાર્થોનો વિષય છે એ આપણે સમજ્યા નથી જે પદાર્થને જાણે છે તે જ્ઞાન મેળવે છે પદાર્થને માટે અમુક ભાષામાં યોજાયેલા નામને ન જાણતો હોય તો તે નવું નામ આપી શકશે પણ કેવળ પદને જાણનાર પદાર્થને નહીં ઓળખી શકે

૫

સાહિત્ય, સંગીત અને કળા

આજે ગુજરાતમાં જ્યાં ત્યાં સાહિત્ય સંગીત અને કળાની ઉપાસના થતી હું જોઉં છું આપણા મહાવિદ્યાલયમાંયે એને માટે ઘણી કાળજી રખાય છે '_કળા એ રાષ્ટ્રનો પ્રાણ છે_' એવું એક પાટિયું સત્યાગ્રહાશ્રમનાયે વ્યાયામમંદિરના દ્વારે લગાડેલું છે, અને છેલ્લી પચ્ચીસીમાં 'સંગીત'ની ઉપાસના ત્યાંથી જ ગુજરાતમાં શરૂ થઈ છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી _ભર્તૃહરિએ સાહિત્ય, સંગીત અને કળાવિહીન મનુષ્યને સાક્ષાત્ પશુ ગણ્યો છે_ એક શ્રુતિ રસો વૈ સઃ એવા બ્રહ્મરૂપે વર્ણવે છે આવા જબરદસ્ત આધારો હોવા છતાં સાહિત્ય, સંગીત અને કળાની જે આજે વિચારહીન ઉપાસના ચાલી રહી છે તેનો નિષેધ કરવાની ફરજ પડે છે _સાહિત્ય સંગીત અને કળા મનુષ્યને પૂર્ણતા સમીપ પહોંચાડે છે એમ માનવાનો હું ઇનકાર કરું છું_ એ ત્રણે એક મનુષ્યમાં હોય, છતાં એ મનુષ્યોમાં અધમ હોય એવા દાખલા ગોતી શકાય એમ તો ખાતરીથી ખૂબ જ ભિન્ન ન હોવાથી (રસનો અર્થ સાહિત્ય

સગીત અને કળાને પોષનારી વૃત્તિ કરીને પણ) રસો વૈ સ એ વાકયને હુ ખોટુ નથી કહી શકતો, છતા મારે એટલુ કહેવુ જોઈએ કે, મનુષ્યજન્મની પૂર્ણતાએ જે ઉપાસના પહોચાડી શકે અને જેના વડે સમગ્ર પ્રજાનું કલ્યાણ થાય, તે સાહિત્ય, સગીત અને કળાની ઉપાસના નહી

એક મનુષ્યને બીજાને જે કાઈ કાર્ય પ્રસગે અથવા એના હિતાર્થે કહેવુ પડે તેને એ યોગ્ય હોય તેટના જ શબ્દોમા (સભ્યતાની અને સૌજન્યની દૃષ્ટિએ) શુદ્ધ વાણીમા, એક જ અર્થ નીકળી શકે એવી વાક્યરચના વડે, પોતાનો ભાવ અને તેટલો પૂર્ણપણે પ્રગટ કરી શકે એવા સ્પષ્ટ શબ્દોની અને દૃષ્ટાંતોની યોજનાથી કહી શકે એટની શક્તિ પ્રાપ્ત કરવામા જેટની સાહિત્યની ઉપાસના થાય, ત્યા એ ઉપાસનાની સીમા આવવી જોઈએ એમ હુ સમજુ છુ તેના હૃદયમા અનુભવાતી સાત્વિક પ્રસન્નતા તથા તેના જીવનની પૂર્ણતા એ વાણીમા જેટલો આનદ ઉપજાવી શકે, તે જ સાહિત્યનો સાચો રસ છે, અને તેમા જેટની સ્વાભાવિક સુદરતા દેખાય તેટવી જ સાચી કળા છે *

જે ઉદ્‌ગારને કોઈ પણ આવશ્યક કાર્યનો સબંધ નથી, જેથી કોઈનું હિત સાધી શકાતુ નથી, તેવા ઉદ્‌ગારો માટે કરેલો વાગાડબર, ભલે ઉચ્ચ સાહિત્યમા આવતો હોય તોપણ તેને હુ મનુષ્યના વિકાસ માટે નિરુપયોગી સમજુ છુ

તે જ પ્રમાણે હૃદયમા ચાનતા ઉદાત્ત મન્થનના પરિણામે સ્વાભાવિક રાગમદ્ધ કે તાનબદ્ધ અર્થવાળા શબ્દોનો ઉભરો નીકળે તેમા રહેલુ સગીત હુ ક્ષમ્ય માનું છુ કેવળ વૈજ્ઞાનિક શોધને માટે એ સગીતમા રહેના સ્વરોનો અભ્યાસ ક્ષમ્ય માનું છુ, પણ અર્થને છોડી દઈને કે ગૌણ કરીને, જે કેવળ સ્વરોની કસરત કરવામા આવે છે તેથી માનવજાતિના વિકાસમા કશી મદદ મળે છે એમ મારા સમજવામા આવતુ નથી

કળાને પણ હું એટલુ જ મર્યાદિત સ્થાન આપુ છુ મારા ઉપયોગની વસ્તુ એટની વ્યવસ્થિત રીતે બનાવેની હોય કે એને

---

* આ છેલ્લુ વાકય બીજી આવૃત્તિમા ઉમેર્યું છે (સ ૧૯૮૮)

તે સાથે જ વિદ્યાર્થીઓ તેમ શિક્ષકોમાયે સામુદાયિક ઉપાસનાની વિરુદ્ધ પણ એક ચળવળ ચાલી રહી છે ગુજરાતની દરેક સસ્થામા એ પ્રશ્ન આજે ઊભો થયો જણાય છે

વિરોધની પાછળ દલીલો તથા માનસિક વૃત્તિઓ અનેક પ્રકારની છે દાખલા તરીકે, કેટલાકને એ ફરજિયાત રાખવામા આવે છે માટે તેનો અણગમો છે શિક્ષણશાસ્ત્રીઓમા ફરજિયાત–મરજિયાત વિષે આજે એક ભારે વાદ મચેલો છે અને તે વાદ આ બાબતમા દાખલ કરવામા આવે છે કેટલાકનો ઉપાસના સામુદાયિક નહી પણ વ્યક્તિગત જ હોવી જોઈએ, એ વિચારથી વિરોધ છે કેટલાકનો ઉપાસના માટે જ શ્રદ્ધા મદ પડેલી હોવાને લીધે વિરોધ છે, આમ કેટલાકનો વિચારપૂર્વક વિરોધ છે અને પછી કેટલાકનો દેખાદેખીથી વિરોધ થાય છે

સામુદાયિક ઉપાસનાના શુદ્ધ સ્વરૂપમા શુ હોવુ જોઈએ એ તપાસીએ

૧. શ્રદ્ધા

સૌથી પહેલી વસ્તુ તો ઉપાસકોમા શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ સામુદાયિક ઉપાસના જોઈએ કે ન જોઈએ એ ચર્ચાનુ કારણ તપાસીશુ તો જણાશે કે, એ ઉપાસના કરવાની ફરજ અશ્રદ્ધાળુ પર આવેલી હોય છે ઉપાસના કોને માટે રાખેલી છે, એ પૂછવા જઈશુ તો તે કોઈની માલિકીની નહી જણાય છાત્રાલયોમા ગૃહપતિ માનતા હોય છે કે "આ ઉપાસનાની મારે જરૂર નથી મારે પોતાને માટે તો હુ ખાનગીમા અથવા નોખી રીતે ઉપાસના કરુ આ ઉપાસના કેવળ વિદ્યાર્થીઓ માટે છાત્રાલયોએ સ્વીકારેલા સકેત મુજબ છે' વિદ્યાર્થીઓ માનતા હોય છે કે "અમને આ ઉપાસનાની ભૂખ નથી ગૃહપતિના નિયમને વશ થઈ અમે હાજરી આપીએ છીએ

સપ્રદાયોમા આમ નથી આરતીની ઘટા સાભળતા જ બધા ત્યા દોડે છે, ત્યારે પોતા સિવાય બીજાને માટે જાય છે એમ કોઈને લાગતુ નથી કારણ તે પોતાની શ્રદ્ધાથી જ જાય છે

છાત્રાલયો જેવી સસ્થાઓમા આમ નથી થતુ કારણ ઉપાસનાની પ્રથા અને પદ્ધતિ રચનાર ગૃહપતિઓએ સ્વસતોષ કે આત્મોન્નતિ માટે એ રચેલી હોતી નથી, વિદ્યાર્થીઓએ સ્વયપ્રેરણાથી એનું સ્વરૂપ ઘડ્યુ

હોતુ નથી પણ દરેકે કોઈ બીજા માટે જ એ બનાવી હોય છે સામુદાયિક ઉપાસનાને લગતી તકરારોનું એની નિષ્ફળતાનુ તથા એ વિષે વાદવિવાદનુ કારણ આ જ છે

ત્યારે પહેલી આવશ્યકતા એ છે કે, સમુદાય રચનાર — ગૃહપતિ કે બીજો કોઈ સસ્થાપક — પોતે સત્સગનો ભૂખ્યો હોવો જોઈએ એને પોતાને ઉપાસના કરવી છે અને તે માટે એ વિદ્યાર્થીઓનો સમાગમ શોધે છે એવી એની વૃત્તિ હોવી જોઈએ વિદ્યાર્થીઓ એમાથી પોતાની શક્તિ મુજબ જે લેશે તે લેશે કોઈ દભ કે પાખડ કે દુરાચાર તો નહી જ શીખે પણ પોતે તો એમાથી ઘણો લાભ લેશે જ લેશે એવી એની માન્યતા હોવી જોઈએ સસ્થાના બીજા કામોમા ભલે એ ગુરુસ્થાને અને બીજા શિષ્યસ્થાને હોય ઉપાસનામા એ જિજ્ઞાસુ જ થઈને રહે અને બીજાઓની — કોઈ નાના બાળકનીયે — સાધુતાનો પૂજનારો બનીને રહે

જો વ્યવસ્થાપક આવી વૃત્તિવાળો હશે તો એ વિદ્યાર્થીઓ માટે નહી પણ પોતાના અભ્યુદય માટે ચિંતા કરતો રહેશે અને પોતાની ઉપાસનામા બીજા સત્પુરુષોને વારવાર બોલાવતો રહી તેમનો લાભ લેવા ઇચ્છા રાખશે

જો વ્યવસ્થાપક શ્રદ્ધાવાન હશે તો તેની અસર સરળ ચિત્તના અને સ્વભાવથી જ પૂજવાની વૃત્તિવાળા વિદ્યાર્થીઓ ઉપર પડ્યા વિના નહી રહે ઉપાસના ફરજિયાત હોવી જોઈએ કે મરજિયાત એ પ્રશ્ન તીવ્રપણે નહી ઊઠે

વિદ્યાર્થીઓએ ખાવુ જ જોઈએ એવો નિયમ ઘડવાની ભાગ્યે જ કોઈ સસ્થાને જરૂર પડે છે, પણ ખાવુ હોય તેમણે અમુક સમયે હાજર રહેવુ એવો નિયમ કરવો પડે છે ઉપાસના જો અન્નના જેવી તૃપ્તિ આપનારી થાય તો તે પણ એ જ નિયમને અનુસરે

એટલે ઉપાસના એ ઉપાસકોની શ્રદ્ધાથી નિર્માણ થયેલી હોવી જોઈએ, અને તેમા સત્પુરુષોનો સમાગમ મળવો જોઈએ — એ સામુદાયિક ઉપાસનાનુ પ્રથમ આવશ્યક તત્ત્વ છે

૨. વિવિધતા

સામુદાયિક ઉપાસના એક જ અંગવાળી હોય તો ઉપાસકોને સંતોષ નહી આપે જુદી જુદી રુચિવાળા ઉપાસકોની જુદી જુદી ભાવનાઓને પોષે એવી વિવિધતા સામુદાયિક ઉપાસનામા સંઘરવી જોઈએ ઉપાસનાને મોહક રમ્ય કે અતિશયોક્તિભર્યા મહિમાના ભાગથી ભવ્ય બનાવવામા ન આવે એને સમગ્ર ભક્તિના વિવિધરંગી ફૂલોથી શણગારવામા ન આવે તો વિવિધતાથી ડરવાનુ નથી કે એમા નુકસાન નથી

જેમ, અનેક ખાનારાઓની જ્યા વીશી ચાલતી હોય ત્યા કેટલોક ખોરાક દરેક ખાશે એમ માની લીધુ હોય છે પરતુ બીજી કેટલીક વાનીઓને ખાનારની રુચિ અનુસાર સ્વીકારવા ન સ્વીકારવાની છૂટ હોઈ શકે છે અને જો એ બધી વાનીઓ જીભને લલચાવવાની દૃષ્ટિએ નહી પણ પથ્ય ભોજનને પણ રુચિકર કરવાની દૃષ્ટિએ જ હોય તો તે વાનીઓ ભોજનમા દોષરૂપ નહી પણ ગુણરૂપ જ ગણાય, તેમ ઉપાસનામા સાધેલી એવી વિવિધતા વિષે સમજવુ જોઈએ

આવી વિવિધતા દ્વારા ફરજિયાત-મરજિયાતનો પ્રયોગ પણ ઘણે અંશે પતી જશે જેમ ખોરાકના રોટલી કે ભાત જેવા મહત્ત્વના પદાર્થોમા સર્વેનો હિસ્સો હોય જ જેમ શિક્ષણમા સ્વભાષા જેવા મહત્ત્વના વિષયમા સર્વેનો ભાગ હોય જ, તેમ ઉપાસનાનાં મહત્ત્વના અંગોમા સર્વેનો ભાગ હોય પણ જેમ અથાણાં કે શાક વગેરેમાં ખાનાર રુચિ પ્રમાણે વર્તે જેમ પરભાષા શીખવી ન શીખવી એમાં વિદ્યાર્થીની રુચિને માન આપી શકાય તેમ ઉપાસનાના ગૌણ અંગોમાં ઉપાસકોની રુચિને માન આપવુ ઘટે

એવા મહત્ત્વના અંગો ક્યા અને ગૌણ અંગો ક્યા એનો નિશ્ચય કરવો જરૂરી છે

ઉપાસનાના સ્વરૂપનો વિચાર કરતા આપણે (જાગૃતિશોધનમા) જોયુ છે કે એમા ત્રણ પ્રયત્નો થાય છે પરમાત્મા સાથે અનુસંધાન કરવાનો પ્રયત્ન આસ્તિક ભાવ નિર્માણ કરવાનો પ્રયત્ન, અને તત્ત્વ કે ધર્મવિચારનો પ્રયત્ન

મારી દૃષ્ટિએ, આ પૈકી અનુસંધાનના પ્રયત્નને સમુદાયમાં ગૌણ સ્થાન છે જેમ મોટા સમુદાયમાં સંગીતની કેવળ અભિરુચિ ઉત્પન્ન કરી શકાય કોઈને નિષ્ણાત ન કરી શકાય, તેમ સામુદાયિક ઉપાસના દ્વારા પરમાત્મા સાથે અનુસંધાન કરવાની રુચિ ઉપજાવી શકાય, પણ એનો વિકાસ તો ખાનગીમાં જ થાય એટલે, આ અંગેનું બીજ નંખાય અને નવા બીજને પોષણ મળે એવી સામુદાયિક ઉપાસનાની રચના હોવી જોઈએ આથી, જેનામાં આ બીજ પોષાયું છે અને જે ખાનગી રીતે અનુસંધાન કરવા પ્રયત્નશીલ રહે છે, તેને સામુદાયિક ઉપાસનાના આ ભાગ માટે રુચિ ન રહે એ સંભવ છે આ દૃષ્ટિએ આ ભાગ ગૌણ અંગમાં ગણવો જોઈએ

સાત્ત્વિક ભાવો નિર્માણ કરનારું અંગ એ સામુદાયિક ઉપાસનાનું મહત્ત્વનું સ્વરૂપ કહી શકાય જેમ ભોજનને રુચિકર કરનાર મસાલા અને વાનીઓ વિવિધ હોય છે, અને બધા જ મસાલા અને વાનીઓનો એક દિવસે ઉપયોગ નથી થતો, તેમ આ પ્રયત્નનું પણ છે એનું સ્વરૂપ એક કાયમ માટેનું ગોઠવેલું ન હોય, એમાં રોજ રોજ થોડોઘણો ફરક હોય એ હોય તો ખરું જ, પણ જેમ મસાલા અને વાનીઓનો અતિરેક દોષરૂપ છે, તેમ આનું પણ સમજવું જોઈએ સાત્ત્વિક ભાવ પણ,

सुखसगेन बध्नाति ज्ञानसगेन चानघ ।

(સુખની અને જ્ઞાનની આસક્તિ દ્વારા બંધન કરે છે) એ પણ એક પ્રકારનો ઉન્માદ નિર્માણ કરે છે જ્યારે ઉન્માદ નિર્માણ થાય ત્યારે સાત્ત્વિકતા લગભગ દોષરૂપ થઈ જાય છે

મરાઠી નાટકોમાં સંગીતમાં ઉસ્તાદ હોય એવા એકાદ પાત્રના ગળામાં લાગી લાગીને ગીતો ભરી દેવાનો રિવાજ પડી ગયો છે એનું પાત્ર રંગભૂમિ પર આવતાં જ અર્ધો કલાક ગાયનો સાંભળવાની પ્રેક્ષકે તૈયારી રાખવી જોઈએ ઘણા પ્રેક્ષકો સંગીતના એટલા બધા શોખીન હોતા નથી એ હું જાણું છું પણ એમાં પ્રેક્ષકોની કેળવાયેલી અભિરુચિ છે એમ મને લાગ્યું નથી જેમ કોઈની ભૂખ એને ગોળ ખાધા સિવાય ગળપણનું અસ્તિત્વ પારખી શકે નહીં અને તૃપ્ત થઈ શકે

નડીં એવી હોય, તો તેની જીભ કેળવાયેલી ન કહેવાય; તેમ જે ઝનેક ગીતો સાંભળ્યા સિવાય સંગીતથી તૃપ્ત ન થઈ શકે તેના કાન, મારી દૃષ્ટિએ, જડ ગણાવા જોઈએ. નિયમ તો એવો હોવો જોઈએ કે જે પાત્ર સંગીતમાં પ્રવીણ હોય તેના સિવાય બીજાને માટે ગાવાનો ભાગ જ ન હોય, અને એ પાત્ર પણ એક કે બે જ ગીતો સુંદરમાં સુંદર રીતે ગાઈ સંભળાવે.

આ જ રીતે સાત્ત્વિક ભાવો નિર્માણ કરવા માટે અનેક રીતો એક જ દિવસે યોજી લેવી એ મને અણઘડ પદ્ધતિ લાગે છે. આ રીતે ધૂનના ૨–૪ પ્રકાર, એ પ્રકારોમાં આરોહઅવરોહની ચાલબાજીઓ, અનેક ભજનો વગેરે રીતો યોગ્ય નથી એમ મારો મત છે. ધૂન અને ભજનો સંગીત માટે કે એના સહેલા તાલ અને સહેલી 'સા રી ગ મ' થી ટોળાંઓને ગાંડાં કરવા માટે નથી. ટોળાં ધૂન કે ભજન ઝીલતાં ગાંડાં બની ડોલવા લાગે, નાચવા લાગે, તાલ આપવા લાગે, ત્યારે એમાં ઠીક રસ જામ્યો એમ ઘણી વાર મનાય છે. 'રસ જમાવવા'ની દૃષ્ટિએ આ બરાબર છે. ઉપાસનાની દૃષ્ટિએ આ ઉપાસનાની નિષ્ફળતા છે. ધૂન કે ભજન જ્યારે એ રીતે વધતાં જાય કે ધીમે ધીમે નાચનારા બેસી જાય, ડોલનારા સ્થિર થઈ જાય, તાલ આપનારા શાંત થઈ જાય, તાર સ્વરમાં ગાનારા મંદ્રમાં આવી જાય, અને જાણે આખો સમૂહ હવે જાગ્રત છતાં ગંભીર બની ગયો છે એમ લાગે, ત્યારે એ સફળ બન્યાં એમ કહેવાય. જે ચાલી રહ્યુ હોય તેની સ્પષ્ટ અસર શી થઈ તે ઉપાસના પૂરી થયા બાદ ૨–૪ કલાકે માલૂમ પડે અને તે વખતે એક પ્રકારની શાંત પ્રસન્નતા લાગે ત્યારે એ ઉપાસના સફળ થઈ એમ કહેવાય.

પહેલાના કરતાં સામુદાયિક ઉપાસનાનુ આ વધારે મહત્ત્વનુ અંગ છે. જ્યાં જેમ ઘણા માણસો રોટલી કે ભાત સાથે દાળ કે કઢી જેવી વસ્તુઓને લેના જ હોય છે, તોપણ એમાં અપવાદ હોઈ શકે છે, અને કેટલાક કેવળ દૂધ, છાશ કે મીઠાથી ચલાવી લેનાર હોય છે, તેમ કેટલાકને આવા સમુદાયમાંથી સાત્ત્વિક ભાવ પોષવાની જરૂર ન લાગે એમ બને આવા અપવાદને માટે સામુદાયિક ઉપાસનામાં અવકાશ

હોવો જોઈએ સામાન્ય રીતે એવો અપવાદ લેનારા થોડા હોય એમ માનવાને હરકત નથી

પણ સામુદાયિક ઉપાસનાના ઘડચોખા તો એ સમુદાયમા થતો ધર્મવિચાર અને તત્ત્વવિચાર છે એ વિચાર કોઈ સત્પુરુષના ચરિત્ર વાચન દ્વારા થાય, પ્રશ્નોત્તરી દ્વારા થાય, કોઈ ગ્રથના અધ્યયન દ્વારા થાય, પ્રવચન દ્વારા થાય, સતવાણી કે ભજન મારફતે ઉપજે કે કોઈ ભક્ત કીર્તનકાર કીર્તન દ્વારા કરાવે, પણ એ જ મહત્ત્વનુ અગ છે જે વિચારશુદ્ધિ માણસ પોતાની મેળે જ કરવામા હમેશા ફાવતો નથી અને તેથી સત્પુરુષ, સચ્છાસ્ત્ર કે સદ્ગ્રથનો આશરો શોધે છે, તેની સગવડ કરી આપવી એ જ સામુદાયિક ઉપાસનાનુ મોટામા મોટુ પ્રયોજન છે અનમત્ત જેટલે અશે ઉપાસનાના સચાલક જાગ્રત, વિચારશીલ, વિશાળ દૃષ્ટિવાળા કર્મયોગી પુરુષો હશે તેટલે જ અશે એ ઉપાસના કેવળ રૂઢિગ્રસ્ત નહી હોય પણ ઉપાસના રૂઢિગ્રસ્ત હોય કે નવી જાતની હોય, ધર્મ કે તત્ત્વવિચારની જેમા લહાણી થતી હોય તેવા જ ઉપાસક સમુદાયને શ્રેયાર્થી શોધતા હોય છે

એ પણ ખરુ કે આ ધર્મ કે તત્ત્વવિચારની ચર્ચા શ્રોતાઓની ભૂમિકાને અનુસરીને હળવી કે ભારે સીધી કે કથાઓ દ્વારા હોવી જોઈએ પાચ કે પદર વર્ષના શ્રોતાઓ આગળ ઉદ્દાલક અને શ્વેતકેતુની ચર્ચાનુ વિવેચન ન કરી શકાય, પણ દેવો અને યક્ષનો અથવા પ્રાણ અને ઇંદ્રિયોનો સવાદ વર્ણવી શકાય ખરો, સૂક્ષ્મ ધર્મોની ચર્ચા ન કરી શકાય, પણ જીવનના વ્યવહારોમા જે સ્થૂલ ધર્મોનુ પાલન થવુ જોઈએ તેની ચર્ચા કરી શકાય ખરી વળી એમા સીધી ચર્ચા કરતા કથાત્મક ચર્ચાને વિશેષ સ્થાન હોય

બધી ભૂમિકાના મિશ્ર શ્રોતાઓમા સચાલકને ચર્ચાની વધારે છૂટ રહે, કોઈ વાર સીધી ચર્ચા હોય, કોઈ વાર કથાત્મક હોય કોઈ વાર હળવી હોય તો કોઈ વાર ગભીર હોય

આમા સચાલક રસને ખાતર કે મનોરજનને ખાતર સત્યને ન છોડે, પાડિત્યને ખાતર મૂઝવી નાખનારી દલીલબાજીમા ન પડે વસ્તુસને

ખાતર વાગાડંબરમાં ન પડે, વસ્તુના રહસ્યને પ્રગટ કે વધારે સ્પષ્ટ કરનાર નહીં પણ વધારે ગુપ્ત અને અગમ્ય કરી મૂકનાર કાવ્યચાતુર્યમાં (જેવુ ધીરો, કબીર વગેરેનાં કેટલાંક ભજનોમાં હોય છે તેમ) ન પડે. પોતાને ઉપયોગી નથી પણ બીજાને આપવું છે એવા ભાનથી નહીં, પણ પોતાનેયે કાંઈક મળે એમ છે, પોતાને મળી આવ્યું છે તે બીજા સાથે વહેંચી લેવુ છે એવા આશયથી ઉપાસનાના સંચાલક આમાં સાંભળનારાની શક્તિને ધ્યાનમાં રાખી વિવિધના યોજવાનો વિવેક કરે તેમાં કશું ખોટું નથી.

જેમ કેટલાંક માણસ ઘઉંચોખા કરતાં શાક અને અથાણાથી જ પેટ ભરનારા હોય છે, તેમ કેટલાક ઉપાસકોને આ મહત્ત્વનો ભાગ નીરસ અને કંટાળાભર્યો લાગે, અને પહેલાં બે અંગોમાં જ એ કાંઈયે ભાગ લઈ શકે એમ બને. આથી મૂંઝાવાનું ન હોય. કારણ, સામુદાયિક ઉપાસનામાં જો માનસિક ભૂખ ભાગવાની કોઈ વિશેષ શક્તિ હોય તો તે આ છેલ્લા અંગમાં જ છે. સાચી ભૂખ ન હોય ત્યાં સુધી જ માણસ શાક અને અથાણાં ખાઈ ઊઠી જાય છે. પણ ધીમે ધીમે સાચી ભૂખ ઊઘડ્યા પછી તે ઘઉંચોખાને છોડી નહીં જ શકે, તેમ આ ઉપાસક પણ સામુદાયિક ઉપાસનાનાં કેવળ ધૂન, ભજન અને નિત્યપાઠથી તૃપ્ત નહીં થાય પણ મહિને-બે મહિનેયે એવા વિચારાત્મક ભાગનો ભૂખ્યો થશે આમાં જ સામુદાયિક ઉપાસનાનો સત્સંગ રહેલો છે. જો સમુદાયમાં આ ખોરાક મળતો હશે, તે સમુદાયથી બહુ દૂર રહેવાનું એકાંતસેવી યોગી પણ પસંદ નહીં કરે. આવા સમુદાયો જનસમાજની વચ્ચે ક્યારેક જ મળે છે જે સમુદાયો જનસમાજની વચ્ચે ચાલતા હોય છે, તેમાં ધર્મશોધન કે તત્ત્વશોધન જૂજ જ હોય છે. આનું માલૂમ પડવાથી જ એકાર્થી એ વિષે ઉદાસીન થાય છે, અને એકાંતને વિશેષ પસંદ કરે છે. પણ કોઈ ઠેકાણે આવો સંતસમાગમ મળી શકે એમ છે એમ જ્યારે એને માલૂમ પડે છે ત્યારે તે (વિશેષ સ્વપનામાં ન હોય તો) એકાંતનો જ ભોગી નથી રહેતો હિમાલયમાં જનારાઓ પણ ત્યાં સમુદાય રચે છે.

૩. શાંતિ અને ગાંભીર્ય

જો સમુદાયમા શાતિ અને ગાભીર્ય ન જળવાય તો ઉપાસકોને શ્રદ્ધા અને સત્સગના ફળ નહી મળે નાટકોમા જેમ 'પિટ'ના પ્રેક્ષકો માટે યોજેલા કેટલાક દશ્યો હોય છે, તેમ સામુદાયિક ઉપાસનામાયે થતું જોવામા આવે છે ગરબડઘોઘાટનો પાર નથી હોતો અથવા ગરબડ-ઘોઘાટને જ સામુદાયિક ઉપાસના સમજી લેવામા આવે છે હિંદુ ઉપાસકોના સમાજોમા શાતિનો ગુણ મારા જોવામા બહુ નથી આવ્યો તહેવારોને દિવસે થતા મેળાઓમા જેવુ દશ્ય હોય છે, તેની જ નાની આવૃત્તિ સામુદાયિક ઉપાસનામા ઘણે ભાગે હોય છે રડતા બાળકોનો, તોફાની બાળકોનો, અદર અદર વાતો કરતી સ્ત્રીઓનો, બીજાને કોણી મારી આગળ માર્ગ કાઢના મથતા પુરુષોનો ઘોઘાટ એવો થાય છે કે એકદર દેખાવ ઉપાસના કરતા તમાશાનો વધારે લાગે છે તેમા, વળી, 'શખો, નગારા, ઢોલ, મૃદગ અને રણશિગા એક સાથે વાગીને, આકાશ અને પૃથ્વીને ગજાવી મૂકે છે' સહિષ્ણુતાની અને અન્ય દષ્ટિએ મુસલમાનોનુ ગમે તે કર્તવ્ય હોય, સામુદાયિક ઉપાસનાની શુદ્ધતાની દષ્ટિએ ઉપાસના સમયે આજુબાજુ શાત વાતાવરણની તેમની માગણી ગેરવાજબી છે એમ નહી કહી શકાય શખ, નગારા વગેરે વાદિત્રોમાથી એકાદ સાધનનો ઉપયોગ શાળામા જેમ સમય સમયના ઘટ વાગે છે તેમ ભલે કરાય, એની ઉપયોગિતા એટલી જ સમજવી જોઈએ એ વાદિત્રો દેવોને જાગ્રત કરવા માટે નથી, ઉપાસકોને ભેળા કરવા માટે છે આરતી સમયે ઘટડીની જરૂર હોય જ તો એક નાનકડી ઘટડીનો અનાજ બસ ગણાય જો ઘટડી ઉપાસનારૂપે વાગતી હોય તો તે વખતે ઉપાસકોની શાતિ એવી હોવી જોઈએ કે ઘટડીનો અનાજ આખો સમુદાય સાભળી શકે સાચુ પૂછતા, આ બધા કર્મકાડથી છૂટા થવાય એમા જ શ્રેય છે પણ જેને આની શ્રદ્ધાઓ રહેલી જ છે, તેમનેયે શાતિ અને ગંભીર વાતાવરણ જાળવના જે વધારેમા વધારે કરી શકાય અથવા ઓછામા ઓછુ કરવુ જોઈએ તે જણાવ્યુ છે

ચિત્ત પ્રસન્ન હોય ત્યારે માણસમા વિનોદ સહજપણે જણાય છે એ વિનોદ બીજાને રમૂજ કરાવવા શોધીને યોજાયેલો નથી હોતો, પણ,

પોતાની મેળે ઉપજી આવે છે ઉપાસનાનાં ભજનોમાં કે પ્રવચનોમાં એ એમ કોઈ વાર તરી આવે તેની સામે રીસ કરવાપણું ન હોય પણ જ્યારે શ્રોતાઓના મનરંજન માટે વિનોદી કાર્યક્રમ, શ્લેષ વગેરેના શબ્દચાતુર્ય વગેરે ઇરાદાપૂર્વક ગોઠવવામાં આવે છે, જ્યારે પ્રવચનકારોને એમના એવા ચાતુર્ય માટે જ પસંદ કરવામાં આવે છે ત્યારે એ ઉપાસના નથી રહેતી પણ ભવાઈ બની જાય છે

૪. ઉપાસનાની યોજના અને સંચાલના

ઉપાસનાના નિત્યપાઠ અને ભજનચૂન વગેરેની પસંદગીમાં કરવા જોઈતા વિવેક વિષે પણ થોડું કહેવા ચાહું છું

નિત્યપાઠનો અર્થ એ છે કે એમાં રહેલી વસ્તુ રોજ મનન કરવા યોગ્ય લાગે છે એમાં કેટલુંક પરમેશ્વરસ્તવન હોય કેટલુંક વંદનીય પુરુષોનું સ્મરણ હોય કેટલુંક ધર્મના અને જીવનના આદર્શોનું ચિંતન હોય કેટલીક ક્ષમાયાચના કે કૃતજ્ઞતાની ભાવના હોય કેટલીક ચિત્તશુદ્ધિ કર્તવ્યપાલન વગેરે વિષે રોજ સ્મરણમાં રાખવા યોગ્ય બાબતો હોય

આવા નિત્યપાઠમાં એ સમુદાયમાં રહેલી કોઈ વ્યક્તિને ખટકે એવું કશું ન હોવું જોઈએ દાખલા તરીકે સનાતની અને આર્યસમાજીના મિશ્ર સમુદાયના નિત્યપાઠમાં વક્રતુણ્ડમહાકાય જેવો શ્લોક આવતો હોય તો તે આર્યસમાજીને ખટક્યા વિના ન રહે અને मर्त्तिपूजाऽधमाऽधमा વાળો શ્લોક રોજ બોલવા માટે રાખ્યો હોય તો સનાતનીને ખટક્યા વિના ન રહે એની ઈશ્વરવિષયક એકંદર વિચારસરણીને એ એનો બધો આઘાત પહોંચાડનારો અથવા અજુગતો લાગે કે એને તે નિત્યપાઠ તરીકે સ્વીકારતા અચકાય જ

આ જ પ્રમાણે જો નિત્યપાઠમાં પરમેશ્વરને કરચરણ વિનાનો નિર્ગુણ નિરાકાર કહ્યો હોય તેને રોજ બોલતાં સ્વામીનારાયણ જેવા સગુણોપાસક સંપ્રદાયવાળા અચકાયા કરે અને તેથી ઊલટું જેમાં એને દિવ્ય સાકાર કહ્યો હોય તો રોજ બોલવાનો પ્રસંગ આવતાં વેદાંતી કે આર્યસમાજી આઘાત લાગે ઉપર તેમ જ અહીં બન્નેની દૃષ્ટિને દલીલથી સમજાવી દેવી શક્ય છે પણ રોજ રોજ બુદ્ધિથી સમજૂતી કરી નિત્યપાઠ બોલવામાં કોઈ ભક્તને રસ ન આવી શકે

ભક્ત પોતાની સમજણને અનુરૂપ સહેજે બોલી શકે એવા પાઠને ઇચ્છે, રૂપક યોજી અથવા કાઢી નાખી કે બુદ્ધિવાદ દોડાવી પાઠ પોતાની સમજણને અનુરૂપ જ છે એવો પ્રયત્ન રોજ કરવા ન ઇચ્છે

આ જ રીતે હિંદુ, મુસલમાન, ઈસાઈ વગેરેના મિશ્ર સમુદાયોમાંયે નિત્યપાઠ યોજવામાં વિવેક કરવો ઘટે છે

મિશ્ર સમુદાયનો અર્થ એ નથી કે, મહેમાનની માફક આવી પહોંચતા માણસોનેયે સંતોષી શકે એવી રીતે પાઠની યોજના થવી જોઈએ પણ જે સમુદાય કોઈ રૂઢ સંપ્રદાયને વળગેલો નથી અને જેમાં અનેક ધર્મ અને સંપ્રદાયના માણસોને રોજ ભાગ લેવાનો રહે છે તે મિશ્ર સમુદાય છે

નિત્યપાઠને જે બંધનો લાગુ પડે છે તે ભજનોને લાગુ નથી પડતાં કોઈ માણસ તુલસીદાસને માટે કહેવાય છે તેમ, એવો અનન્યાશ્રયી હોય કે રામને બદલે કૃષ્ણને માથું ન નમાવે, તે પણ તુકારામનો વિઠોબાના નામથી રચાયેલો અભંગ ગવડાવવામાં આવે તો ઝીલતાં અચકાશે નહીં એ સમજશે કે એમાં નામ ગૌણ છે, ભાવ મુખ્ય છે વિઠોબા બોલતાંયે એ તે વડે પોતાના જ ઇષ્ટદેવનો વિચાર કરશે આ દૃષ્ટિએ, ઈશ્વર સગુણ સાકાર છે એમ કહેતાં જ છછેડાઈ પડનારા ભક્તો પ્રભુના 'ચરણ'માં માથું મૂકવાની, એનો વરદ 'હસ્ત' પોતાને માથે મૂકાવાની, એના 'પ્રકાશ'માં નાહવાની અભિલાષા કરે છે વૈષ્ણવો શિવ કે દુર્ગાના ભજનની કદર કરી શકે છે પણ આવાં ભજન નિત્યપાઠમાં આવે તો તેની બરદાસ્ત કરવી એમને કઠણ થાય કારણ કે એ ચિંતન પોતાની સ્થિર નિષ્ઠાને વિરોધી થાય છે

ઉપાસનાને સમયે કર્મેંદ્રિયો કે જ્ઞાનેંદ્રિયોને કાંતવું, માળા ફેરવવા, સીવવું વગેરે કોઈ સમાજોપયોગી કામમાં રોકી દેવાય કે નહીં એ પ્રશ્નને વિચારવાની જરૂર લાગે છે

'ખાતાં પીતાં, હરતાં ફરતાં, કરતાં ઘરનું કામ
'સ્વામીનારાયણ, સ્વામીનારાયણ મુખે રટિયે નામ—
હો સજનિયે રે'

આ એક આદર્શ છે, અને સ્તવન-ઉપાસના વખતે, ભક્તને શુદ્ધ હોય

તોપણ, સામાજિક હોય તેનુ ગામ લઈને બેસવુ એ બીજી બાબત છે મારી દૃષ્ટિએ એમ કરવુ બરાબર નથી જીવનશોધનમા વિવેચન કર્યા પ્રમાણે કર્મોપાસના કે સહજોપ સનામા રહી જતી એકાંગિતા ટાળવી, કર્મ કરતાં છતા કર્મના બધનમાથી અને પ્રવૃત્તિના મોહમાથી છૂટવુ — એટલા માટે સ્તવનોપાસનાની આવશ્યક્તા છે જેને એ હેતુ સિદ્ધ થઈ ગયો છે, તેને માટે સ્તવનોપાસના આખીયે નિરુપયોગી બની છે એને માટે તો ઉપરની કડીયે નકામી છે એ તો,

> 'કહૂ સો નામ, સુનૂ સો સુમિરન, જો કરૂ સો પૂજા
>
> ...
>
> 'જબ સોઊં તબ કરૂ દડવત પુજૂ ઔર ન દેવા'

— એવી સ્થિતિમા રહી શકે

પણ જેને સ્તવન-ઉપાસનાની જરૂર રહી છે, તેને એની સિદ્ધિ માટે જરૂરનું છે કે એ સ્તવન-ઉપાસના સમયે જગતના સર્વે સ્વાર્થી કે પરમાર્થી કર્મોને દૂર મૂકે અને એને વીસરી જવાનો પ્રયત્ન કરે એકચિત્તે માળા ફેરવના કરતા ભૂખ્યાને ભોજન આપવુ કે નવસ્ત્રા માટે વસ્ત્ર કરવુ એ વધારે મહત્ત્વનું હોઈ શકે, તેમ લાગે ત્યારે ભુખ્યાને ભોજન આપી કે કાંતી — તેને ઈશ્વરપૂજા માનવી અને તે વખતે જ ઈશ્વરનામ લેતા રહી — બીજી ઉપાસનામા ગૂચાવુ નહી એ યોગ્ય છે પણ જો સ્તવનોપાસના માટે એ ખાસ સમય રાખી બેસવાનો કાર્યક્રમ યોજે તો એકાગ્ર સાધનાની દૃષ્ટિએ, તથા કર્મયોગના આગ્રહનેયે મર્યાદા છે — એ જાણવાની દૃષ્ટિએ પણ, મનુષ્યોના અર્થ અને કામ સાથે સબધ હોય તેવા કર્મોથી નિવૃત્ત થઈને બેસવુ એ ઇષ્ટ છે એવા કર્મો તે નમસ્કાર કરવા, માળા ફેરવવી, (મૂર્તિપૂજક હોય તો) પ્રદક્ષિણા કરવી વગેરે હોઈ શકે એમાંનું કાંઈ કરવુ જ જોઈએ એમ હૂ કહેતો નથી શાન્ત ચિત્તે, એકાસને સ્થિર બેસવુ એ હૂ બસ અને શ્રેષ્ઠ ગણુ છુ, પણ ચચળ ઇંદ્રિયોને એમ કરવુ કઠણ પડતું હોય તો અર્થ અને કામ સાથે સબધ ન રાખનારાં કર્મોમા એને જોડવી એ વધારે ઠીક છે

'<u>મનવા તો ચહુ દિશ ફિરે,</u>' છતા આખો દિવસ માળા હાથમા રાખવાનો મિથ્યાચાર એ જેમ એક જાતની કર્મજડતા છે, તેમ માનવુ

એ યજ્ઞકર્મ છે માટે સ્તવન માટે આગ્રહપૂર્વક રાખેલા સમયે પણ કાંતતા બેસવું એ બીજી જાતની કર્મજડતા છે. જ્યાં 'એક પંથ દો કાજ' કરવાની વણિગ્બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યાં તત્ત્વ માર્યું જાય છે એમ કહેવાને હરકત નથી.

એક શિષ્ય વિષે વાત છે કે એક વાર એ પોતાની તુંબડી ઓસરી પર ભૂલી પૂજા કરવા બેસી ગયો. પૂજા કરતાં તુંબડી ભૂલી ગયાનું યાદ આવ્યું અને તે કૂતરું બગાડશે એવી ધાસ્તીથી ઘડી ઘડી એની વૃત્તિ તે તરફ દોડવા લાગી. પરંતુ પૂજા કરતાં ન ઊઠાય એવા નિગ્રહથી તે ઊઠીયે શક્યો નહીં. આ જોઈ ગુરુએ પૂછ્યું :

"દૈવત તુંબીપાત્રમેં, કિંવા દૈવત ધ્યાન ?
"દૈવત તુંબીમેં અધિક, કિંવા દોઉ સમાન ?"

જો તુંબડી ઊંચી મૂકવી વધારે મહત્ત્વની હોય તો તે પહેલું કરવું જોઈએ. જો પૂજા વધારે મહત્ત્વની હોય તો તુંબડીની ચિંતા છોડવી જોઈએ. એ જ પ્રમાણે જો કાંતવામાં વિશેષ સત્કર્મ લાગતું હોય તો સ્વસ્થાને નિરાંતે બેસીને કાંત્યા કરવું જોઈએ અને સ્તવનની જંજાળ કોરાણે મૂકવી જોઈએ. જો તે સમયે સ્તવનમાં શામિલ થવું વધારે મહત્ત્વનું હોય તો કાંતવું યજ્ઞાર્થે હોય છતા બંધ કરવું જોઈએ.

છેવટે, ઉપલાં દૃષ્ટિબિંદુઓને ધ્યાનમાં રાખી સમય તથા કાર્યક્રમની વહેંચણી કેમ થઈ શકે તેની એક યોજના આપી દઉં છું.

આ યોજનામાં મેં એવી અપેક્ષા રાખી છે કે એ સમુદાયની દરેક વ્યક્તિ ઓછામાં ઓછી વીસ મિનિટ અને રુચિ હોય તો વધારે વખત ભાગ લે. કાર્યક્રમના જુદા જુદા ભાગોનું સંચાલન એક જ વ્યક્તિ કે જુદી જુદી વ્યક્તિઓએ કરવું તે સગવડ અને લાયકાતનો વિષય છે. જે વ્યક્તિઓને જે ભાગમાં શામિલ રહેવાની ઇચ્છા ન હોય તે શાંતપણે બીજાને હરકત કર્યા વિના ચાલી જઈ શકે, અને પાછળથી દાખલ થનાર એ જ પ્રમાણે આવી શકે એવી વ્યવસ્થા હોય. એક વાર બેસી-ઊઠી ગયા બાદ, વળી બીજા કાર્યક્રમ માટે આવે અને ઊઠી જાય, તેમ જ કાર્યક્રમ ચાલતો હોય તે દરમિયાન ઊઠી જાય એવો અવિનય કોઈ ન કરે એમ માન્યું છે.

સામાન્ય રીતે શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં પહેલો ઘંટ બધાને એકત્ર કરે છે અને બીજો ઘંટ થતાં જ નિત્યપાઠ શરૂ થાય છે એને બદલે હું એમ સૂચવું છું કે બીજા ઘંટ સાથે કે તે પહેલાંયે ભજનમંડળ પોતાનાં ભજન અને ત્યાર બાદ ધૂન શરૂ કરી દે અને ઉપાસકો દરમિયાનમાં મૂગા મૂગા આવી ગોઠવાતા જાય સમયની વહેંચણી સવારસાંજ બંને માટે નીચે મુજબ કરાય

કાર્યક્રમ

મિનિટ (આશરે)	
૧૦	ભજન
૫	ધૂન
૫	સ્તવનપાઠ
૧૫	(સવારે) સ્વાધ્યાય (સાંજે) કથા-કીર્તન-વાચન
૫	ભજન
૧૫	પ્રવચન
૫	ધૂન

પ્રવચન નિયમિત ન થતું હોય તો કુલ સમય ૪૦ કે ૪૫ મિનિટનો થાય, અને નહીં તો ૬૦ મિનિટનો થાય જે વાચન કે પ્રવચનમાં ઊંઘી જનારા હોય તેઓ શરૂઆતથી સ્તવનપાઠ સુધી ભાગ લે જે તેની જ રુચિવાળા હોય તેઓ તેમાં ભાગ લઈ શકે એવી રીતે ગોઠવાય જેમને બધા કાર્યક્રમ માટે ભક્તિ, રુચિ અને ફુરસદ હોય તેઓ પૂરો કલાક આપે સાઠ મિનિટ ગોઠવવી શક્ય જ ન હોય તો સવારે સ્વાધ્યાય કે વાચન અને સાંજે પ્રવચન ગોઠવી શકાય પ્રવચનકારને અભાવે વાચન પણ રાખી શકાય જરૂર લાગે તો બીજાં ભજન અને ધૂન માટે જુદી વ્યક્તિ જવાબદાર હોય

સ્વાધ્યાય માટે એક વાત કહી દેવાની જરૂર છે ઘણી વાર સ્વાધ્યાય એટલો લાંબો રાખવામાં આવે છે કે નિશ્ચિત સમયમાં તેને પૂરો કરવા માટે મેલ ટ્રેન દોડાવવી પડે છે આમાં કાંઈ અર્થ નથી સ્વાધ્યાય એ નિત્યપાઠ નથી, પણ મનન કરવા યોગ્ય મોટે ભાગે કોઈના વિશાળ સાહિત્યમાંથી થોડોક ભાગ છે અને ઘટે તો સાથે તેનું થોડું વિવેચન છે એ રોજ એક જ જાતનો હોવાની જરૂર નથી

ઉપસંહાર

છેવટે ઉપસંહારરૂપે કેટલીક સૂચનાઓ કરી જાઉં. જેને સાચે જ સામુદાયિક ઉપાસનાની જરૂર નથી રહી તે કોઈ એવા સમાજ સાથે બંધાયેલીયે નથી હોતો કે જેમાં એનુ સ્તવન-ઉપાસના સમયે હાજર રહેવું એને માટે ફરજિયાત મનાતું હોય જે અપવાદરૂપ વ્યક્તિઓ એથી પર થયેલી હોય છે તેની અપવાદ લેવાની યોગ્યતા સૌ કોઈ સ્વીકારે છે, અને નથી સ્વીકારતા તો તેને એ સમુદાયમાં બંધાઈ રહેવા જેટલી પરવાયે નથી હોતી આથી આ ઝઘડો જ્યાં ઊપજે છે, ત્યાં એનાં કારણો તાત્ત્વિક નહીં પણ શ્રદ્ધામંદતાનાં જ હોય છે.

પણ સામુદાયિક ઉપાસનાનો કેટલોક ભાગ કોઈ ખાનગી રીતે કરવા માટે અથવા પોતાને માટે બિનજરૂરી લાગતો જણાવે તે મિથ્યાભિમાની છે એમ માનવુ એ બરાબર ન ગણાય કેટલીક નિશાળોમા બાળકોએ દરેક પાઠો અમુક વખત બોલવો જ એવો નિયમ હોય છે. મોટે ભાગે એની પદ્ધતિ સામે બાળકો તકરાર કરતાં નથી પણ કોઈ બાળક એમ કહે કે, 'હુ એક એકાનો, દશ એકાનો, અને દરેક પાડાનો એક અને દશનો ગુણાકાર ગોખીશ નહી,' તો તે બાળક બુદ્ધિ વાપરે છે કહી એને છૂટ આપશું કે એણે જડ નિયમના સાંચામાં બંધાઈ જ રહેવું જોઈએ એમ કહીશુ? આ જ ન્યાય સામુદાયિક ઉપાસનાના કેટલાક ભાગને લાગુ પડી શકે

વળી, સામુદાયિક ઉપાસના આવશ્યક છે માટે ગમે તેવી સામુદાયિક ઉપાસના ચાલી જ શકે એ પણ દુરાગ્રહ ગણાય. ઉપાસકનાં બુદ્ધિ તેમ જ હૃદય બંનેને સંતોષદાયક થાય તો જ એ ઉપાસના ખોરાકરૂપ ગણાય. જો તેમ ન થાય અને શ્રદ્ધાળુ ઉપાસક એમા ફેરફાર ઇચ્છે તો તેવો ઉપાસક એક જ હોય એને બીજા ઉપાસકો એની અપેક્ષાએ ઓછા શ્રદ્ધાળુ ન હોય પરંતુ ઓછા વિચારનિષ્ઠ હોય તો, બીજાને અસંતોષ ઉપજાવ્યા વિના, એ એકને વધારે સંતોષ મળે એવો ફેરફાર કરવામાં જ સંચાલકે ડહાપણ માનવું જોઈએ.

એ જ પ્રમાણે, સ્તવન-ઉપાસના સામુદાયિક તેમ જ ખાનગી બંને પ્રકારની હોવાથી, અને સામુદાયિક ઉપાસનાનો હેતુ છેવટે ખાનગી

ઉપાસનાને પોષવાનો હોવાથી, કેટલીક બાબતોમા, અથવા સંપૂર્ણપણે પણ, કોઈ વ્યક્તિ ખાનગી ઉપાસના જ કરવા ઇચ્છે તો તેને તપાસી તેવી સગવડ કરી આપવી એમા સમુદાયસચાલકોને સકોચ ન હોવો જોઈએ

ટૂકામા સચાલક, વ્યવસ્થાપક, ગૃહપતિ, આચાર્ય વગેરે પોતાને ઉપાસનાની કવાયત કરાવી લેનાર ડ્રિલ-માસ્તર સમજે તો તેઓ તેને ફરજિયાત કરી તેમા 'બ દોબસ્ત' જળવાય એવુ સાધી શકશે ખરા; એક જ સપ્તકમા, એક જ સૂરમા, તાલ અને વેગને બરાબર જાળવી, ઉચ્ચારણની શુદ્ધતા પણ એ આણી શકશે એ કવાયત ઉપાસકોને કટાળાભરી ન લાગે એવુયે થઈ શકે, અને કંટાળો ચાલી જાય એટલે સહેજે એનુ બધારણ પડી જાય એમ પણ બને છતા એ ઉપાસના ન કહેવાય એ કવાયત જ છે

પણ જો સચાલક પોતાને નરસિંહ મહેતા કે તુકારામના જેવો શ્રેયાર્થી સમજે, અને પોતાના શ્રેય માટે બાગ કે મોટા હરિજનોનુ મડળ જમાવવા ચાહે, અને એવા ભક્તમંડળનો પોતે એકલો કે બેચાર સહાયક સાથીઓ સહિત મુખી બને તો એમા સાચી ઉપાસનાના તત્ત્વો દાખલ કરી શકશે એની સાથે ઉપરના જેવી વ્યવસ્થિતતા હશે, તો તે બેવડી દીપશે એ પોતે નરસિંહ મહેતો કે તુકારામ બની ન શકે, છતા એ સમુદાય માટે એની એવી ભક્તિ—નિષ્ઠા—હશે તો તેમા સાચા નરસિંહ મહેતાને જોવાઈ જવાનુ મન થશે

७

સ્ત્રીકેળવણી*

બે પાસે ઊભેલા આંબા તથા લીમડાને જુદી જુદી જગ્યાએથી જોઈએ તો એક જગ્યાએથી આંબો લીમડાની જમણી બાજુએ જણાશે, અને બીજી જગ્યાએથી ડાબી બાજુએ જણાશે, વળી ત્રીજી દિશામાંથી એ લીમડાની આગળ જણાશે અને ચોથી જગ્યાએથી પાછળ જણાશે આ બધા દર્શનનો ભેદ ઝાડમાં કાંઈ જગ્યાફેર થવાને લીધે થતો નથી, પણ જોનારનો જગ્યાફેર થવાને લીધે થાય છે

કેળવણીનું પણ કાંઈક આવું જ છે કયે સ્થાને ઊભા રહી આપણે જીવનને નિહાળીએ છીએ, તે ઉપરથી જીવન વિષે આપણો ખ્યાલ બંધાય છે અને તેનું એક કે બીજું અંગ ઓછું કે વધારે મહત્ત્વનું લાગે છે કેળવણીનું ધ્યેય જીવનને ઘડવાનું હોવાથી ઉપર મુજબ થતા દૃષ્ટિબિંદુના ફરકને લીધે કેળવણીમાં કઈ વસ્તુને મહત્ત્વ આપવું તે વિષે મતભેદ થાય છે

પણ કેવળ જોનારના સ્થાનફેરને લીધે જ કેળવણીના પ્રશ્નો વિષે મતભેદ નથી થતો, આંબા અને લીમડાની બાબતમાં તો કેવળ જોનાર જ સ્થાનાંતર કરે છે, ઝાડો સ્થિર રહે છે જીવનની બાબતમાં નવા નવા અનુભવને લીધે આપણું જેમ સ્થાનાંતર થાય છે, તેમ એકંદર માનવસમાજનું જીવન પણ નવાં નવાં રૂપો લેતું જાય છે આથી કેળવણી વિષે હમેશાં નવા નવા પ્રશ્નો ઉત્પન્ન થતા જ જાય એમાં નવાઈ નથી

આથી આપણે જીવનને કોઈ ઊંચા અને ઠીક ઠીક સ્થિર સ્થાનેથી તપાસી કેળવણીનો વિચાર કરવા પ્રયત્ન ભલે કરીએ, પણ આપણે ખ્યાલ રાખવો જોઈએ કે એ વિષેના આપણા ઘણા વિચારોમાં વારંવાર સુધારા વધારા કરવાના જ, અને આજે જે બાબતો મહત્ત્વની

* અમદાવાદના વનિતાવિશ્રામના રજતમહોત્સવ પ્રસંગ માટે લખાયેલો નિબંધ — ડિસેમ્બર ૧૯૩૧.

લાગે છે તે કાલે ગૌણ થાય અને આજે ગૌણ લાગતી બાબતો કાલે મહત્ત્વની બને.

આ રીતે આપણા નિર્ણયો અસ્થિર હોવાનો સંભવ છે. જે જગ્યાએ આજે પગલું માંડ્યું છે ત્યાંથી કાલે ખસેડવું પડે પણ આજનું પગલું જો સાચી દિશામાં પડ્યું હોય તો આવતી કાલે તેને ઉપાડીને સાચી દિશામાં જ મૂકવાની વધારે આશા રહે છે. આથી ભલે આપણાથી એક જ ડગલું જોઈ શકાતું હોય, એ ડગલું સાચું પડે તો આપણે સલામત હોવાની આશા રાખી શકીએ

કેળવણી એટલે જીવન ઘડવાની પદ્ધતિ, એવી એક નાનકડી વ્યાખ્યા સ્વીકારીને આપણે આ વિષયનો વિચાર કરવા બેસીશું તો કાંઈક સગવડ થશે એમ ધારું છું એ વ્યાખ્યા જ આપણી આગળ પ્રશ્નોની પરંપરા રજૂ કરશે

સૌથી પહેલો પ્રશ્ન તો એ કે 'જીવન ઘડવું' એટલે શું? પણ 'ઘડવું' શબ્દનો અર્થ શોધવા બેસતાં જ 'કોનું જીવન?' એ બીજો પ્રશ્ન ખડો થાય છે કદાચ, આનો ઉત્તર એવો આપવામાં આવે કે સ્ત્રીઓનું જીવન. પણ આ ઉત્તર પૂરો નથી. કારણ કઈ સ્ત્રીઓ — કયા વર્ગની સ્ત્રીઓ — આપણી નજર આગળ તરે છે, તે ઉપરથી આપણી આ પ્રશ્નોના ઉત્તર શોધવા બુદ્ધિ દોડશે. જો આપણી નજર આગળ શહેરોની, તેમાંયે શ્રીમંત કે મધ્યમ વર્ગની સ્ત્રીઓ દેખાતી હશે તો તેના ઉત્તરો એક રીતે સૂઝશે અને જો ગામડાંઓની અને પછાત તથા ગરીબ વર્ગની સ્ત્રીઓ દેખાતી હશે તો તેના ઉત્તરો બીજી રીતે સૂઝશે.

જે સંસ્થાએ આ નિબંધ લખવા મને આજ્ઞા કરી છે તેનું કાર્યક્ષેત્ર બહુ શ્રીમંત નહીં છતાં અતિશય હાડમારી ન ભોગવનારી મધ્યમ વર્ગની, તેમ જ સંસ્કારી જ્ઞાતિઓની છતાં ગરીબ વર્ગની સ્ત્રીઓમાં મર્યાદિત છે એમ માની તેટલા જ ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થતા પ્રશ્નોનો મેં વિચાર કર્યો છે. ગુજરાત પરત્વે બોલીએ તો બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય, પાટીદાર, બ્રહ્મક્ષત્રિય, કાયસ્થ વગેરે જ્ઞાતિઓનો આમાં સમાવેશ થાય છે એમ સાધારણ રીતે કહી શકાય.

વિશાળ જનતાની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો આ વર્ગ ખોબા જેટલો છે એમ કહેવાય આથી, સ્ત્રીકેળવણીનું મોટું નામ આપીને એક નજીવા વર્ગને જ લગતા પ્રશ્નોની ચર્ચા કરવામા મે નકામી શક્તિ ખર્ચી છે એમ આક્ષેપ આવવાનો સભવ છે પણ સપૂર્ણ ચર્ચા કરવા જતા નિબધ કેવળ તાત્ત્વિક થઈ જાય અને જેઓની પ્રેરણાથી મે એને લખ્યો છે તેમને માટે એ વહેવારુ રીતે બહુ ઉપયોગી ન થાય એમ સભવ હતો આથી ખોબા જેટલા છતા આટલા વર્ગની જ સ્ત્રીકેળવણીના પ્રશ્નો મે દૃષ્ટિમા રાખ્યા છે

પણ આમ ક્ષેત્રને મર્યાદિત કરવા છતા એ મર્યાદામાયે જેટલો બને તેટલો વિશાળ દૃષ્ટિએ અને વ્યાપક વિચાર કરવો જોઈએ અને તે માટે જીવન વિષે જેટલુ બને તેટલુ સાચુ દૃષ્ટિબિંદુ શોધી, તે દૃષ્ટિએ કેળવણીના પ્રશ્નો ચર્ચવા જોઈએ આ બાબતમા હુ કેટલાક વિચારો સૂત્રરૂપે જ રજૂ કરવા ધારુ છુ અને માનું છુ કે વિચાર કરવાથી એ સૂત્રો દરેકને સ્વીકારવા જેવા લાગશે

પહેલા સૂત્રરૂપે હુ નીચેનો વિચાર રજૂ કરુ છુ

१ माणसजात राजपद्धति समाजपद्धति शिक्षणपद्धति शासन पद्धति धार्मिक वर्तनना नियमो नैतिक वर्तनना नियमो वगेरे द्वारा अक ज वस्तु सिद्ध करवा मथे छे ते अे के पोताना जीवननी जुदी जुदी प्रवृत्तिओमा आतरिक मेळ बेसाडवो तेम ज पोताना अने बीजा प्राणीओना जीवन वच्चे मेळ बेसाडवो

આ બેવડા પ્રયત્નો પૈકી આપણે પોતાના જીવનનો મેળ બેસાડવાના પ્રયત્નનો હાલ વિચાર નહી કરીએ, કારણ કે આજે આપણે શિક્ષણના પ્રશ્નોનો વિચાર કરવો છે અને તે પણ સ્વશિક્ષણની દૃષ્ટિએ નહી, પણ બીજાને કેળવવાની દૃષ્ટિએ આથી આમા કેળવણી યોજનાર અને કેળવણી લેનાર એવા બે પક્ષો રહેલા છે એમ માની ચાલી શકાય આથી પહેલા સૂત્રના પરિણામે બીજુ સૂત્ર નીચે મુજબ રજૂ કરુ છુ

२ केळवणी अेटले केळवणी लेनाराओना जीवनने अेवी रीते घडवाना प्रयत्न के जेथी ते योजनाराओने जेम अनुभव थाय के तेमना अने केळवणी लेनाराना जीवन वच्चे तेम ज समाजना जुदा जुदा अगो वच्चे मेळ छे

આ રીતે કેળવણીની યોજના કરનારાઓના બે ભાગ પડે છે : (૧) પોતાના અને કેળવણી લેનારના જીવન વચ્ચે મેળ બેસાડવા મથનારાઓનો, અને (૨) સમાજનાં જુદાં જુદાં અંગો વચ્ચે મેળ બેસાડવા મથનારાઓનો

પહેલા પ્રકારના કેળવણીકારોનાં કેટલાક દૃષ્ટાંત આપું : ઘોડાને કે બળદને કેળવનાર શેઠ એ પ્રાણી પોતાને કેવી રીતે વશ રહે અને પોતાનુ વધારેમા વધારે કામ કેવી રીતે કરી આપે તે દૃષ્ટિએ એને કેળવવાના ઉપાયો યોજે છે એ પ્રાણીનુ જીવન એ એવી રીતે ઘડવા મથે છે કે જેથી પોતાના જીવન સાથે એના જીવનનો મેળ બેસે

એ જ રીતે રાજ્યનુ કેળવણીનુ ખાતુ એવી જ રીતે પ્રજાને કેળવણી આપે છે કે જેથી પ્રજાનું ઘડતર સરકારના અસ્તિત્વ સાથે મેળ રાખે એવુ બને

એ જ ન્યાયે ઘણી વાર એવુ બન્યુ છે કે ખાસ વર્ગો આમ વર્ગનુ, પુરુષ વર્ગ સ્ત્રી વર્ગનુ, વડીલો બાળકોનુ જીવન કેળવણી દ્વારા એવી રીતે ઘડવા મથે છે કે જેથી કેળવનારના જીવન સાથે કેળવાનારનુ જીવન મેળયુક્ત ઘડાય

આમ મેળ બેસે એવી રીતે કોઈના જીવનને ઘડવા મથવુ એમા જ દોષ નથી પણ એમા જો કેળવનારનું દૃષ્ટિબિન્દુ એવુ હોય કે જેને પરિણામે કેળવનાર અને કેળવાનાર વચ્ચે હમેશા સ્વામી અને દાસનો જ સબંધ રહે, તો એમાં અન્યાય થાય છે

પણ, આ રીતે —

૨ પોતાના જીવનમા ફરફાર કર્યા વિના બીજાના જીવનને પોતાને અનકૂળ થાય એવી રીતે ઘડવાના પ્રયત્નમાં સાધારણ રીતે ભય લાલચ, ખુશામત વહેમનુ પોષણ સત્યની છુપામણી અથવા અસત્યકથન વગેરે ઉપાયો શિક્ષણપદ્ધતિના અગો બને છ અને મનુષ્યની ધર્મની ભક્તિની પ્રેમની, કૃતજ્ઞતાની વગેરે સર્વે કોમળ ભાવનાઓના અયોગ્ય લાભ પણ લેવામા આવે છે

આ ન્યાયે રાજ્યોએ ખોટા ઇતિહાસ, ધર્મોપદેશકોએ ખોટી શ્રદ્ધાઓ, પુરુષોએ પોતા પ્રત્યે ખોટી ભક્તિ વગેરે શીખવવાના જે પ્રયાસો કર્યા છે તે જાણીતા છે

પણ એ તે અસત્ય ટકતું નથી વહેલો કે મોડો અસંતોષ પ્રગટી જ ઊઠે છે અને બળવો જાગે છે

પ્રજાઓનો સરકાર સામેનો બળવો, આમ વર્ગોનો ખાસ વર્ગો સામેનો બળવો, સ્ત્રીઓનો પુરુષ વર્ગ સામેનો બળવો, યુવકોનો વૃદ્ધો સામેનો બળવો, અનુયાયીઓનો ધર્મગુરુઓ સામેનો બળવો, એ બધા બળા ઉપર મુખ્ય સ્વાર્થદૃષ્ટિએ મેળ સાધવાના પ્રયત્નનું કેટલેક અંશે પરિણામ છે, અને આપણે આશા રાખીએ કે કોઈક દહાડો પ્રાણીઓ પણ માનવસમાજ સામે આવો બળવો કરે

આવી રીતે જ્યારે બળવો થાય ત્યારે એવું ઘણી વાર બની જાય છે કે એ પદ્ધતિથી ઊપજેલા કેટલાક સારા પરિણામો પણ અનિષ્ટો ભેળા ધોવાઈ જાય છે

કેળવણીની યોજના કરનારા હમેશા આમ ઇરાદાપૂર્વક — ચતુરાઈપૂર્વક — ખોટી રીતે શિક્ષણ આપે છે એમ સમજવાનું નથી પણ પોતાના જ વર્ગમા આખો માનવસમાજ આવી જાય છે અને પોતાની જીવનપદ્ધતિ સારામા સારી છે, તથા તેમા જ પ્રાણીમાત્રનું કલ્યાણ રહેલું છે એવી અધૂરી દૃષ્ટિને લીધે આવું અનાયાસે જ બને છે. આવી અધૂરી દૃષ્ટિનું કારણ શરૂઆતમા કહ્યું તેમ જીવનની ખોટે સ્થાનેથી કરેલી તપાસ છે

આખી સૃષ્ટિના જીવનને પરિપૂર્ણ રીતે તેના સાચા મધ્યબિંદુમા અને કોઈ પણ ખાસ વર્ગના જીવન માટે મમત્વ રાખ્યા વિના તટસ્થપણે કોઈ જોઈ શકે કે કેમ એ શંકા છે, અને એવો કોઈ પુરુષ થાય તોયે તેના કેળવણીના સિદ્ધાંતો બીજાઓ સ્વીકારે કે કેમ એ પણ શંકા છે છતા એટલું તો કહી જ શકાય કે —

‘ प्रत्येक मनुष्य निःस्वार्थी बने स्थितप्रज्ञ दृष्टिवाळा प्रामाणिकपणे जीवनना विचार करी समाजना सर्वे अंगो वच्चे सर्वेनु समान हित करनारा मध्य सम अ रीत मध्यस्थ योजावा जोईए

જો આવો પ્રયત્ન પ્રામાણિક હોય તો કેળવણી યોજનાર ભલે ભૂલો કરે, ભલે જેને એ નિરાગ અને સર્વહિતકર દૃષ્ટિ સમજતો હતો તે સંકુચિત દૃષ્ટિ હતી એમ માલૂમ પડે, છતાં એથી નુકસાન નહી

થાય; કારણ એમ માલૂમ પડતાં જ એ કેળવણીની દિશા બદલવા, અને કોઈ એક જ વર્ગને જીવનનો નમૂનો ન રાખતા તે વર્ગના જીવનનેયે ફેરવવા તૈયાર રહેશે

જો ઉપરના ચાર સૂત્રો વિષે મતભેદ ન હોય તો પ્રસ્તુત સ્ત્રીકેળવણીની બાબતમાં નીચેના બે સૂત્રો નીકળે છે:

५ भले आपणी आगळ मध्यम वर्गनी स्त्रीओनी केळवणीनो प्रश्न मुख्य होय, छता अे केळवणी आमवर्गनी स्त्रीओना जीवन साथे मेळ राखे अेवी होवी जोअीअे आम वर्ग अने खास वर्ग वच्चे विरोध न होवो जोअीअे अने तेथी खास वर्गनु जीवन घडवामा घटतो फेरफार करवानी तैयारी होवी जोअीअे

અને,

६ केळवणीनी योजनामा पुरुष के स्त्री बेमाथी अेकने प्रधानपद आपनारा दृष्टिबिन्दुथी जीवननो विचार न थवो जोअीअे, पण बन्नेना जीवनने सरखु महत्त्व आपी बन्ने वच्चे मेळ बेसाडवा प्रयत्न थवो जोअीअे आथी पुरुषनी केळवणीनी पद्धतिमा स्त्रीना हितनो विचार, अने स्त्रीनी केळवणीनी पद्धतिमा पुरुषना हितनो विचार थवा जोअीअे

આ ઉપરથી એમ પણ સૂચવી શકાય કે—

७ पुरुषनी तेम ज स्त्रीनी केळवणीनी योजना पुरुष तथा स्त्री बन्नेअे मळी घडवी जोअीअे, तथा तेमा आमवर्गना हितने समजनाराओनोये हाथ होवो जोअीअे पण आवा योजको मात्र पोताना वर्गना प्रतिनिधि तरीके ज विचार करवानी टेव छोडी दे, अने बने तेटली सर्व वर्गोथी पर थअीने विचारवानी टेव पाडे

વિચાર માટે આટલા સિદ્ધાંતો સ્વીકારીને હવે આપણે સ્ત્રીકેળવણીના એક એક મુદ્દાને લઈએ

સૌથી પહેલા તો આમ વર્ગના જીવન અને મધ્યમ વર્ગના જીવન વચ્ચેના કેટલાક મોટા ભેદો લક્ષમા લેવાની જરૂર છે, અને આમ વર્ગનું જીવન યોગ્ય સ્થિતિની વધારે સમીપ છે એ સ્વીકારવું આવશ્યક છે.

એ ભેદો તે આ

(૧) આમ વર્ગમા સ્ત્રી અને પુરુષ બ ને લગભગ સમાન ભૂમિકા પર છે સ્ત્રી કરતા પુરુષના જ્ઞાન, શ્રદ્ધા, વિચારસરણી, રૂઢિના બધન વગેરે વધારે ઊચી સ્થિતિએ નથી બન્નેના જ્ઞાન તેમ જ અજ્ઞાન સરખા છે

(૨) આમ વર્ગમા સ્ત્રી અને પુરુષ બન્ને લગભગ સરખી સ્વતત્રતા ભોગવે છે વિવાહ અને છૂટાછેડાની બાબતમા બન્નેને ઘણે અશે સરખા હકો છે બન્ને ગામમા અને સમાજમા સરખી છૂટથી ફરે છે, બન્નેમા ચારિત્રની શુદ્ધિ કે શિથિલતા જે હોય તે સરખી છે પુરુષની શુદ્ધિ માટે વધારે પૂજ્યભાવ અને શિથિલતા માટે આખમીચામણી અને સ્ત્રીની શિથિલતા માટે વધારે શિક્ષા કે તિરસ્કાર નથી પુરુષ અને સ્ત્રીને પોતાના લિગભેદનુ ભાન, પ્રમાણમા ઓછુ સ્ફુર્યા કરે છે જો આ બાબતોમા કાંઈ અસમાનતા થઈ હોય તો તે ખાસ વર્ગની નકલ કે ખાસ વર્ગના પ્રયત્નોથી પોષાયેલા સસ્કારોને પરિણામે થઈ છે

(૩) આમ વર્ગમા સ્ત્રી અને પુરુષ બને સરખો શ્રમ કરે છે સ્ત્રી પોતાના નિર્વાહ માટે વિવાહ કે પુનર્લગ્ન કરતી નથી, અને વિવાહથી પુરુષ પર બોજો વધતો નથી, અથવા બને પર સરખો વધે છે આથી સ્ત્રીનુ વૈધવ્ય એ નિર્વાહની દૃષ્ટિએ આપત્તિરૂપ નથી બનતુ, વિયોગની દૃષ્ટિએ ભલે હોય

(૪) આમ વર્ગમા પુરુષની દૃષ્ટિ વધારે વિશાળ છે અને સ્ત્રીની સકુચિત છે, અથવા પુરુષ વધારે ગણતરીબાજ છે અને સ્ત્રી ભાવનાવશ છે એમ ઝાઝુ કહી શકાય નહી હૃદયની વિશાળતા કે સકુચિતતા તથા ગણતરીબાજપણુ અને ભાવનાવશતાની દૃષ્ટિએ આમ પ્રજાના વર્ગો પાડીએ તો દરેક વર્ગમા સ્ત્રી અને પુરુષ સરખી સખ્યામા મળી આવે એવો સભવ છે

આનો અર્થ એ નથી કે આમ વર્ગમા પુરુષ અને સ્ત્રીનો દરજ્જો સાવ સમાન છે પોતાને આધીન રહે એવી રીતે સ્ત્રીને ઘડવાનો પ્રયત્ન પુરુષે કર્યો જ છે, અને તેમા આમ વર્ગના પુરુષો અપવાદરૂપ નથી, છતા આવી અસમાનતા જેટલી ખાસ વર્ગમા છે

તેટલી આમ વર્ગમા નથી અને આ બાબતમા આમ વર્ગ એ યોગ્ય સ્થિતિની વધારે સમીપ છે આથી,

८ ज्ञान, धर्म, चारित्र, भावनाबळ अने व्यवहारदृष्टि अमा पुरुष अने स्त्रीनी योग्यता सरखी रहे अेवी रीते बन्नेनी केळवणी योजावी जोअीअे, गाम अने समाजमा फरवानी तथा विवाह अने छूटाछेडानी अनुकूळता बन्नेने सरखी होवी जोअीअे, अने निर्वाहने माटे के गृह व्यवस्था राखवा माटे लग्न के पुनर्लग्न करवानी फरज न आवी पड अेटली पोतानो निर्वाह करवानी स्त्रीमा अने गृहव्यवस्था राखवानी पुरुषमा शक्ति होवी जोअीअे

શ્રમની બાબતમા આમ વર્ગ અને ખાસ વર્ગ વચ્ચે એક બીજો પણ ભેદ છે, અને તેમાયે આમ વર્ગ યોગ્ય સ્થિતિની વધારે નિકટ છે એમ જણાશે તે એ કે—

(૫) આમ વર્ગમા સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચે શ્રમભેદ છે ખરો, પણ તે દૃઢ નથી કેટલાક કામો સામાન્ય રીતે સ્ત્રીઓ કરે છે અને કેટલાક સામાન્ય રીતે પુરુષો કરે છે છતા જરૂર પડચે સ્ત્રીઓના કામો પુરુષો કરી લે છે અને પુરુષના સ્ત્રીઓ કરે છે દા ત, સામાન્ય રીતે નીદણ, દૂઝણ, કાતણ અને વણાટની ઉપક્રિયાઓ—એ સ્ત્રીઓના કામો હોય છે અને ખેડ, વાવણી, કાપણી, વણાટ વગેરે પુરુષોના કામો હોય છે છતા એકનુ કામ બીજા કરે જ નહી એવુ નથી

(૬) વળી, એ શ્રમભેદ એક જ ધંધાની જુદી જુદી ક્રિયાઓમા હોય છે પુરુષ ખેતી કરે અને સ્ત્રી દરજીનુ કામ કરે એવો શ્રમભેદ નથી હોતો ખાસ વર્ગોમા, સ્ત્રી અને પુરુષ બન્ને નિર્વાહ માટે ધધો કરનારા હોય તોયે તેમના ધધા એકબીજાથી સાવ સ્વતંત્ર બની જાય છે દા ત, પુરુષ કારકુન હોય અને સ્ત્રી નર્સ હોય, પુરુષ દુકાનદાર હોય અને સ્ત્રી શિક્ષિકા હોય આથી એકની અવેજી બીજાથી લઈ શકાતી નથી

९ पुरुष अने स्त्री बन्ने मळीने अेक ज धधो चलावता होय अ रीते पुरुष अने स्त्रीनी केळवणी योजाय अने विवाहमा पण अे दृष्टि राखवामा आवे अे अिष्ट छे

આજ સુધી, સામાન્ય રીતે, પુરુષે સ્ત્રી ઉપર સરસાઈ ભોગવી છે તેથી નાલાયક હોય તોયે પુરુષમાં શ્રેષ્ઠતાનું મિથ્યાભિમાન અને કુશળ હોય તોયે સ્ત્રીમાં હીનતાનો મિથ્યા ખ્યાલ પોષાયા છે. આથી પોતાનો પતિ કુશળ હોય અને પોતે મંદ હોય તેથી સ્ત્રીને પતિની અદેખાઈ નથી થતી કે એની કુશળતાને દાબી દેવાની અથવા એ પ્રત્યે શંકાથી જોવાની વૃત્તિ ઉદ્ભવતી નથી પણ પોતે મૂઢ હોય અને સ્ત્રી કુશળ હોય, તોયે પુરુષ પોતાની સરસાઈ રાખવા તથા સ્ત્રીની કુશળતા દાબી દેવા પ્રયત્ન કરે છે અને તે પ્રત્યે શંકાદૃષ્ટિથી જુએ છે.

१०. पुरुषमा पोषायेलु श्रेष्ठतानु मिथ्याभिमान अने स्त्रीमा पोषायेलो हीनतानो मिथ्या ख्याल — जे बन्ने संस्कारो विघातक होवाथी दूर करवा घटे छे

વાસ્તવિક રીતે, કોઈ વાર પુરુષ બુદ્ધિશાળી હોય તો કોઈ વાર સ્ત્રી હોય, અને સ્ત્રી જેમ પોતાના બુદ્ધિશાળી પતિ માટે અભિમાન લે, તેમ પુરુષે પણ પોતાની સ્ત્રીની બુદ્ધિમત્તાનું અભિમાન લઈ તેના મદદનીશ તરીકે કામ કરવા તત્પર રહેવું જોઈએ

કેટલીક સંસ્થાઓ પ્રમુખની કુશળતાને લીધે સારી ચાલે છે, કેટલીક મંત્રીની કુશળતાને લીધે, કોઈ વાર પ્રમુખ કુશળ મંત્રીનો કહ્યાગરો થઈ રહે છે, તો કોઈ વાર મંત્રી પ્રમુખનો આજ્ઞાધીન થઈ કામ કરે છે. જો પોતાના હોદ્દાનું મિથ્યાભિમાન એકેને ન હોય તો એ સ્થિતિમાં બન્ને વચ્ચે સારો મેળ બેસે છે અને સસ્થા સારું કામ કરી શકે છે. એ જ પ્રમાણે,

११ पुरुष अने स्त्री वच्चे परस्पर सस्थाना प्रमुख अने मत्री जेवो सबध होवो जोईए अने बेमाथी जे वधारे कुशळ होय तेना कह्यागरा थवी वर्तवामा बीजाने नानम न लागवी जोईए. केळवणीए आ प्रकारनो संस्कार निर्माण करवो जोईए

આજ સુધી પુરુષોના મનમાં એવો ખ્યાલ રહેલો છે કે સ્ત્રીને દબાવવાનો એનો હક છે, અને સ્ત્રીએ દબાયેલા રહેવાની ફરજ છે. આથી જેને દબાવી ન શકે એવી પોતા કરતાં વધારે કુશળ સ્ત્રીને પરણવા પુરુષ નારાજ હોય છે પણ જો ઉપર પ્રમાણે સંસ્કાર બદલાય અને પુરુષ કે સ્ત્રી એકબીજાને પૈસો, શારીરિક શક્તિ કે વિદ્યાથી

દાબવાને બદલે કેવળ એકબીજાના પ્રેમને જ વશ રહેવામાં સંતોષ માને તો સ્ત્રી કરતાં પુરુષમાં ઓછી વિદ્યા હોવાથી એ વર બનવા અયોગ્ય થાય નહીં. સ્ત્રી દાક્તર હોય અને પતિ એનો કંપાઉન્ડર હોય, સ્ત્રી પ્રમુખ અને પતિ એનો મંત્રી હોય તેમાં કશું અજુગતું માનવાને ખાસ કારણ નથી. પતિપત્નીમાં બીજા ગુણો હોય તો એના સંબંધને કજોડું ગણવાને કારણ નથી.

આટલો પુરુષ અને સ્ત્રીની સમાનતાની દૃષ્ટિએ વિચાર થયો. હવે પુરુષ અને સ્ત્રી વચ્ચેના નૈસર્ગિક ભેદોનો તથા તે ભેદોને લીધે ઉત્પન્ન થતાં ખાસ જુદાં કાર્યોનો વિચાર કરીએ.

આ નૈસર્ગિક ભેદોમાં મુખ્ય માતૃપદને લગતો છે. એમાં વિશેષતા એ છે કે સ્ત્રી ચાહે તો માતૃપદ ટાળી શકે છે, પણ પુરુષ એને સ્વીકારી શકતો નથી. એટલે કે પુરુષ પૂર્ણપણે સ્ત્રી બની શકતો નથી, પણ સ્ત્રી પુરુષ જેવું જીવન ગાળી શકે છે. આથી;

१२. स्त्रीने पूर्णपणे पुरुष जेवुं जीवन गाळवुं अशक्य नथी; अने तेथी जो स्त्री पुरुषना ज कार्यो करवा इच्छे तेने तेम करवा देवामां प्रतिबंध मूकी शकाय नहीं; अेटले स्त्रीने पुरुष जेवी केळवणी लेवानी छूट होय.

પણ આમ છૂટ હોય છતાં આપણે સમજી લેવું જોઈએ કે આવી સ્ત્રી અપવાદરૂપ ગણાય. ૯૫ ટકા સ્ત્રીઓ તો માતૃપદ સ્વીકારવાવાળી જ હોય. આથી,

१३ स्त्रीने मातृपद लेवानुं छे अेम गृहीत करीने स्त्रीकेळवणी योजावी जोईअे.

રીતે આ માતૃપદનો બોજો વહેલી ઉંમરે આવતો હોવાથી પુરુષ કરતાં સ્ત્રીને શાળાની કેળવણી માટે ઓછો સમય મળે છે.

ઘરમાં ઓછું પુરાઈ રહેવાને લીધે જાહેર કાર્યોમાં વધારે ભળી શકવાને લીધે, સમાજમાં ફરવાની છૂટ વધારે હોવાને લીધે તથા મોટી ઉંમર સુધી કેળવણી લેવાની સગવડને લીધે વિશાળ દૃષ્ટિ કેળવવાની પુરુષને જે તક મળે છે તે સ્ત્રીને મળતી નથી, અને તેથી પુરુષ અને સ્ત્રી વચ્ચે વિચારનું અંતર વધે છે. પણ એની સાથે જ માતૃપદ સ્ત્રીમાં એક એવું કર્તવ્યનું ભાન જગાડે છે કે, જેને લીધે એનું જીવન વધારે સ્વાર્થત્યાગી અને ભાવનામય બને છે. માતૃપદનાં આ બે અનિષ્ટ અને ઇષ્ટ પરિણામોનો મેળ બેસાડી શકાય, તો પુરુષ કરતાં સ્ત્રી સમાજમાં બધી રીતે વધારે ચડિયાતું સ્થાન લે આ મેળ બેસાડવા માટે મને નીચેની પરિસ્થિતિઓ નિર્માણ કરવી આવશ્યક લાગે છે:

१४ विवाहनी अुमर मारी पेठे लवाववी (लगभग २०–२२ वर्ष सुधी, अने १८ थी ओछी तो नही ज)

१५ बे बाळकोनी वच्चे सारी पेठे अतर रहे अेवी रीते सयम पाळवो. (लगभग पाच वर्षनु अने त्रणथी ओछु तो नही ज)

१६ बे त्रण बाळको थया बाद पूरो सयम स्वीकारवो

१७. पुरुषनी केळवणीमाये बाळअुछेरना अने गृहव्यवस्थाना केटलाक अगोनो समावेश करवो जेथी ते स्त्रीने अे कार्यमा मददगार थअी शके.

જો આવી પરિસ્થિતિઓ નિર્માણ કરી શકાય તો મને લાગે છે કે, સ્ત્રી કોઈ પણ રીતે પુરુષ કરતા પછાત ન રહે એટલુ જ નહીં પણ ઊલટું આગળ ચાલે. એથી સ્ત્રીજીવન ઓછી જંજાળવાળું, ઓછુ ઘસારાવાળું, વધારે સંતુષ્ટ અને સુખી થાય. નૈતિક અને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ જ નહીં, પણ આર્થિક દૃષ્ટિએ પણ એથી પુરુષ અને સ્ત્રી બંનેને એ પરિસ્થિતિઓ લાભદાયી નીવડે.

આમાંથી વિવાહની ઉંમર વધારવી અને પુરુષને બાળઉછેર તથા ગૃહવ્યવસ્થાનું કેટલુંક શિક્ષણ આપવું એનો અબંધ થઈ શકે; પણ સંયમ એ તો ઘણે અંશે સ્ત્રીપુરુષ પોતાના વિચારથી જ કરી શકે. એનો એવો સંસ્કાર પાડવો એટલું જ કેળવણીકાર કરી શકે. વર્ષો પહેલાં

એકત્ર કુટુંબની જીવનપદ્ધતિ તથા વગાવવા-બોનાવવાની રીતો કેટલેક અંશે એવા સયમને પોષનારી હતી પણ તેનો લોપ થયેલો હોવાથી સ્ત્રીની સ્થિતિ આજે અતિશય દયાજનક બનેલી છે અવા કે દોઢ વર્ષને અંતરે બાળકો અવતરે એકેની બરાબર ઉછેર થઈ શકે નહી એવા ૬-૭ બાળકોને જન્મ આપી માતા ઘસાઈને મરી જાય અથવા પિતા માણનો ભોગ થઈ પડે અને માતાને વૈધવ્ય આવે — આ સ્થિતિ કાળ‌ ઝુ ચીરી નાખનારી છે એ સ્થિતિ અટકાવવા માટે,

૧૮ પોતાનું સર્વ બળ ખર્ચી પુરુષના અતિક્રમણને વશ ન થવાનું સ્ત્રીને શીખવવાની જરૂર છે અને એ તેમનું કર્તવ્ય પણ છે સ્ત્રીઓમાં આવેલી જાગૃતિ પુરુષના આવા અતિક્રમણ સામે વળવો જાગે એ ઇષ્ટ છે

પણ સ્ત્રીજાતિમાં આવેલી આ જાગૃતિ એક બીજી વાતની યાદ દેવડાવે છે સ્ત્રી પોતાની મેળે પોતાનો નિર્વાહ કરી શકે એવી સ્ત્રીકેળવણી હોવી જોઈએ એમ ઉપર કહ્યું છે આવેલી જાગૃતિને પરિણામે તેમ જ પોતાનો નિર્વાહ કરવાની શક્તિ આવવાથી આજે બે જાતના વિચારો સ્ત્રીઓમાં ઉદ્ભવ્યા છે

(૧) અવિવાહિત સ્વતંત્ર જીવન ગાળવાની ઇચ્છા અને (૨) સ્વતંત્ર કમાણી કરવાની ઇચ્છા

આ બે વિચારો કેટલે અંશે યોગ્ય છે એનો વિચાર કરવાની જરૂર છે

આમ વર્ગમાં સ્ત્રીમાં સ્વનિર્વાહશક્તિ હોય છે એમ આપણે જોયું છતાં તેમનામાં અવિવાહિત સ્વતંત્ર જીવન ગાળવાની ઇચ્છા દેખાતી નથી આ મનોવૃત્તિ ખાસ વર્ગની સ્ત્રીઓમાં વધતી જાય ૯૮ ૯૫ ટકા સ્ત્રીઓ માટે આ મનોદશા પ્રકૃતિધર્મનું પરિણામ નથી પણ તેથી વિપરીત છે કોઈક વિશેષ પ્રકારના આદર્શથી પ્રેરાઈને સમજે ૨-૫ ટકા સ્ત્રીપુરુષો એવા હોઈ શકે કે જેઓને કૌટુંબિક જીવનની લાલસા ન હોય સેંકડે પંચાણું ટકા માણસોમાં તો એ લાલસા હોય જ એમ પ્રકૃતિધર્મથી જણાય છે એ લાલસાનો નિગ્રહ કારણથી સયમ કરવો પડે એ જુદી

છે પણ એ સયમ પ્રયોજન પૂરતો રહે પ્રાણીમાત્રમાં સામાન્યતઃ લાલસા એટલી તીવ્ર હોય છે કે એને માટે પ્રાણીઓ સાહસ

ખેડવાને, જોખમો વહોરી લેવાને અને પરિશ્રમ ઉઠાવવાને તૈયાર હોય છે માનવપ્રાણી આમા અપવાદરૂપ નથી પોતાનુ કુટુંબ હોવુ, તેને પાળવુ-પોષવુ, તેને માટે સખત પરિશ્રમ કરવો, કાંઈક હાડમારીયે વેઠવી —એ બધાને, અતિશય પ્રતિકૂળ સંજોગો ન હોય તો, સામાન્ય રીતે મનુષ્યોનો મોટો ભાગ આફત નથી માનતો પણ તેમા પોતાના પુરુષાર્થનો વિકાસ માને છે

પણ મધ્યમ વર્ગમા સ્ત્રી આ બોજો ઉઠાવવા નારાજ થતી જાય છે આ સૂચવે છે કે મધ્યમ વર્ગના જીવનમા કાંઈક રોગ પેઠેલો છે, તે વર્ગમા સ્ત્રીજાતિ પર કૌટુંબિક જવાબદારીનો બોજો એટલો બધો ભારે છે અને વિવાહિત જીવનની બેડી એટલી સખત છે કે એની કલ્પના જ સ્ત્રીને ત્રાસદાયક થાય છે, અને એની કૌટુંબિક લાલસા દબાઈ જાય છે વળી, એ એમ પણ બતાવે છે કે, મધ્યમ વર્ગમા કૌટુંબિક વિષયોમા પુરુષનુ જીવન એટલુ સ્વાર્થી અને અવિચારી છે કે, જે કૌટુંબિક ભાર વધારવામા એ આગેવાની લે છે, તેના પ્રત્યેની ફરજો અદા કરવામા એ પૂરતો કામ આવતો નથી, અને પરિણામે સ્ત્રી એ ભાર નીચે કચરાઈ જાય છે

આ બન્ને વાતો સાચી છે એમ વિચારતા જણાઈ આવશે આ માટે પુરુષની કેળવણી સુધારવાની જરૂર છે એની પાસે કૌટુંબિક ફરજો વધારે અદા કરાવી લેવાની, અને એનો સ્ત્રી પર પડતો ભાર ઓછો થવાની જરૂર છે આમ થાય તો કેળવણી અથવા સ્વનિર્વાહશક્તિ એટલે કૌટુંબિક જીવન પ્રત્યે ઘૃણા એવો અર્થ નહી થાય *

સ્ત્રીજાગૃતિને પરિણામે પોતાની સ્વતંત્ર કમાણી કરવાની ઇચ્છા મધ્યમ વર્ગમા ઘણુ પ્રબળ થતી જણાય છે આ ઇચ્છા કેવળ નવી

---

* કૌટુંબિક જીવન પ્રત્યે ઘૃણા અને વૈરાગ્ય એ બેનો ગોટાળો ન થવો જોઈએ સંસારની ઉપાધિઓથી ત્રાસીને સંસાર પ્રત્યે અણગમો આવવો એ વૈરાગ્ય નથી પણ સાંસારિક જીવનથી ઊંચા જીવનમા રસ દેખાવાથી સાંસારિક જીવન વિષે ઉદાસીનતા એ વૈરાગ્ય છે એ વૈરાગ્ય કૌટુંબિક જવાબદારીઓ પ્રત્યે ઘૃણાદૃષ્ટિએ નથી જોતો, પણ પોતાનુ જ કુટુંબ હોય તો જ એ જવાબદારીઓ ઉઠાવી શકે એટલા સંકુચિત વિચારનો ન હોવાથી પોતાનુ કુટુંબ કરવા પ્રયત્ન નથી કરતો.

ઊછરતી બાળાઓમાં નથી, પણ વયથી વયની સ્ત્રીઓમાં પણ ઘર કરી રહી છે.

સ્ત્રીમાં સ્વનિર્વાહની શક્તિ હોવી એ એક વસ્તુ છે, અને પોતાની સ્વતંત્ર કમાણી કરવી જ એ બીજી વસ્તુ છે. પહેલી બાબત એને સાધન-સંપન્ન રાખે છે, પણ એ સાધનનો એણે ઉપયોગ કરવો જ જોઈએ એમ કાંઈ હમેશાં આવશ્યક નથી જે પુરુષ સ્ત્રીની સાથે કુટુંબનો ભાર ઉપાડે છે, તે પુરુષની કમાણીમા એ સ્ત્રીનો ફાળો છે જ. તે ઉપરાંત એ સ્ત્રીએ પોતાની જુદી કમાણી દેખાઈ આવે એમ ધધો કરવો જ જોઈએ એમ આવશ્યક ન હોવુ જોઈએ

પણ આમાયે સ્ત્રી કેળવણીનો દોષ નથી, પણ પુરુષ કેળવણીનો દોષ છે

સ્ત્રીઓમાં આવી ઇચ્છા પ્રબળ થતી જણાય છે એ બતાવે છે કે (૧) સ્ત્રી પુરુષનો સંબંધ જોઈએ તેટલો હાર્દિક અને વિશ્વાસભર્યો નથી, અને (૨) તેમાં પુરુષનુ જીવન વધારે સ્વાર્થી અને કૃતઘ્નતાભર્યું છે એવી સ્ત્રીની પ્રતીતિ થતી જાય છે

નીચેના કાવ્યમા દર્શાવેલી ભાવનાઓ આજે સ્ત્રી વર્ગમાં ફેલાતી જાય છે એમ સ્વીકાર્યા વિના ચાલશે નહી

અમે લગ્નવિડંબન પન્થે હ કાઈશુ નહીં કદીયે,
અમે મૂગાં મેઢાં પેઠે દોરાઈશુ નહી કદીયે.
જે કરારથી અમે પામ્યાં ટુકડાથી વધુ ન જરીયે,
તે વગરજરૂરના બધે બધાઈશુ નહી કદીયે
અમે પુરુષના બહુ પાસા જુગ જુગથી સેવ્યા તોયે—
અમે પુરુષમા નવ ભાળ્યુ, બસ, કૃતજ્ઞતા વિણ કંઈયે
અમે સેવ્યા ને અમે ચાલ્યા, ને સહાય તેમને કીધી,
તેને હાય! ધર્મ ને રૂઢિ! ને ગુલામી! સ્થાપી દીધી.*

[ભાનુ]

કૌટુંબિક અને સામાજિક જીવન માટે આ સ્થિતિ આરોગ્યસૂચક નથી પણ એ સ્થિતિ સુધારવાનો ઉપાય કેવળ સ્ત્રી ઉપર 'સુસંસ્કાર'

* જુના માસિકમાથી, અગ્રેજી પરથી અનુવાદ

પાડવાનો અને મહાન સતીઓના સ્વાર્થત્યાગી જીવનોને આદર્શ તરીકે રજૂ કરવાનો નથી પુરુષે સ્ત્રીનો વિશ્વાસ સપાદન કરવા માટે પોતાનુ જીવન સુધાર્યે જ છૂટકો છે અને જ્યા સુધી બે વચ્ચે હાર્દિક સબધ ન થાય ત્યા સુધી સ્ત્રીને સતોષ થાય એવો તોડ કાઢવાનો છે

આ તોડ કાઈક નીચે સૂચવેલી રીતે થઈ શકે

१९ जे स्त्रीने कौटुंबिक सगवडने माटे स्वतंत्र आजीविका माटे परिश्रम करवो शक्य न होय, तेनो कौटुंबिक आवकना अमुक भाग उपर हक स्वीकारवो जोईओ अने अमुक प्रसंगोमा अ भाग जुदो मळी शकवा जोईओ आ माटनी व्यवस्था पल्लाना रकमनी मारफत विवाह पहेला करारथी थई शके अवी व्यवस्था आग्रहपूर्वक करावबा स्त्रीने शीखववु घटे छे

આ સૂચનાની સામે એવો આક્ષેપ મુકાવાનો સભવ છે કે હિંદુ ધર્મની લગ્નની આધ્યાત્મિક ભાવનામા આવો આર્થિક વિષય ભેળવવાથી એ આદર્શ હલકો થઈ જાય છે અત્યાર સુધી માત્ર પુરુષ જ ગણતરીખોર બન્યો છે, હવે સ્ત્રીનેયે ગણતરીખોર કરી આદર્શથી ઉતારવી યોગ્ય નથી

પણ આવી ટીકા વાજબી નથી જેમ બ્રિટિશ સરકાર આપણને કહે કે અમારી ખાનદાની પર વિશ્વાસ રાખો અને ગણતરીઓ છોડી દો તે તેમના આજ સુધીના વર્તનને લીધે અશ્રદ્ધેય થાય તેમ પુરુષની ખાનદાની પર વિશ્વાસ રાખવાનુ સ્ત્રીને કહેવુ એ આજે અશ્રદ્ધેય છે, અને એમા દભની ગધ આવે છે

વળી હિંદુ લગ્નની આધ્યાત્મિક ભાવના કન્યાવિક્રયની, વરવિક્રયની અને પલ્લાના કરારોની આડે આવતી નથી તો આવી વ્યવસ્થા કરવામા કોઈ વિશેષ હલકો પ્રકાર થાય છે એમ કહી શકાય નહી પલ્લાની રીત પાછળ જે હેતુ રહેલો છે તે જ હેતુ આની પાછળ છે

આવી વ્યવસ્થા આધ્યાત્મિક ભાવનાને આડે આવતી નથી જો કુટુબમા સપ અને હાર્દિક સબધ વધે તો એ કેવળ કાગળ ઉપર જ રહે જો એવો સબધ ન વધે તો સ્ત્રીને અન્યાય ન થાય અને એને પુરુષની દયા પર નભવુ ન પડે

જો સ્ત્રીને માટે આટલી સગવડ થઈ શકે તો કુટુંબભારની કલ્પનાથી જ જે એને આજે ત્રાસ છૂટે છે તે ઓછો થશે, પુરુષને પણ ગૃહવ્યવસ્થામાં વધારે સહકાર આપવો પડશે, અવિચારી કુટુંબવૃત્તિ પર સંયમ મૂકવો પડશે, અને એમ કુટુંબ માટે, સામાન્ય રીતે સ્ત્રીને જે અણગમો છે તેને માટે પણ એક કારણ ઓછું થશે આમ સ્વાધીનતાના વિશ્વાસવાળી સ્ત્રી જ ગાઈ શકશે કે —

અમે નરજુવાનની સામે, માંડી છે મીટ હવે તો
અમે ઊભાએ સાથે સાથે —
અમે સાથ અનેરો દઈએ, અમને તે મુક્ત કરે તો,
સાથે રહી સહાય કરીશું, સેવા ને સ્નેહ ધરીશું,
વ્રત જીવનમાં એ વણીશું, ને ધર્મ ગણી પાળીશું

[ઉપરના કાવ્યની છેલ્લી કડી]

હવે મધ્યમ વર્ગની સ્ત્રીઓના કેટલાક ખાસ પ્રશ્નોનો વિચાર કરીએ

હું કોઈક વાર વિનોદમાં કહું છું કે મરજાદી વૈષ્ણવના આચાર અતિશય ચોખ્ખા ખરા, પણ એ ધર્મ ગરીબને ન પાલવે એક જ જોડ લૂગડાભેર જેનું જીવન જતું હોય તે પાંચ વાર નાહવાનો ધર્મ કેવી રીતે પાળી શકે? એ ભગવાનને ખડી સાકર ને દૂધનો ભોગ કેવી રીતે ધરાવી શકે? નાહી ન શકે ત્યારે દૂધની પૂરી જ ખાઈ શકાય એવો ધર્મ એને કેવી રીતે પાલવે? જેને આઠ કલાક મજૂરીએ જવું પડતું હોય તે પાંચ પાંચ મિનિટે હાથ ધોવાનો અને અડધો કલાક નાહવાનો આચાર કેવી રીતે પાર પાડે? પણ જો ઘરમાં નોકર ચાકર હોય, પૈસો હોય અને સમયનો સદુપયોગ કરતાં આવડતું ન હોય તથા દુરુપયોગ કરવો ન હોય તો કેટલા દિવસ વિતાડવા માટેયે મરજાદી બનવું જોઈએ એટલું જ નહીં, પણ આધુનિક જંતુશાસ્ત્રનો આશ્રય લઈ જૂના મરજાદી ધર્મમાં સારી પેઠે વધારો પણ કરવો જોઈએ

પણ જો આમ વર્ગ મરજાદી વૈષ્ણવની કંઠી બાંધે તો આફત જ વહોરી લે

મધ્યમ વર્ગની કાર્યક આની જાણીને આફત વહોરી લેનારાના જેવી સ્થિતિ છે એ વર્ગ એંગ્લોઇન્ડિયનોના જેવો છે તેઓ અંગ્રેજ બનવા જાય છે પણ અંગ્રેજો એમને સ્વીકારતા નથી, અને હિંદીઓને એમણે છોડ્યા છે તેમ મધ્યમ વર્ગ એટલે શ્રીમંત ધર્મનું અનુકરણ કરવા મથનાર આમ વર્ગનો છૂટો પડેલો ભાગ

જેમ મરજાની ધર્મ એ શ્રીમંતને જ પાલવી શકે છે, તેમ કુલીનતાના કેટલાક ખ્યાલો પૈસાદારને જ પાલવી શકે છે જગતના ઘણાખરે દેશોમા અમીર કે રાજાની વિધવાને પુનર્લગ્ન કરવું અકુલીન લાગે છે, કારણ વિધવા રહેવાથી એને પૈસો, મોભો અને કુલીનપણાનો યશ ત્રણે મળે છે અને એ ત્રણને આધારે એ પતિનો વિયોગ ખમી લઈ શકે છે વિધવાવિવાહને અભાવે જે ચિંતા મધ્યમ વર્ગને રહે છે, તેનો શ્રીમંત વર્ગમા અભાવ છે

મધ્યમ વર્ગ શ્રીમંતના ધર્મોનું અનુકરણ કરવા જતા 'લાવ્યા સાથે ટૂંકો જાય, મરે નહીં તો માંદો થાય' એ સ્થિતિમા આવી પડ્યો છે કેટલાકને મારે કદાચ એમ હોય કે આજનો મધ્યમ વર્ગ એ ઘસાઈ ગયેલો શ્રીમંત વર્ગનો વંશજ હોય પણ તોયે એણે માનવ પ્રજાના મોટા ભાગનો સાથ છોડી દઈ, બહુ જ નાનકડા વર્ગના ધર્મો સ્વીકારવામાં અને ગમી મૂકવામાં ડહાપણ કર્યું નથી

શ્રીમંત સ્ત્રીને ખુલ્લા બજારમા નીકળવું, અંગમહેનતના કામો કરવા ભાગ લેવો, ખેતરમા કામે જવું વગેરે હીણપતભર્યું લાગે એ સ્વાભાવિક છે એમ ન કરવું એને પાલવી શકે એમ છે એમ ન કરવાથી એ પોતાના પૈસાના ઉપભોગ કરી શકે છે બીજાઓને આશ્રય આપી શકે છે અને તેમના પર સત્તા ચલાવી શકે છે મધ્યમ વર્ગ એવા જીવનનો આદર્શ માનવાથી એને પૈસેટકે, તેમ જ શારીરિક સંપત્તિમા નુકસાને ખોટ ખમવી પડી છે એ સિવાય કોઈ વખતે લાજ મૂકો નહીં બહાર નીકળવાને ગાડી મળે નહીં અને કામ કર્યા વિના ચાલે નહીં, એટલે એને ક્યારે ઘરમા ગોંધાઈ રહેવાનું અને બાકીનું જોખમી જીવન કરી તમામ તેવા જ કરવાનું લખાય

હવે જે ખાસ પ્રવૃત્તિઓ મે કહી તેના સમર્થનમાં કારણો દર્શાવું છુ

બાળઉછેર — મને લાગે છે કે સ્ત્રીમાં રહેલા સ્વાભાવિક માતૃભાવને લીધે, બાળઉછેર સ્ત્રીનુ ખાસ કાર્ય છે જન્મથી જ એને એ કાર્યની હોંશ હોય છે એ કાર્ય એની અનેક કોમળ વૃત્તિઓને ખીલવે છે, એની પાસે સ્વાર્થત્યાગ કરાવે છે અને એને સંતોષ આપે છે કોઈ એમ કહેશે કે એ ખરુ, પણ એ પોતાનું બાળક હોય તો જ બીજાના બાળક માટે એવો ભાવ નથી ઊભો શકતો મને લાગે છે કે આ બરાબર નથી જો સસ્થાનો નિયમ હોય કે દરેક સ્ત્રીએ એકાદ બાળકનુ સંગોપન તો કરવુ જ જોઈએ, તો પોતાને સોંપાયેલા બાળક પ્રત્યે એને મમતા બંધાશે કદાચ આ ખોટુ યે પડે, પણ મારી માન્યતા છે કે સામાન્ય રીતે બાળઉછેરની જવાબદારીને લીધે એ સ્ત્રીને પોતાના જીવનની ઉપયોગિતા લાગશે, અને સ્થિરતાથી કામ કરવાની ટેવ પડશે આવા બાળકો મળી રહેશે એમા શકા નથી આમ નાના બાળકોથી માંડીને કુમાર–કુમારીના છાત્રાલયો સ્ત્રીઓને હાથે ચલાવી શકાય

પ્રાથમિક શિક્ષણ — હિંદુસ્તાનની પ્રાથમિક કેળવણીનો વિચાર કરતા મને લાગ્યુ છે કે, આપણા ગરીબ દેશમા એ પ્રશ્નનો ઉકેલ એક જ રીતે સપાટાબંધ અને ઓછે ખર્ચે આવી શકશે પ્રાથમિક કેળવણી આપી શકે એવી શક્તિ માતાને આપીને છોકરા તથા છોકરીની કુમારમંદિર સુધીની કેળવણી માટે સસ્થાની સ્ત્રીઓને તૈયાર કરવી હોય તોયે તે સસ્થાને હસ્તક બાળમંદિર કે કુમારમંદિર ચાલવુ જોઈએ

શુશ્રૂષાલય — બાળઉછેરની જાતનું જ શુશ્રૂષાનું કાર્ય છે. અને તે માટેયે સ્ત્રીની યોગ્યતા વધારે છે પણ એ સાથે જ હું એમ માનું છુ કે સ્ત્રીઓએ ધંધા તરીકે નર્સના કામમાં પડવુ એક દરે અયોગ્ય થાય છે અને શુશ્રૂષા કરવા માટે સ્ત્રીઓ જ હોવી જોઈએ એમ જરૂરનુ નથી આથી પુરુષોની ઇસ્પિતાલોમા શુશ્રૂષા કરનાર પુરુષ વર્ગ હોય એ વધારે ઇષ્ટ છે એથી આવી સસ્થા સાથે સ્ત્રીઓ અને બાળકોનુ શુશ્રૂષાલય હોય તો તે ઉપયોગી વિભાગ થવા ઉપરાંત સ્ત્રીને યોગ્ય તાલીમ મળી રહે સસ્થાની સ્ત્રીને નર્સના ધંધા માટે તૈયાર

કરવી એ હુ ઇષ્ટ નથી સમજતો, પણ આવી તૈયાર થયેલી સ્ત્રી મહાર જઈ એ ધંધો કરે તો જેવી તેની ઇચ્છા

ગોપાલન—એ બાળઉછેર જેવુ જ કામ છે માણસનુ વાત્સલ્ય બાળકથી બીજે દરજ્જે પોતાના ઢોર પ્રત્યે હોય છે એ ધંધો આમ વર્ગમા સ્ત્રીઓની મહેનતથી જ થાય છે અને એને માટે આજે પૂરતો અવકાશ છે

વણાટ, છીટકામ વગેરે ઉદ્યોગો માટે આજે અવકાશ છે એ ધંધાઓ સ્ત્રીઓ સારી પેઠે કરી શકે છે અને તેમાથી પોતાનો નિર્વાહ પણ કાઢી શકે છે એ ધંધા સખત પરિશ્રમના નથી, તેમ સાવ બેઠાડુયે નથી

આવી સસ્થાઓમાથી જાહેર જીવનમા ભાગ લેનારી અને જનસેવા માટે પોતાનુ જીવન અર્પણ કરનારી બહેનો નીકળે એમ સૌ કોઈ આશા રાખે જ સમાજના અઘરા અને વિશેષ બલિદાન માગનારા કાર્યોમા આ બહેનોની આગેવાની હોવી જોઈએ, અને તે માટે સસ્થામા પૂરતી અનુકૂળતા અને તાલીમની વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ

આટલુ વનિતાવિશ્રામ જેવી ખાસ પ્રકારની સ્ત્રીઓની સસ્થાઓ વિષે આ સસ્થાઓ ભલે નિરાશ્રિત થયેલી સ્ત્રીઓ માટે યોજાઈ હોય, પણ એ કેવળ રોટલાનો અને રહેવાનો આશ્રય આપનારી સસ્થા ન થવી જોઈએ એમા રહેતી બહેનોને પોતાના જીવનની ઉપયોગિતા જણાય, સમાજને એમની ઉપયોગિતા જણાય અને પ્રસગ પડ્યે સસ્થાથી સ્વતત્ર થઈને જીવન ગાળી શકે એટલી એમનામા શક્તિ આવવી જોઈએ એવી શક્તિ આવી છે કે નહી તેની એક કસોટી એ ગણાય કે જો કોઈ બહેનને સસ્થામા તીવ્ર અસતોષ લાગતો હોય, અથવા કોઈ મહત્વમાં સિદ્ધાન્તનો મતભેદ લાગતો હોય, છતા તેને છોડી જવાની હિંમત ન કરી શકે તો એનામા એવી શક્તિ આવી નથી એમ કહેવાને હરકત નથી

આવી શક્તિ ઉત્પન્ન કરવી એ પ્રત્યે સચાલકોનુ ધ્યાન રહેવુ જોઈએ એ શક્તિ કેવળ નિર્વાહોપયોગી કોઈ ધંધા જાણવાથી કે સામાન્ય કેળવણી લેવાથી આવે છે એ માન્યતામાયે થોડી ભૂલ છે

અને એ બે વસ્તુઓ કશા મહત્ત્વની જ નથી એમાંયે થોડી ભૂલ છે. હકીકતે જોતાં મનુષ્યને સ્વાવલંબી બનાવવામાં ચારિત્રની દૃઢતાનો ફાળો સૌથી મોટો છે. છતાં નિર્વાહોપયોગી ધંધાનું જ્ઞાન તથા સામાન્ય કેળવણી એમાં ઠીક પૂર્તિરૂપે થાય છે. ચારિત્રની દૃઢતાને અભાવે ધંધાનું શિક્ષણ તથા સામાન્ય કેળવણી પણ આત્મવિશ્વાસ લાવવા શક્તિમાન થાય જ એમ ખાતરી નથી.

આમાં ચારિત્રનો અર્થ શુદ્ધ, અકલંકિત જીવન અથવા શીલ એટલો જ કરવાનો નથી. માણસને આત્મવિશ્વાસ ઊપજવાને ચારિત્રનાં અનેક અંગો કારણભૂત થાય છે. એ વિશ્વાસને લીધે એને પોતાનું શું થશે, એ વિષે બહુ ડર લાગતો નથી. પોતે પોતાનું કોડી લઈ શકશે અથવા ઈશ્વર એને સંભાળશે જ એવી એને ખાતરી લાગે છે. એ અંગોમાં શુદ્ધ શીલ, ઈશ્વરશ્રદ્ધા, ઉત્સાહ, (વીર્ય), ખંત, મહેનતુ સ્વભાવ, સાહસી સ્વભાવ, સંતોષી સ્વભાવ, સહનશીલતા, હળીમળીને ચાલવાની આવડત, પરગજુપણું, નીડરતા વગેરે છે. એમાંથી એકાદ અંગની પણ અતિશયતા હોય તો તેને પેટની ચિંતા ઓછી લાગે છે. પણ અતિશય ન હોય, તોયે બે ત્રણ અંગોનો ઠીક ઠીક વિકાસ હોય તોપણ તેને રખડી પડવાનો વખત આવતો નથી. એની સાથે જો કોઈક ધંધાનું શિક્ષણ અને કોઈક વિષયમાં પ્રવીણતા હોય તો એને લગભગ પૂરો આત્મવિશ્વાસ રહે. પણ કેવળ ધંધાની કે વિદ્યાની કેળવણીથી આત્મવિશ્વાસ આવતો નથી. એટલે પોતાના સ્વભાવમાં આવા એકાદ ગુણની ઉછેર બહુ મહત્ત્વની છે.

२८. माणसमात्रमां चारित्रना आत्मविश्वास उत्पन्न करनारा अंगोमांथी अेकाद बे गुणोनुं बीज तो होय ज. अे बीजने शोधीने पोषवुं अे केळवणीनुं कर्तव्य छे.

સંસ્થાઓ ચલાવવામાં, અને ખાસ કરીને સ્ત્રીઓની સંસ્થાઓ ચલાવવામાં, મોટામાં મોટી મુશ્કેલી અંદર અંદરના કલહોને લીધે ઉત્પન્ન થાય છે. સ્ત્રીજાતિ વિષે અનાદરને લીધે નહીં, પણ એક ખેદજનક હકીકતરૂપે જ કહું છું કે હિંદુસ્તાનમાં સ્ત્રીઓમાં સ્વજાતિદ્રોહત્વ વિશેષ છે. હું બીજા દેશો વિષે જાણતો નથી, માટે વ્યાપક ભાષા વાપરતો નથી.

આનો અર્થ એટલો જ થાય કે સ્ત્રીઓના જીવન પોતપોતામા મેળ બેસે એવી રીતે ઘડવામા આવ્યા નથી પુરુષને જ આશ્રયદાતા માની, દાસ જેવુ હોય તોયે, એની સાથે જ મેળ રાખવાને અને એની પર જ વધારે વિશ્વાસ મૂકવાને એ ટેવાયેલી છે

આનુ એક પરિણામ એવુ પણ આવે છે કે કામ કરવાનો ઉમગ ધરાવનાર સ્ત્રીઓ પુરુષનો સહકાર જેટલો શોધે છે, અને તેમની પાસેથી જેટલો ઉત્સાહ મેળવતી જણાય છે તેટલો સહકાર કે ઉત્સાહ પોતાની સાથી બહેનો પાસેથી નથી મેળવતી

સૈકાઓની પરતત્ર દશાનુ આ પરિણામ છે અને ધીમે ધીમે સ્ત્રીસ્વભાવમાથી ચાલી જશે એમ માનુ છુ પણ જો બહેનોનુ એ પ્રત્યે લક્ષ જાય તો તેઓ એ સ્થિતિમાથી વધારે વેગથી નીકળી જઈ શકે

આને માટે સ્ત્રીકાર્યકર્તાને કેટલાક સ્થૂળ નિયમો સૂચવુ છુ એથી હમેશા સફળતા મળશે જ એમ માનવાનુ નથી પણ અદેખાઈ કે મનદુઃખના કેટલાક કારણો ઓછા થવા સભવ છે

(૧) જો તમે એક સ્ત્રી કાર્યકર્તા હો અને તમારા કાર્યને અગે કોઈ પુરુષ કાર્યકર્તા સાથે સહકાર સલાહ મસલત, વગેરે કરવા પડે, તો તમે તમને જાણે એ પુરુષની જ માત્ર ઓળખાણ હોય એમ ન વર્તો, પણ બને તેટલો પ્રયત્ન કરી એની પત્ની સાથે પણ ભળો અને એની દ્વારા પુરુષની મદદ લેવા પ્રયત્ન કરો જો એ સ્ત્રી કેવળ અસસ્કારી અને વહેમી હશે તો તેને સસ્કારી કરવી અને તેનો વિશ્વાસ મેળવવો એ તમારુ એક કાર્ય છે જો એ તેવી ન હોય, તો એનો તમને મારફત સહકાર મળશે અને વિરોધ તો નહી જ આવે એની અવગણના કરી તમે પુરુષ સાથે મળશો તો તમે સ્વજાતિશત્રુત્વને પોષશો

(૨) પુરુષ કાર્યકર્તાઓમા યશની મોટાઈની કે એવી બીજી અભિલાષાઓ નથી હોતી પણ સ્ત્રીઓમા જ હોય છે એમ માની તમારી સાથે કે તમારા જેવુ કામ કરનારી બીજી સ્ત્રીઓ વિષે મનમા અનાદર ન પોષો માણસમાત્રમા મારફત ગણુ — મારફત દોર રહેલા જ હોય છે કોઈ પુરુષ કે સ્ત્રીને હાથે મારફત ઉપયોગી કામ થતુ હોય અને તે સાથે એની કીર્તિની ઇચ્છાયે સિદ્ધ થતી હોય તો તેમા તમારુ શુ બગડે?

કરવા દઉ ? મને એમની પ્રવૃત્તિનો દ્વેષ નથી, પણ એ આશ્રમમાં ન શોભે આશ્રમમા તો હુ એમની યત્રશાસ્ત્રની બુદ્ધિનો વસ્ત્રવિદ્યાને અગે ઉપયોગ થાય એમ ઇચ્છુ પણ એમની પસદગી જુદી જ દિશામા ઢળતી હોય તો ભલે એ બહાર જઈ બીજે પોતાની શક્તિનો વિકાસ કરે ત્યા જશે તોયે તેમને હુ આશીર્વાદ જ આપનારો છુ અને કાર્ય કરી બતાવશે ત્યારે સાબાશી પણ આપીશ પણ આશ્રમ તો માત્ર વસ્ત્રના પુનરુદ્ધાર માટે જ છે માટે એની સાથે સબધ ન રાખનાર પ્રવૃત્તિને અહી સ્થાન ન હોય મારે ગળે આ વાત ઊતરી છે

२९ हु मानु छु क घघाना शिक्षणनो आरभ बाळपणथी ज थवो जोईए अन दरेक कुमार के कुमारीमदिरे अकाद ब घघा ज *शीखववानी जवाबदारी लआ अ शीखवा इच्छनारन ज भणवा मा* नोतरवा जोईए जथी बाळपणथी ज बाळक समज के आपण आ घघो करवाना छ अ घघानी साथ बीजी केळवणा पण होय अन अवा बीजा विषयोमा अ घघान पोषक तत्त्वो सारी पेठ होय

આ રીતે મધ્યમ વર્ગની છોકરીઓની શાળાઓ પણ એ વર્ગની ૮૦ ટે ૯૦ ટકા છોકરીઓને કેવુ *જીવન ગાળવુ* પડવાનુ છે, તેને દૃષ્ટિ આગળ રાખીને કેળવણીના એકેએક વિષયનો વિચાર કરે, તથા તેને ઉપયોગી વહેવારશિક્ષણનો જ પ્રબધ કરે તો બેજવાબદારીપણાનો આક્ષેપ રહે નહી

આ રીતે વિચાર કરીએ તો એમ કહી શકાય કે ૮૦–૯૦ ટકા *છોકરીઓ મોટી થઈને પરણશે બાળબચ્ચાંવાળી થશે રાંધવુ કાંતવુ* પીજવુ સીવવુ ઘરના હિસાબ રાખવા નાના છોકરાને થોડુ ઘણુ ભણાવવુ અને સારી ટેવો પાડવી એમને ધર્મ અને ભક્તિના સસ્કારો આપવા ઘર સાફસૂફ વ્યવસ્થિત અને સુઘડ રાખવુ મહેનત કરવી, સુવાવડ વેઠવી અને કરવી ઇત્યાદિ તો કરશે જ આ ઉપરાત આપણે એવી અપેક્ષા રાખીશુ કે એ સમાજોપયોગી કાઈ એવુ કામ પણ શીખે કે જો એની સ્થિતિ ઠીક હોય અને મદદ દે તો તે સમાજને ખપે એવુ હોય અને મહેનતાણુ લઈને દે તો તે ખરે તેમ હોય જો પોતાના ઘરમાં

ઉપયોગી થાય અને કદાચ ધણીના ધધામાયે ઉપયોગી થાય આવા વિષયમા શુદ્ધ ભાષાજ્ઞાન, સુદર હસ્તાક્ષર, માવજત અને પ્રાથમિક તથા ઘરગથુ ઉપચારો, ઘરગથુ વ્યાયામ તથા પ્રાથમિક કેળવણી આપી શકે એવી લાયકાત — એટલા સામાન્યપણે ઉપયોગી વિષયો કહી શકાય આમા કેટલુક પ્રાથમિક, ગરીમને પોષાય એવુ અને વગર ખર્ચે કુટુમને આનદ આપી શકે એવુ કલાજ્ઞાન અને દૃષ્ટિને વિશાળ કરે તથા અવલોકન શક્તિને કેળવે એવી રીતે ભૂગોળ, ઇતિહાસ અને વિજ્ઞાનનુ શિક્ષણ ઉમેરીએ તો મધ્યમ વર્ગની સામાન્ય કેળવણી પૂરી થઈ એમ કહેવાને હરકત ન હોય એટલેથી મધ્યમ વર્ગની ઘણીખરી બાળાઓની કેળવણી પણ પૂરી થયેલી ગણાય

જો આ દૃષ્ટિએ અને આ રીતે બરાબર શિક્ષણ અપાય તો બાળા શાળામા જે શીખી આવે તેનો એને ઘરમા ઉપયોગ છે એમ પગલે પગલે માલૂમ પડે અને ઘરમા માબાપને પણ શાળાની બાળા ઉપર શી અસર થાય છે તેની જાણ આવી રહે હાલ તો ભણતી છોકરી ઘરમા બોજારૂપ બને છે, અને જો ઘરમા માબાપનુ હૃદય ન હોય તો એ બોજો ઉપાડના બીજા વાલી ભાગ્યે જ તૈયાર હોય છે

પછી ઉચ્ચ કેળવણી લેવા ઇચ્છનાર બાળાઓ માટે ઉપર વનિતા વિશ્રામ જેવી સસ્થાઓ માટે જે સ્વરૂપ રજૂ કર્યું છે તે જ હોવુ જોઈએ એમ હુ માનુ છુ જેમને વૈદ્યક, વકીલાત સાહિત્ય વિજ્ઞાન વગેરે વિષયોમા જ પારગત થવુ હોય તેઓ છોકરાઓ માટેના મહાવિદ્યાલયોમા ભણે તેમા હુ કશો દોષ જેતો નથી એવી કેળવણી લેનાર સ્ત્રીવર્ગના થોડાક કમ હોય તેથી સમાજને નુકસાન થવાનું નથી પણ દેખાદેખીથી અથવા એવી કેળવણી કીમતી અથવા આદરપાત્ર છે એમ ધારી બાળાઓ કે બાળાના વાલીઓ એને માટે વધારે મોહ રાખે તો તેમા કેળવણી વિષેના વિચારના મૂળ પાયામા જ દોષ છે એમ મને લાગે છે આજની દેશની પરાધીન સ્થિતિમા પ્રજાકીય તત્રોએ આવી થોડીક વ્યક્તિઓને ઉપયોગી થાય એવી સસ્થાઓ સ્થાપવા શક્તિ અને પૈસો ખર્ચવો યોગ્ય નથી જો પ્રજાકીય રાજ્ય હોય તો એવી સસ્થાઓની સ્થાપના ખાનગી સાહસથી થાય અને રાજતત્ર એને થોડીઘણી મદદ કરે

એટલુ જ પણ ઉપર કહી તેવી ૮૦ ટકા સ્ત્રીઓને ઉપયોગી થાય એવી સસ્થાઓ રાજ્યને ખર્ચે ચાલે

પણ હવે ધીમે ધીમે શાળા કરતાયે છાત્રાલય કેળવણીકારોની ચિંતાનો અધિક વિષય બનતુ જાય છે આ સુચિહ્ન છે થોડાક વિષયોની પરીક્ષા માટે વિદ્યાર્થીઓને તૈયાર કરવા એ કેળવણીનુ ઓછુ મહત્ત્વનુ અગ છે વધારે મહત્ત્વનુ અગ તો વિદ્યાર્થીના ચારિત્ર્યનું ઘડતર છે એની શિક્ષકોને વધારે ને વધારે પ્રતીતિ થતી જાય છે આથી ગતદિવસ વિદ્યાર્થીને પોતાની નજર તળે અને સહવાસમા રાખવા એ ઇચ્છા વધતી જાય છે

વળી છાત્રાલય વિષેની કલ્પના પણ ફરતી જાય છે છાત્રાલય એટલે વિદ્યાર્થીઓની રહેવા-ખાવાની 'સરાઈ'—હૉટેલ—નહી પણ વધારે મહત્ત્વની શાળા અને વ્યવસ્થિત ઘર

આ બાબતમા મારા અભિપ્રાયો નીચે મુજબ છે

३० सुसस्कारी मातापिताना घर करता मारामा मारु छात्रालय पण चडियातु नथी सामान्य ससारी मातापितानु घर अने मारु छात्रालय ए बे वच्चे पण मातापितानु घर वधारे पसद करवा लायक गणाय पण मारा छात्रालयनी निंदा न कराय पण ज्या मातापिता सुसस्कारो पाडवानी शक्ति हिंमत के ज्ञान धरावता न होय त्या मारु छात्रालय घर करता वधारे सारु निवासस्थान छे

३१ आवा छात्रालयोनी जरूरियात घणी छे पण ए सारु जे ए मध्यम वर्गना गरीब वर्गने पोसाय एटलु सस्तु थवानी जरूर छे

છાત્રાલયમાં ઘર કરતા વધારે સગવડો ભોગવવાની ટેવ ઉપરથી હેત ઊતરી જવાની ખર્ચાળ રહેન ગાળવાની અને માતપિતાને ખર્ચ ઉઠાવતા કેટલી ભીડો સો થાય છે તેની ચિંતા ન કરવાની ટેવ વધે છે જો છાત્રાલયનો પોતે ખર્ચ ભરવા આપે છે તો તેથી ...નું અન્ન ખાવા સામે મધ્યમ વર્ગમા જે શરમ હતી તે રહેતી

તેમ જ વગર માગે જે સગવડો મળે છે તેની સગવડોમા મહત્ત્વની ગણતરી પૂરી કળા ઊતી નથી વગર માગ્યે મળેલા દાન માટે કૃતજ્ઞતા

નથી ઉદ્ભવતી, પણ અમારું નસીબ અમને આપે છે એવી વૃત્તિ રહે છે આથી, કેળવણી લેવાની ધગશ પણ ઓછી રહે છે આથી —

३२ छात्रालयो बने तेटला गरीबाओना धोरणे चालवा जोअीअ तेमा गरीब कुटुंबमा बाळपणमा छोकराओने जेवु मेहेनतु जीवन गाळवु पडे छे तेवु जीवन बधा विद्यार्थीओने फरजियात गाळवु पडवु जोअीअे छात्रालयना अेटलो ये खर्च जे अुपाडी न शके तेमने काओक अधिक श्रम करावीने मेहनताणु आपवानी पद्धति भले होय अे मेहनताणु आपवामा थोडीक अुदारता राखी शकाय पण बनता सुधी छात्रालयनो नित्य खर्च फाळाओमाथी न चालवा जोअीअ

३३ जे विद्यार्थीना मातापिता पोषता होय, तेने खानगी पैसा कमावा माटे छात्रालयमा काम न मळवु जोअीअ

આ મને ઘૂટડા ગળવા સસ્થાઓના સચાલકોને કડવુ લાગે એવા છે એ હુ જાણુ છુ પણ સસ્થાઓ વિષેના અનુભવ પરથી મને જણાય છે કે, ક્યારેક પણ છાત્રાલયોને આવા નિર્ણય પર આવ્યા વિના ચાલવાનુ નથી એવા નિયમ વિનાની કેળવણી ખર્ચના પ્રમાણમા ઓછી ફાયદાકારી થશે વિદ્યાર્થીને લાગવુ જોઈએ કે, કેળવણી એ સહેજે મળી શકતી વસ્તુ નથી એને માટે કિંમત આપવી જ જોઈએ એ કિંમત પરિશ્રમરૂપે જ આપવી જોઈએ

ઉપલા વિચારોને પરિણામે જ એમ કહી શકાય કે —

३४ छात्रालयमा नोकरो न होवा जोअीअ

મને બહુ મોટા રસોડા પર વિશ્વાસ નથી બહુ મોટા રસોડામા સ્વચ્છતા ઓછી રહે છે, બેદરકારી અને બગાડ વધારે થાય છે, કામનો બોજો વધારેપડતો થાય છે, અને તેથી અસતોષ પણ વધારે થાય છે ૧૦–૧૨ માણસ સુધીના રસોડા એ સામાન્ય રીતે યોગ્ય મર્યાદા છે આનો અર્થ એ નથી કે, કોઈક પ્રસગે બધા રસોડા એક ન થઈ જાય ૧૦–૧૨ માણસનુ રસોડુ હોય તો ઘાસલેટના ડબ્બામા થોડુ પાણી મૂકી એક ઉપર એક મૂકી શકાય એવી બે કે ત્રણ તપેલી તેમા ગોઠવી સહેલાઈથી દાળ–ભાત–શાક રાધી શકાય, અને તે થતુ

હોય તે દરમ્યાન બીજી બાજુએ રોટલી, રોટલા વગેરે થઈ શકે અથવા એવો કૂકર ચડવી વિદ્યાર્થિનીઓ બીજા કામ પણ કરી શકે, અને ક્યારેક પડી કૂકરને તપાસી શકે

પણ આ એક અભિપ્રાય માત્ર છે એને સિદ્ધાન્ત જેવું મહત્ત્વ આપવાની જરૂર નથી

આ રીતે કેળવણી એટલે જીવનનુ ઘડતર એમ તાત્વિક વ્યાખ્યાથી શરૂઆત કરી કૂકર પર રાંધવાની પદ્ધતિ સુધી આવી લાગ્યો વધારે વિગતોમા ન ઊતરવાથી શોભા રહેશે એમ ધારી આ નિબંધ પૂરો કરુ છુ

આશા રાખુ છુ કે, સ્ત્રીકેળવણીમા જીવન વિતાડના ભાઈ-બહેનોને વિચાર કરવામા એ કાંઈક મદદગાર થશે, અને તેમની ચર્ચા મને પણ લાભદાયી થશે.

સ્ત્રીજાતિ પોતાનુ બળ અને પોતાના કાર્યક્ષેત્રની દિશા બરોબર સમજે, પુરુષનુ તથા એની પ્રવૃત્તિઓનુ અનુકરણ કરવાનો જ આદર્શ ન રાખે, પોતાને પુરુષની ઓશિયાળી ન માને, પુરુષને ખોટી રીતે રીઝવવાપે ન મથે અને છતા, સ્ત્રીપુરુષ ઉભયથી બનેલો સસાર પરસ્પર મેળવાળો રચાય, એ સ્થિતિની ઇચ્છા કરતો વિરામ લઉ છુ

૮

આંક શીખવવા વિષે સૂચના

આંક શીખવવાની આપણી પ્રચલિત રૂઢિ 'એકડે એક, બગડે બે' એમ 'એકડે મીંડે દશ' એ રીતે બોલાવતા જવાની અને લખાવવાની છે એમ બોલાવવાની ટેવ બરાબર નથી એમ મને લાગે છે 'એક, બે, ત્રણ દશ' એમ જ બોલવાની ટેવ પાડવી જોઈએ 'એક, બે' વગેરે સખ્યાઓના આકડાના નામ એકડો, બગડો એમ કહી શકાય, અને 'આઠ' કેમ લખાય એમ પૂછીએ ત્યારે ૮ તુરત લખી બતાવે એવી પહેલેથી જ ટેવ પાડવી જોઈએ 'આઠડે આઠ' એમ બોલીને લખી આપે એ ઠીક નથી (બારાખડીને પણ આવો જ નિયમ લાગુ પડે છે 'કને કઈ નહી ક કને મનો કા' વગેરે બોલ્યા વિના બાળકને લખવા અને વાચવાની ટેવ પાડવી જોઈએ)

ત્યાર પછી ૧૧ થી ૧૦૦ સુધીના આક સુધી 'એ એકડા અગિયાર, એકડે બગડે બાર બગડે મીંડે વીસ' ઇત્યાદિ બોલવાની ટેવ છે આ ટેવ ખોટી છે એ ટેવ 'અગિયાર, બાર ' લખવાની યાંત્રિક પદ્ધતિ બતાવે છે પણ એ સખ્યા શુ છે તે નથી દર્શાવતી તેને બદલે બાળકને આમ બોલીને લખતા શીખવવુ જોઈએ, 'દશને એક અગિયાર દશને બે બાર, દશ ને ત્રણ તેર દશ ને દશ વીસ, વીસ ને એક એકવીસ વીસ ને દશ ત્રીસ' વગેરે એ આક લખવાની રીત પણ નીચે પ્રમાણે પાટિયા પર કે આકની ચોપડીમા બનાવેલી હોવી જોઈએ

૧૦ + ૧ = ૧૧	૨૦ + ૧ = ૨૧
૧૦ + ૨ = ૧૨	૨૦ + ૨ = ૨૨
૧૦ + ૩ = ૧૩	૨૦ + ૩ = ૨૩
૧૦ + ૧૦ = ૨૦	૨૦ + ૧૦ = ૩૦

આ રીતે બોલવા અને જોવાથી ડાબી બાજુનો આકડો દશકનો છે એનો બાળકને ખ્યાલ વહેલો આવવા માડે છે

હોય તે દરમ્યાન બીજી બાજુએ રોટલી, રોટલા વગેરે ર
અથવા એવો કૂકર ચડાવી વિદ્યાર્થિનીઓ બીજા કામ પણ ક
અને કલાકેક પછી કૂકરને તપાસી શકે

પણ આ એક અભિપ્રાય માત્ર છે એને સિદ્ધાન્ત જેવુ
આપવાની જરૂર નથી

આ રીતે કેળવણી એટલે જીવનનુ ઘડતર એમ તાત્ત્વિક વ્યા
શરૂઆત કરી કૂકર પર રાધવાની પદ્ધતિ સુધી આવી લાગ્યો
વિગતોમા ન ઊતરવાથી શોભા રહેશે એમ ધારી આ નિબંધ
કરુ છુ

આશા રાખુ છુ કે, સ્ત્રીકેળવણીમા જીવન વિતાડતા ભાઈ-બ
વિચાર કરવામા એ કાઈક મદદગાર થશે, અને તેમની ચર્ચા મ-
લાભદાયી થશે

સ્ત્રીજાતિ પોતાનુ બળ અને પોતાના કાર્યક્ષેત્રની દિશા બ
સમજે, પુરુષનુ તથા એની પ્રવૃત્તિઓનુ અનુકરણ કરવાનો જ ર
ન રાખે, પોતાને પુરુષની ઓશિયાળી ન માને, પુરુષને ખોટી
રીઝવવાને ન મથે અને છતા, સ્ત્રીપુરુષ ઉભયથી બનેલો સ
પરસ્પર મેળવાળો રચાય, એ સ્થિતિની ઇચ્છા કરતો વિરામ લઉ

૮

આંક શીખવવા વિષે સૂચના

આંક શીખવવાની આપણી પ્રચલિત રૂઢિ 'એકડે એક, બગડે બે' એમ 'એકડે મીંડે દશ' એ રીતે બોલાવતા જવાની અને લખાવવાની છે એમ બોલાવવાની ટેવ બરાબર નથી એમ મને લાગે છે 'એક, બે, ત્રણ . . . દશ' એમ જ બોલવાની ટેવ પાડવી જોઈએ 'એક, બે' વગેરે સંખ્યાઓના આંકડાના નામ એકડો, બગડો એમ કહી શકાય, અને 'આઠ' કેમ લખાય એમ પૂછીએ ત્યારે ૮ તુરત લખી બતાવે એવી પહેલાથી જ ટેવ પાડવી જોઈએ 'આઠડે આઠ' એમ બોલીને લખી આપે એ ઠીક નથી (બારાખડીને પણ આવો જ નિયમ લાગુ પડે છે 'કને કંઈ નહીં ક, કને માનો કા' વગેરે બોલ્યા વિના બાળકને લખતા અને વાચવાની ટેવ પાડવી જોઈએ)

ત્યાર પછી ૧૧ થી ૧૦૦ સુધીના આંક સુધી 'બે એકડા અગિયાર, એકડે બગડે બાર   બગડે મીંડે વીસ' ઇત્યાદિ બોલવાની ટેવ છે આ ટેવ ખોટી છે એ ટેવ 'અગિયાર, બાર   ' લખવાની યાંત્રિક પદ્ધતિ બતાવે છે, પણ એ સંખ્યા શું છે તે નથી દર્શાવતી તેને બદલે બાળકને આમ બોલીને લખતા શીખવવું જોઈએ, 'દશને એક અગિયાર, દશને બે બાર, દશ ને ત્રણ તેર   દશ ને દશ વીસ, વીસ ને એક એકવીસ, વીસ ને દશ ત્રીસ' વગેરે એ આંક લખવાની રીત પણ નીચે પ્રમાણે પાટિયા પર કે આંકની ચોપડીમાં બતાવેલી હોવી જોઈએ

૧૦ + ૧ = ૧૧	૨૦ + ૧ = ૨૧
૧૦ + ૨ = ૧૨	૨૦ + ૨ = ૨૨
૧૦ + ૩ = ૧૩	૨૦ + ૩ = ૨૩
૧૦ + ૧૦ = ૨૦	૨૦ + ૧૦ = ૩૦

આ રીતે બોલવા અને જોવાથી ડાબી બાજુનો આંકડો દશકનો છે એનો બાળકને ખ્યાલ વહેલો આવવા માંડે છે

હોય તે દરમ્યાન બીજી બાજુએ રોટલી, રોટલા વગેરે થઈ શકે. અથવા એવો કૂકર ચડાવી વિદ્યાર્થિનીઓ બીજાં કામ પણ કરી શકે, અને ક્વાકેક પછી કૂકરને તપાસી શકે.

પણ આ એક અભિપ્રાય માત્ર છે એને સિદ્ધાન્ત જેવું મહત્ત્વ આપવાની જરૂર નથી.

આ રીતે કેળવણી એટલે જીવનનું ઘડતર એમ તાત્વિક વ્યાખ્યાથી શરૂઆત કરી કૂકર પર રાંધવાની પદ્ધતિ સુધી આવી લાગ્યો. વધારે વિગતોમાં ન ઊતરવાથી શોભા રહેશે એમ ધારી આ નિબંધ પૂરો કરું છું.

આશા રાખું છું કે, સ્ત્રીકેળવણીમાં જીવન વિનાડનાં ભાઈ-બહેનોને વિચાર કરવામાં એ કાંઈક મદદગાર થશે, અને તેમની ચર્ચા મને પણ લાભદાયી થશે.

સ્ત્રીજાતિ પોતાનુ બળ અને પોતાના કાર્યક્ષેત્રની દિશા બરોબર સમજે, પુરુષનું તથા એની પ્રવૃત્તિઓનું અનુકરણ કરવાનો જ આદર્શ ન રાખે, પોતાને પુરુષની ઓશિયાળી ન માને, પુરુષને ખોટી રીતે રીઝવવાયે ન મથે અને છતાં, સ્ત્રીપુરુષ ઉભયથી બનેલો સંસાર પરસ્પર મેળવાળો રચાય, એ સ્થિતિની ઇચ્છા કરતો વિરામ લઉં છું

૮

આંક શીખવવા વિષે સૂચના

આંક શીખવવાની આપણી પ્રચલિત રૂઢિ 'એકડે એક, બગડે બે' એમ 'એકડે મીંડે દશ' એ ગીને બોલાવવાની જ્વાની અને લખાવવાની છે એમ બોલાવવાની ટેવ બરાબર નથી એમ મને લાગે છે 'એક, બે, ત્રણ   દશ' એમ જ બોલવાની ટેવ પાડવી જોઈએ 'એક, બે' વગેરે સખ્યાઓના આંકડાના નામ એકડો બગડો એમ કહી શકાય, અને 'આઠ' કેમ લખાય એમ પૂછીએ ત્યારે ૮ તુરત લખી બતાવે એવી પહેલાથી જ ટેવ પાડવી જોઈએ 'આઠડે આઠ' એમ બોલીને લખી આપે એ ઠીક નથી (બારાખડીને પણ આવો જ નિયમ લાગુ પડે છે 'કને કઈ નહી ક કને માત્ર કા' વગેરે બોલ્યા વિના બાળકને લખવા અને વાચવાની ટેવ પાડવી જોઈએ)

ત્યાર પછી ૧૧ થી ૧૦૦ સુધીના આંક સુધી 'બે એકડા અગિયાર, એકડે બગડે બાર   બગડે મીંડે વીસ' ઇત્યાદિ બોલવાની ટેવ છે આ ટેવ ખોટી છે એ ટેવ 'અગિયાર, બાર   ' લખવાની યાત્રિક પદ્ધતિ બતાવે છે, પણ એ સખ્યા શું છે તે નથી દર્શાવતી તેને બદલે બાળકને આમ બોલીને લખતા શીખવવુ જોઈએ 'દશને એક અગિયાર દશને બે બાર દશ ને ત્રણ તેર   દશ ને દશ વીસ, વીસ ને એક એકવીસ વીસ ને દશ ત્રીસ' વગેરે એ આંક લખવાની રીત પણ નીચે પ્રમાણે પાટિયા પર કે આંકની ચોપડીમા બતાવેલી હોવી જોઈએ

૧૦ + ૧ = ૧૧	૨૦ + ૧ = ૨૧
૧૦ + ૨ = ૧૨	૨૦ + ૨ = ૨૨
૧૦ + ૩ = ૧૩	૨૦ + ૩ = ૨૩
૧૦ + ૧૦ = ૨૦	૨૦ + ૧૦ = ૩૦

આ રીતે બોલવા અને જોવાથી ડાબી બાજુનો આંકડો દશકનો છે એનો બાળકને ખ્યાલ વહેલો આવવા માંડે છે

ગુણાકારના પાડાઓમાં બધા આંકો નીચે પ્રમાણે પાટિયા કે પાટી પર લખી પાડા બનાવવાની રીતને શિક્ષણમાં પ્રધાન સ્થાપવો જોઈએ દાખલા તરીકે ૬ એકનો પાડો

૧ ।।।।। ૬
૨ ।।।।। ૧૨
૩ ।।।।। ૧૮

આ રીતે બધાક બાળકો પાડા તૈયાર કરી લે, એટલે એમને બારસો ૧૨૨ ૫ના ૧૨સાળા જ પાડામાં યાદ રાખવાના હોય એમ ખબર પડે છે અને ગુણાકાર એટલે શું તેનો ખ્યાલ આવે છે વળી, એક પાડો મોઢે થયા બાદ નવો પાડો શિક્ષક લખી આપે ને બદલે પોતાની મેળે જ બનાવી શકે છે

આ વિચારો બાળકોને શીખવવાના પ્રયત્નમાંથી જ સૂઝ્યા અને અનુભવેલા છે એ ઉપયોગી થાશે એમ આશા છે *

* મને એમ ઘણું લાગે છે કે ઓગણીસ, ઓગણત્રીસ વગેરે ૧૯ આપણે બદલીએ તો સારું એ માટે અનુક્રમે નીચેના શબ્દો વાપરવા જોઈએ

ગુજરાતી	હિંદી	મરાઠી
૧૯ નવાર	नौरह	नौरा
૨૯ નવ્વીસ	नौबीस	नव्वीस
૩૯ નવત્રીસ	नौतीस	नौतीस
૪૯ નવતાળીસ	नौतालिस	नौचाळीस
૫૯ નવાવન	नौवन	नवावन
૬૯ નવસાઠ	नौसठ	नौसठ
૭૯ નવનેર	नवत्तर	नव्हत्तर
૮૯ નેવ્યાશી	नवस्सी	नव्यायशी
૯૯ નવ્વાણુ	निन्यानव	नव्याणु